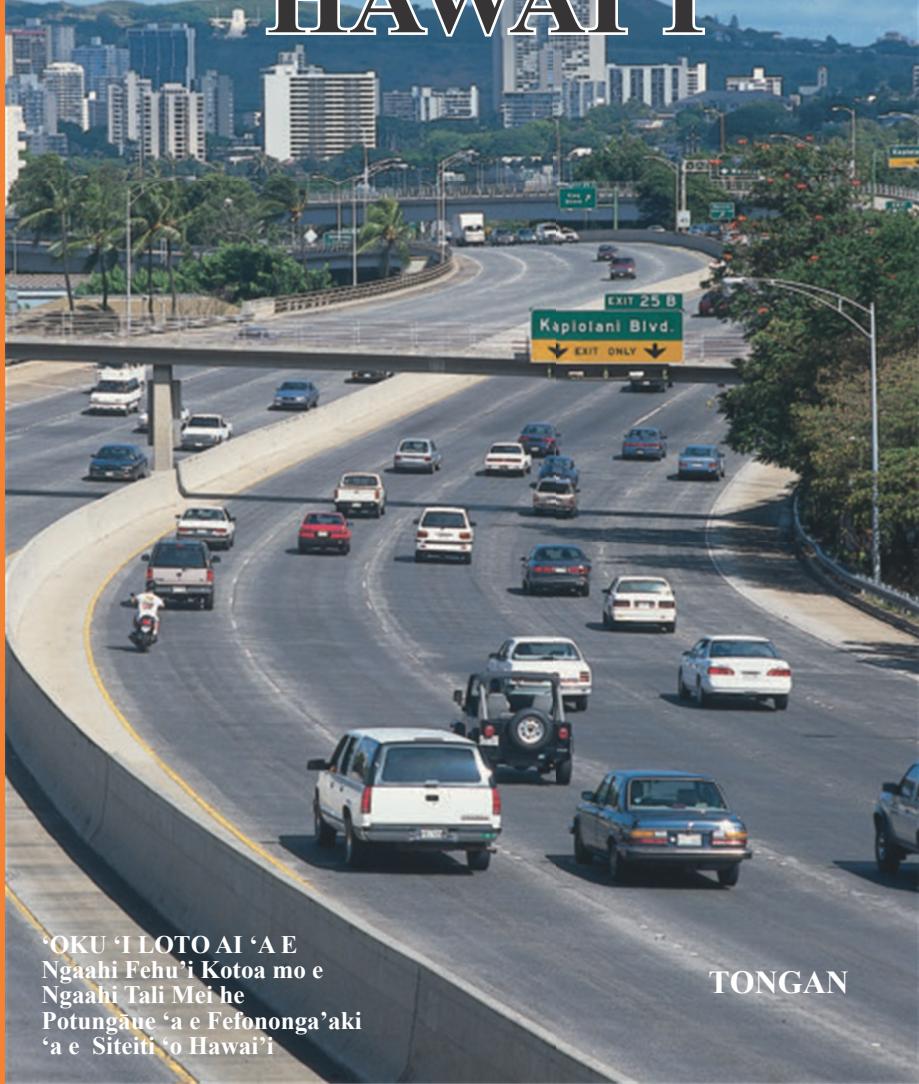

‘OFISIOLO

Tohi Ako Laiseni Faka’uli ‘a HAWAII

‘OKU ‘I LOTO AI ‘A E
Ngaahi Fehu’i Kotoa mo e
Ngaahi Tali Mei he
Potungäue ‘a e Fefononga’aki
‘a e Siteiti ‘o Hawai’i

TONGAN

\$5.20

NGAAHI ‘OFISI FAI’ANGA LAISENI FAKA’ULI

Siti mo e Vāhenga ‘o Honolulu

<http://www.honolulu.gov/csd/dlicense.html>

Houa Ngāue mei he Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ngaahi ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi
Ngaahi Houa Sivi 8:00 pongipongi ki he 3:30 efiafi

Honolulu - Kapalama Hale, 925 Dillingham Boulevard, Suite 101A Telefoni 768-9100

Downtown, 1000 Fort Street Mall (ngaahi fakafo’ou mo e ngaahi tatau, 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi), Telefoni 768-4145

Hawaii Kai Town Center, 6600 Kalanianaole Highway #101, (ngaahi fakafo’ou mo e ngaahi tatau, 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi), Telefoni 768-4800

Aiea - Pearlridge Shopping Center, 98-1005 Moanalua Road 244B (ngaahi fakafo’ou mo e ngaahi tatau, 9:00 pongipongi ki he 5:00 efiafi), Telefoni 768-5000

Kaneohe - Koolau Center, 47-388 Hui Iwa Street, Telefoni 239-6301

Windward City Shopping Center, 45-480 Kaneohe Bay Drive C06 (ngaahi fakafo’ou mo e ngaahi tatau, 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi), Telefoni 768-4100

Kapolei - 1000 Uluohia Street, Telefoni 768-3100

Wahiawa - 330 North Cane Street, Telefoni 768-4054

Waianae - 85-670 Farrington Highway (Mōnīte mo e Pulelulu), Telefoni 768-4222

Vāhenga Hawai’i (Motu Lahi)

Vakai ki he peesi ‘initaneti <http://www.hawaiicounty.gov/finance-dl-general-info>

Houa Ngāue mei he Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ngaahi ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi
Ngaahi Houa Sivi 8:00 pongipongi ki he 3:00 efiafi

Hilo Office, 349 Kapiolani Street, Telefoni 961-2222

West Hawaii Civic Center, 74-5044 Ane Keohokalole Highway, Telefoni 323-4800

Naalehu Office, 95-5355 Mamalahoa Highway, Telefoni 854-7214 (Tūsite mo e Pulelulu ko e ‘apoinimeni pē)

Pahoa Office, 15-2615 Keaau-Pahoa Road, Telefoni 965-2721 (Mōnīte ki he Falaite 8:00 pongipongi - 3:30 efiafi)

Waimea Center, 65-1158 Mamalahoa Highway Suite 1-A, Telefoni 881-3488

Vāhenga Maui

Vakai ki he <https://www.mauicounty.gov/1328/Motor-Vehicle-Licensing> pe telefoni ki he 808-270-7363

Houa Ngāue mei he Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ngaahi ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi

Ko e sivi tohi ‘oku fakahoko ‘i he vaha’ā taimi ko e 8:00 pongipongi ki he 3:30 efiafi

Kahului Service Center, Maui Mall, 70 E. Kaahumanu Avenue, Suite A17

Lahaina, Lahaina Gateway, 335 Keawe Street, Suite 209

Pukalani, Hannibal Tarvares Community Center, 91 Pukalani Street

Kihei, Kihei Community Center, 303 East Lipoa Street

Hana, County Public Works Office, Hana Hwy & Uakea Road, Mōnīte ki he Falaite, 8:00 ki he 10:45 pongipongi mo e 12:00 ki he 3:30 efiafi Telefoni 248-7280

Molokai, Mitchell Pauole Center, 100 Ailoa Street, Telefoni 553-3430

Lanai, 309 Seventh Street #101, Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ngaahi ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 11:00 pongipongi mo e 1:00 efiafi ki he 4:00 efiafi Telefoni 565-7878

Vāhenga Kauai

Vakai ki he <https://www.kauai.gov/DriversLicense>

Houa Ngāue mei he Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ngaahi ‘aho mālōlō 7:45 pongipongi
ki he 4:00 efiafi

Lihue Civic Center, Kapule Building, 4444 Rice Street Suite 480, Telefoni 241-4242

(c) Copyright 1977, 2006 Talēkita ‘o e Fefononga’aki, Siteiti ‘o Hawai’i

‘Oku ‘ikai ngofua ke toe hiki fakatatau e tohi ni ‘i ha fa’ahinga tohi pē kae ‘oua kuo ma’u
ha tohi ngofua mei he Talēkita ‘o e Fefononga’aki ‘o e Siteiti ‘o Hawai’i’. Na’e hiki mo
pulusi ‘e he’e Hagadone Printing Company, Inc.

274 Puuhale Road, Honolulu, Hawai’i 96819, Telefoni 847-5310

KAU PULE
HONOLULU

DAVID Y. IGE
GOVERNOR

Aloha,

Ko e 'amanaki eni ke ke ako fekau'aki mo e ngaahi taukei faka'uli' pea ke ke ngāue lelei'aki ia 'i he ngaahi hala pule'anga 'o hotau Siteiti'. 'Oku ou kole atu ke ke talangofua ki he ngaahi lao 'a e hala' pea ke faka'uli'aki ha ngaahi founa faka'uli 'oku fakapotopoto' lolotonga ho'o faka'uli'. Kātaki 'o manatu'i ma'u pē 'oku 'iai ho ngafa fatongia fakalao mo fakamolale ke hao mo malu ma'upē 'a kinautolu 'oku fefononga'aki he hala pule'anga'.

'Oku ou fakalotolahi atu ke ke fakahaa'i ma'u pē 'a e "laumālie 'o e aloha" 'i he taimi 'oku' ke faka'uli ai'. 'Oua 'e fakavavevave', fa'a kātaki mo tokanga ma'u pē he taimi kotoa he hala'. Ko e ngaahi fakamatala 'i he tohi fakahinohino ko eni' te ke ako mei ai ke ke hoko ko ha tokotaha faka'uli fakapotopoto mo faka'apa'apa foki. Kātaki 'o lau fakalelei ke mahino pea' ke ngāue'aki e 'ilo koia' 'i he 'aho kotoa. 'I ho'o hoko koia ko ha tokotaha faka'uli lelei', 'oku' ke tā leva ha sīpinga lelei ke muimui ki ai e kau faka'uli kehe'.

Faka'uli fakapotopoto pea' ke fiefia 'i ho'o faka'uli holo 'i hotau Siteiti faka'ofo'ofa ko eni ko Hawai'i'.

Faka'apa'apa atu,

A handwritten signature in black ink, appearing to read "David Y. Ige".

DAVID Y. IGE
Kōvana, Siteiti Hawai'i

**‘Ū ‘OFISI VĀHENGA MO E NGAahi PEESI ‘INITANETI FEKAU’AKI
MO E FAKA’ULI’**

1. State of Hawaii Department of Transportation
Motor Vehicle Safety Office
<http://hidot.hawaii.gov/highways/library/motor-vehicle-safety-office/>
(Program Coordination)
2. City and County of Honolulu
Department of Customer Service
www.co.honolulu.hi.us/csd/vehicle
3. Maui County
Department of Finance
www.mauicounty.gov
4. Hawaii County Department of Finance
Vehicle Registration and Licensing Division
<http://www.hawaiicounty.gov/finance-vrl/>
5. Kauai County
Department of Finance
<http://kauai.gov/DriversLicense>

FAKATOKANGA’IANGE: Ki ha toe ngaahi fakamatala ange, vakai ki loto ‘o e ongo takafi’.

POTUNGĀUE FEFONONGA'AKI 'A E SITEITI 'O HAWAII'

TALATEU

Ko e tohi fakahinohino ko eni' na'e fa'u ia ke tokoni atu kiate koe ke ke hoko ko ha tokotaha faka'uli fakapotpoto ange pea' ke tokoni atu ke ke lava'i lelei e sivi laiseni faka'uli Hawaii'. Ko e ngaahi fakamatala 'i he tohi' ni 'oku 'ikai ke nau fetongi ha ngaahi lao 'a e siteiti' pe ngaahi tu'utu'uni 'a ha'a vāhenga fonua pe ko ha lao 'oku totonu ke fakahoko ki he fefononga'aki' mo e faka'uli'.

'Oku fakatau atu 'a e ngaahi tatau 'o e tohi fakahinohino ko eni' 'i he ngaahi 'ōfisi faisivi laiseni faka'uli'.

'Oku ma'u kehe atu pē 'a e **Tohi Fakahinohino Ki he Faka'uli-Paiki'**, DOTH2053, pea 'oku' ne fakamatala fakaikiiki atu 'e ia e ngaahi lao mo e anga 'o e faka'uli 'i ha paiki.

'Oku ma'u kehe atu pē 'a e **Tohi Fakahinohino Ki he Faka'uli Me'alele Fakakomesiale'**, DOTH2044, pea 'oku fakataumu'a ia ke ne tokoni'i e kau faka'uli' ke nau lava'i lelei e sivi 'ilo mo e ngaahi sivi taukei ke ma'u ha laiseni faka'uli fakakomesiale.

'Oku fa'a hoko pē 'i ha ngaahi taimi 'e ni'ihī hano ngaahi liliu ki he ngaahi lao 'i hono paaki fakataimi 'o e tohi fakahinohino ko eni.' 'Oku ala lava ke ke vakai ki he ngaahi liliu fakamuimui 'i he ngaahi peesi 'initaneti 'i he Peesi 4'. Ko e ngaahi peesi 'initaneti ko eni' 'oku nau fakahā ai e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi pepa fakamo'oni 'aitī 'oku fiema'u ke fakamo'oni'i'aki e 'aitī, 'aho fā'ele'i, fika sōsiolo, tu'unga e nofo fonua 'i 'Amelika pea mo e feitu'u totonu 'oku nofo tu'upau ai ha taha. 'Oku lava ke ngāue'aki ha ngaahi pepa 'aitī fakamo'oni ki ha ngaahi fiema'u 'o tu'o ua pe lahi ange. Fakatātā'aki eni, 'e lava ha tohita'u ke ne hoko ko ha fakamo'oni 'aitī fekau'aki mo ha hingoa fakalao, feitu'u fā'ele'i mo e feitu'u nofo 'oku nofo tu'upau ai ha taha. 'Oku fiema'u ha pepa fakamo'oni 'e ua ke fakamo'oni ki ha feitu'u 'oku nofo tu'upau ai ha taha. Ko e ngaahi fakamatala fakaikiiki ange fekau'aki mo e ngaahi pepa 'aitī fakamo'oni ke fakapapau'i 'aki e 'aitii', 'aho fā'ele'i, fika sōsiolo, tu'unga e nofo fonua 'i 'Amelika' pea mo e feitu'u totonu 'oku nofo tu'upau ai ha taha, 'oku ma'u atu ia 'i he peesi 'initaneti ko e <http://hidot.hawaii.gov/hawaiis-legal-presence-law/>'. 'Oku toe ma'u atu ha ngaahi fakamatala fakaikiiki 'i he Ngaahi Lao Faka'ōfisi 'a Hawaii ko e 19-122 'a ia 'oku 'asi 'i he peesi 'initaneti <http://hidot.hawaii.gov/highways/home/doing-business/hawaii-administrative-rules/>'.

TOHI FAKAHINOHINO KI HE FAKA'ULI 'I HE SITEITI 'O HAWAII'

FEKAU MEI HE KŌVANA'	3
LISI 'O E NGAAHI 'ŌFISI VĀHENGA FEKAU'AKI MO E FAKA'ULI'	4
TALATEU	6
KANOTOHL	7
NGAAHI LEA MO HONAU 'UHINGA	8
Konga I	Founga Laiseni 'o e Kau Faka'uli' 10
Konga II	Kongokonga 'O E Me'alele' Mo Hono Sivi'i..... 18
Konga III	Lesisita Me'alele 21
Konga IV	Tokotaha faka'uli' 24
Konga V	Ngaahi Lao mo e Ngaahi Tu'utu'uní' 'o e Hala' ... 26
Konga VI	Ngaahi Fakahinohino, 'Ū Faka'ilonga, mo e Ngaahi Tohi Fakahinohino Hala 33
Konga VII	Ngaahi Founga Hono Tokanga'i 'o ha Fepaki 52
Konga VIII	Malu'i mo e 'Inisiua—Tafa'aki Fakapa'anga 53
Konga IX	Kavamālohi' mo e Ngaahi Faito'o Kehe' 55
Konga X	Ngaahi Founga Fakapotopoto' 57
Konga XI	'Ū Loli, 'Ū Taulani, 'Ū Pasi mo e 'Ū Paiki 85
Konga XII	Fefononga'aki Hao mo Malu 'a e Kau Fononga Lalo' 95
Konga XIII	'Ū Pasikala' 97
KONGA TĀNAKI ATU	
Ngaahi Fehu'i mo e 'Ū Fakatātā	99
Feitu'u 'o e Ngaahi 'Ōfisi mo e 'Ū Fale'Ōfisi, Houa Ngāue mo e 'Ū Fika Telefoni ..... vakai ki loto 'i he peesi mu'a' mo mui	

NGAAHI LEA MO HONAU ‘UHINGA

Me’alele Li’aki	Ko ha me’alele ‘oku tukunoa’i he haiuei’ ‘o fuoloa ange ‘i he houa ‘e 24.
Ngaahi me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’	Ko ha me’alele ‘a e potungāue polisi’ mo e tamateafi’ pe ha vāhenga ‘o e Pule’anga ‘Amelika’ (federal agency) ‘a ia ‘oku nau faifatongia faiatau pea mo ha me’alele ki ha taimi fakatu’utāmaki pe ha vāhenga ‘o e Pule’anga ‘Amelika’, siteiti pe vāhenga fonua pe ko ha me’alele fakataautaha pe ‘oku fakalao’i ke fakanaunau’aki ha ngaahi maama kamokamo lanu pulū pe kulokula mo ha ngaahi ongo fakatokanga.
Pasikala	Ko ha naunau fefononga’aki ‘oku ve’eua pe ve’etolu, pea ko e fālahi ‘o hono va’e’ ‘oku ‘inisi ‘e 16 pe lahi ange ‘a ia ‘oku lele’ ko e ‘uhinga’ he ‘oku ‘aka ‘e he tokotaha ‘oku heka ai’.
Pasi	Ko e me’alele kotoa pē na’e ngaohi ke ne fakauta ha kau pāsesē tokolahi ange ‘i he toko hongofulu pea ‘oku ngāue’aki ki he fetuku kakai.
Vāhenga Fakapisinisi	Ko ha feitu’u eni ‘oku ofi ki ha haiuei pe ‘oku kau ai ha haiuei pea ‘oku tu’u ‘i he lotolotonga ‘o e haiuei ko eni’. Ko ha vāhenga fakapisinisi ‘oku tu’u ‘i he haiuei ko eni’ ‘i loto ‘i ha lōloa ko e fute ‘e onongeau, pea ‘i loto ai’ ‘oku ‘i ai ha ngaahi fale ‘oku ngāue’aki ki he pisinisi pe ngaahi taumu’ā ngāue’anga ‘a ia ko e lōloa ‘o e feitu’u’ ni ko e fute ‘e tolungeau hokohoko ‘i ha kauhala ‘e taha pe ko e fute ‘e tolungeau fakakātoa ‘a e hokohoko ‘o e feitu’u’ ni ‘i he ongo kauhala lōua ‘o e haiuei’.
Me’alele Fakakomesiale	Ki he ngaahi taumu’ā ‘o e ma’u ‘o ha laiseni faka’uli komesiale, ko e me’alele’ pe ngaahi me’alele ko eni’ ke ngāue’aki fakakomesiale ki hono fetuku ‘o ha kakai pe ngaahi naunau: (1) ‘O kapau ko e mamafa fakakātoa ‘o e me’alele’ ko e pauni ‘e 26,001 pe lahi ange ‘o fakakau ai mo ha tou pe ngaahi tou ko hono mamafa fakakātoa’ ‘oku ‘ikai lahi ange ‘i he pauni ‘e 10,000; (2) ‘O kapau ko e me’alele pē ‘e taha ko hono mamafa fakakātoa’ ko e pauni ‘e 26,001 pe lahi ange; (3) ‘O kapau ko e me’alele’ (fa’ahinga mamafa fakakātoa pē) na’e ngaohi ke ne uta ha toko tahaono pe lahi ange, ‘o kau ai e faka’uli’; (4) ‘O kapau ko e me’alele’ (fa’ahinga mamafa fakakātoa pē) ‘oku ngāue’aki fetuku ha ngaahi naunau ‘oku nau ala fakatu’utāmaki ‘a ia ‘e fiema’u ha faka’ilonga ki ai lolotonga hono fetuku’.
	Ki he ngaahi taumu’ā fakalao ‘o e uta naunau holo’, ‘oku ‘uhinga ki ha fa’ahinga me’alele pē pe ko ha me’alele ‘oku tou ‘i ha hiauei ‘i ha taumu’ā fakakomesiale ke uta holo ha kau pasese pe ngaahi naunau koloa—1) Ko e me’alele’ ko hono kalasi mamafa’ pe mamafa fakakātoa fakatahataha’i’ ko e pauni ‘e 10,001 pe lahi ange, pe ko fē pē ‘i he ongo mamafa’ ‘oku lahi ange’; pe (2) Ko e me’alele’ na’e ngaohi fakataafataha pe ‘oku ngāue’aki ke uta totongi holo ha kau pasese ‘o tokolahi ange ‘i he 8 (‘o kau ai e faka’uli’); pe

	(3) Ko e me'alele' na'e ngaohi fakataafataha pe 'oku ngāue'aki ke uta holo ha kau pasese 'e 15 pe lahi ange 'o kau ai e faka'uli' pe 'oku 'ikai fakataumu'a ke uta totongi; pe (4) 'Oku ngāue'aki ke uta holo ha ngaahi naunau 'oku nau ala fakatu'utāmaki 'a ia 'e fiema'u ha faka'ilonga ki ai lolotonga hono fetuku'.
Laiseni Faka'uli Fakakomesiale	Ko e laisseni faka'uli eni kuo tukuatu mo ha ngofua ki ha taha ke ne faka'uli ha kalasi me'alele fakakomesiale 'a ia na'e fakangofua 'e ha siteiti pe ko ha va'a fakalao 'e taha 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'oku 'asi 'i he 49 CFR KONGA 383 (Part 383).
Kolosi'anga	Ko e konga eni 'o e hala' 'i ha fetaulaki'anga hala 'oku lele mei he kauhala ki he kauhala 'o fua mei he sima 'o e ve'ehala' 'a ia 'oku' ne fakangata e lue'anga he ve'ehala', pea kapau 'oku 'ikai 'i ai ha sima he ve'ehala,' pea 'oku lele pē mei he kauhala ki he kauhala; pe ko ha konga pē 'o e hala' 'i ha fetaulaki'anga hala pe ha feitu'u pē 'o e hala' 'oku faka'ilonga'i 'aki ha ngaahi laine pe ngaahi tohitohi 'i he loto hala' ke kolosi ai e kau fononga lalo.'
Tokotaha Faka'uli	Ko e tokotaha kotoa pē 'oku faka'uli pe 'oku' ne lolotonga pule'i 'aki hono sino' ha me'alele.
Mamafa Fakakātoa 'o ha Me'alele	Ko e mamafa 'o e me'alele' 'o kau ai 'a e lahi taha 'o e mamafa e uta te ne lava 'o fakauta.'
Haiuei	Ko e vaha'a hala eni 'i loto 'i he ngaahi laine 'oku nau faka'ilonga ha hala 'oku tokanga'i 'e he'e pule'anga' pea 'oku 'atā ke ngāue'aki ki he ngaahi taumu'a fefononga'aki 'a e kakai.'
Feitu'u Hao'anga	Ko e feitu'u eni pe konga 'oku 'osi fakataumu'a fakalao 'i he hala' ke ngāue'aki 'e he'e kau fononga lalo' pē 'e taha pea 'oku malu'i takai pe 'oku faka'ilonga'i 'aki ha ngaahi faka'ilonga 'oku faingofua hono fakatokanga'iyi'.

FAKATOKANGA'IANGE: 'Oku toe ala ma'u atu ha ngaahi lea mo honau ngaahi 'uhinga' 'i he The Statewide Traffic Code, Hawaii Revised Statutes 291C mo e 286-2, HRS. Vakai ki he peesi 'initaneti <http://capitol.hawaii.gov/>.

KONGA I FOUNGA LAISENI ‘O E KAU FAKA’ULI’

NI’IHI ‘OKU ‘IKAI FIEMA’U KE NAU SIVI LAISENI

‘E ‘IKAI FIEMA’U KE KE SIVI LAISENI FAKA’ULI HAWAI’I ‘O KAPAU:

1. ‘Oku’ ke ngāue ki he Pule’anga ‘Amelika’ pea ‘oku’ ke faka’uli ha’anau me’alele ‘oku ‘ikai ‘i he kalasi me’alele komesiale (‘o kau ai ‘a e kau ngāue ‘i he potungāue tāmate afi’ pea mo kinautolu ‘i he taumalu’i fonua ‘a ‘Amelika) pea ‘oku’ ke ma’u laiseni ko e ‘oatu ‘e ha taha ‘o e ngaahi va’a ‘o e Pule’anga ‘Amelika’.
2. ‘Oku’ ke ta’u tahatolu pe lahi ange pea ‘oku’ ke faka’uli ‘i ha mīsini ki he hala, mīsini me’alele ki he faama pe ‘oku’ ke ngaue’aki ‘a e hala pule’anga’ ‘i ha taimi nounou ki ha ngaahi fiema’u fekau’aki mo ha faama.
3. ‘Oku ‘ikai toe si’i hifo ho ta’u he ta’u tahavalu pea ‘oku ‘i ai ‘a ho’o laiseni ‘oku tatau ki he laiseni faka’uli Kalasi 1, 2 pe 3 ‘a Hawaii na’e ‘oatu mei ha siteiti kehe ange ‘i Amelika’ ni, Vāhenga Columbia, Kominiueli ‘o Puerto Rico, U.S Virgin Islands, Ha’amoia ‘Amelika, Guam, ha vāhenga ‘o e Dominion ‘o Kānata, pe ko e Kominiueli ‘o e ‘Otu Motu Tokelau ‘o e ‘Otu Maliana’. Ko e ngaahi laiseni mei ha fonua muli ‘oku ‘i ai ha Ngofua Faka’uli ‘i Tu’apule’anga ‘e lava pē ke ngāue’aki ‘i ha lōloa ko e ta’u ‘e taha.
4. ‘Oku’ ke ta’u uataha pea ‘oku te’eki ke ke hoko ko ha tokotaha nofo-fonua ‘o Hawai’i pea ‘oku ‘i ai ho’o laiseni faka’uli me’alele komesiale ‘a ia na’e ma’u mei he Pule’anga ‘Amelika’, Vāhenga ‘o Columbia’, ha vāhenga ‘o e Dominion ‘o Kānata, pe Mexico.

FAKATOKANGA’IANGE: Ko e ngaahi laiseni mei ha fonua muli ‘oku ‘i ai ha Ngofua Faka’uli ‘i Tu’apule’anga, ‘e lava pē ke ngāue’aki ‘i ha lōloa ko e ta’u ‘e taha mei he ‘aho ‘o ho’o fuofua tū’uta ‘i ‘Amelika ni’.

NI’IHI ‘OKU ‘IKAI MALAVA KE NAU MA’U LAISENI

‘E ‘ikai ke malava ke ma’u ha’o laiseni faka’uli Hawaii:

1. Lolotonga hono to’o ho’o laiseni faka’uli makatu’unga ‘i ha tu’utu’uni ‘a ha fakamaau’anga hopo.
2. ‘I ha ta’u ‘e ua hili hono fakamo’oni’i fakalao ‘oku’ ke halaia ki he faka’uli konā ta’elaiseni.
3. Tukukehe kapau kuo’ke lava’i lelei e sivi laiseni faka’uli ‘oku fiema’u’.
4. ‘I he taimi ‘oku fiema’u fakalao ai ke totongi hao ngaahi mo’ua.
5. Fakatatau ki he fakakaukau ‘a e tokotaha faisivī laiseni’ ‘oku ‘ikai ke ke tuha mo taau ke ke faka’uli ha me’alele ko e ‘uhinga’ ko ha’o tōnounou faka’atamai pe fakasino ke ke faka’uli lelei ‘i he hala pule’anga’.
6. Kapau ‘oku’ ke ‘i he vaha’a ta’umotu’ ‘o e 16 ki he 18 pea ‘oku ‘ikai ‘i ai ha’o tohi ngofua mei ho’o ongomātu’ ‘a pe meia tekinautolu ‘oku nau tauhi fakalao koe’ ‘a ia ‘oku ‘asi ‘i ho’o ngaahi pepa fakalao’.
7. ‘I he taimi ‘oku’ ke kei ta’u si’i ange ‘i he ta’u 16.
8. ‘I he taimi ‘oku ‘ikai ke ke tuha mo taau ai fakasino pe faka’atamai fakatatau ki he lao’.
9. ‘I he taimi ‘oku ‘i ai ai ha’o ngaahi mo’ua faka’uli ke totongi’.

TOHI FAKAMO'ONI'I KOE (ID) MO E NOFO FAKALAO

Ko e ngaahi fiema'u fo'ou fekau'aki mo e laiseni faka'uli' pea mo e malu 'i he fonua ni na'e kamata ia 'i he 'aho 5 'o Ma'asi 'o e ta'u 2012. Ko e taha pē 'oku kole ha'ane laiseni fo'ou' pe ko e fakafo'o'ou ha'ane laiseni faka'uli, 'e fiema'u ke 'omai ha tohi fakamo'oni totolu (original) pē ko ha tohi fakapapau ko e tatau mo'oni (certified copy), ke ne fakapapau'i 'a hono hingoa fakalao totolu, 'aho fa'ele'i', tu'unga fakalao 'o 'ene nofo 'i 'Amelika', fika sosiolo pea mo ha fakamo'oni 'e ua ke ne fakapapau'i 'a hono tu'asila nofo'anga 'i he Siteiti Hawai'i.

'Oku fiema'u 'e he Lao Faka Pule'anga Faka-Vahe Fonua' (Federal Law) ke 'omai 'a e ngaahi fakamo'oni ko eni he ta'u 'e 16 kotoa pē, pe ko e taimi kotoa pē 'o e fakafo'o'ou 'o ha laiseni 'oku tali' 'e he Lao 'o e Real ID' (Real ID compliant license) pe ko e taimi kotoa pē 'oku fai ai ha fakafo'o'ou laiseni, kapau 'oku fakataimi pe 'a e nofo fakalao he fonua ni.

Kuo pau ke tatau 'a e ngaahi hingoa he ngaahi pepa' kotoa pē. Kapau 'oku kehekehe 'a e ngaahi hingoa', kuo pau ke 'omai 'a e pepa 'oku ne hanga 'o fakamahino'i mai ko e tokotaha tatau pe eni, hangē ko e Tohi Mal'i pē ko ha Tohi mei he Fakamaau'anga'.

Ko e ngaahi tohi fakamo'oni 'oku tali ke ne fakapapau'i 'a e hingoa fakalao **Legal Name**, 'Aho Fā'ele'i pea mo e tu'unga nofo fakalao 'i he fonua ni ko e: **Tohi Ta'u** pe ko ha Paasipooti 'Amelika 'oku kei lolotonga 'aonga, **Fika Sosiolo Sikiuliti**: Kaati Sosiolo Sikiuliti, **Tefito**'i Tu'asila Nofo'anga 'i Hawai'i ni (fiema'u e tohi fakamo'oni 'e ua ki ai: pau ke 'asi ho hingoa' ai pea mo e tu'asila 'i Hawai'i ni 'o e nofo'anga ko ia'): ko ha tohi mo'ua vai pe 'uhila, tohi mo'ua telefoni, tohi palanisi mei he Pangike (bank statement) pe ko ha Tohi Mo'ui Lelei. Ko e tefito'i tu'asila nofo'anga' 'oku 'uhinga ia ki he feitu'u 'oku ke lolotonga nofo ai' 'o tatau ai pē pe 'oku ke nofo fakataimi pe a'i.

Ki ha toe fakamatala fekau'aki mo e ngaahi tohi fakamo'oni 'oku tali ke ngāue'aki' vakai ki he peesi 'imanet: <http://HIDLDocs.com>

Kuo pau ke 'asi ho hingoa' mo ho tu'asila 'i Hawai'i ni' he ngaahi tohi fakamo'oni 'e ngāue'aki ke fakamo'oni'i'aki ho tefito'i tu'asila nofoanga'.

Ko e kau faka'uli te nau fili ke 'oua 'e tuku mai honau fika sosiolo sikiuliti pē 'oku 'ikai ke ma'u ha'anau fika sosiolo sikiuliti, 'e lava pē ke ma'u ha'anau laiseni fakataimi. Ko e laiseni ko eni' 'oku ngofua ki he faka'uli' pē. 'E 'ikai ke ngofua ke ngāue'aki ia ko ha fakamo'oni ki he ngaahi fiema'u fakavahefonua 'a e fonua 'Amelika' hangē ko e folau vakapuna.

KALASI KEHEKEHE 'O E LAISENI'

Laiseni Akoako – 'Oku ngofua 'i he laiseni akoako' ke ke faka'uli 'i ha me'alele 'i he taimi 'oku heka ai ha taha laiseni faka'uli 'oku ta'u 21 pe lahi ange 'o ne tokanga'i ho'o faka'uli' pea 'oku ngofua ke ne faka'uli 'i he kalasi me'alele koia'. Kuo pau ke heka 'a e tokotaha laiseni' 'i he sea pāseae 'i mu'a' 'i he tafa'aki to'omata'u' tukukehe 'a e motopaiki. Kuo pau pe ke ke ta'u 15^{1/2} mo e konga pe lahi ange pea malava ke ma'u ha'o laiseni akoako. 'O kapau 'oku' ke ta'u si'i hifo 'i he 18, vakai ki he konga **Faka'uli ma'ae Ni'ihi Ta'u Iiki**'.

Laiseni Fakataimi – 'O kapau 'oku' ke ta'u si'i hifo 'i he 18, kuo pau ke ke faka'uli 'aki 'a e laiseni fakataimi 'o 'oua na'a toe si'i hifo 'i he māhina 'e 6 kimu'a pea ngofua ke ke sivi laiseni faka'uli kalasi 3. Vakai ki he konga **Faka'uli ma'ae Ni'ihi Ta'u Iiki**'.

Laiseni Mōpeti (kalasi 1) – Kuo pau ke 'i ai ha'o laiseni kalasi 1 pea toki ngofua ke ke faka'uli ha mōpeti 'i he ngaahi hala pule'anga 'i Hawai'. Kuo pau ke ke lava'i e sivi 'ilo makehe pea mo e sivi ho'o taukei faka'uli hala'. Vakai ki he Tohi Fakahinohino 'o e Faka'uli 'o ha Paiki 'i ha fa'ahinga 'ōfisi laiseni faka'uli pē.

Laiseni Faka'uli Motopaiki (kalasi 2) - Kuo pau ke 'i ai ha'o laiseni kalasi 2 pea toki ngofua ke ke faka'uli ha paiki 'i he ngaahi hala pule'anga 'i Hawai'. Kuo pau ke ke lava'i e sivi 'ilo makehe pea mo e sivi ho'o taukei faka'uli hala'. Vakai ki he Tohi Fakahinohino 'o e Faka'uli 'o ha Paiki 'i ha fa'ahinga 'ōfisi laiseni faka'uli pē.

Laiseni Faka'uli (kalasi 3) – Kuo pau ke ke ta'u 17 pe lahi ange pea toki malava ke ma'u ha'o laiseni kalasi 3. Kapau 'oku' ke ta'u si'i hifo 'i he 18, kuo pau ke ke fakakakato ha polokalama ako laiseni faka'uli 'a ia te ne tokoni'i koe ke fakalakalaka ho'o ngaahi taukei faka'uli' 'i he lolotonga ho'o fononga ki he matu'otu'a ange'. Vakai ki he konga Faka'uli ma'ae Ni'ihi Ta'u Iiki'.

Laiseni Kalasi Lalahi Ange – 'Oku kehekehe 'a e ngaahi laiseni ki he ngaahi me'alele kehekehe. Kuo pau ke ke ta'u 21 pe lahi ange kimu'a pea malava ke ke tohi kole ki ha fa'ahinga laiseni 'o e ngaahi kalasi kehekehe' ni. 'Oku fiema'u ha ngaahi sivi makehe ki he kalasi kotoa pē. Vakai ki he konga Laiseni Kalasi 4. Vakai ki he Tohi Fakahinohino 'o e Kau Faka'uli Komesiale 'i Hawaii ki hano ma'u ha'o laiseni faka'uli komesiale.

Laiseni Faka'uli Fakangatangata – Kapau 'e 'ikai ke fiefakahaa'i pe ikai malava ke fakahaa'i 'e ha taha 'ene fika ngāue', 'e 'atā ke ma'u ha'anee laiseni akoako fakangatangata, laiseni faka'uli fakangatangata pe laiseni faka'uli fakataimai fakangatangata 'i ha kakato 'a e ngaahi fiema'u fekau'aki mo eni'. Ko e laiseni ko eni' 'e 'ikai 'aonga ia pe tali ke ke ngāue'aki ki he fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao 'a e Vahe Fonua 'Amelika (Federal purposes), 'o hangē ko ha fiema'u fakamo'oni 'o'ou ke ke heka'aki ki ha vakapuna. Pea 'e 'ikai 'aonga ia ke ke ngāue'aki ki hano fakamo'oni'i ha'o ngofua ke ke ngāue, pe lesisita ke ke kau ki he fili' pe ko ha'o ngofua pe ataa ki ha fa'ahinga tokoni fakapule'anga. Ko e laiseni ko eni' ko e laiseni ki he faka'uli me'a lele 'ata'atā pē. Vakai ki he 286-104.5, HRS ki ha toe ngaahi fakamatala.

NGAAHI SIVI KIMU'A PEA' KE TOKI MA'U HA LAISENI FAKA'ULI PE LAISENI AKOAKO FAKA'ULI

Te ke sivi 'i he ngaahi sivi' ni 'i he taimi 'oku' ke tohi kole ai ki ha'o laiseni faka'uli pe laiseni akoako:

1. Sivi mata
2. Sivi 'ilo fekau'aki mo e ngaahi lao 'o e hala' pea mo e ngaahi naunau pule 'o e hala'
3. Sivi faka'uli hala

'E malava ke tuku 'a e sivi 'ilo mo e sivi faka'uli hala' ma'ae kalasi 1 ki he kalasi 3 'o kapau ko e tokotaha tohi kole sivi laiseni' 'oku ta'u 18 pe lahi ange pea 'oku 'i ai ha'anee laiseni faka'uli 'oku kei 'aonga 'a ia na'e tukuatu mei ha siteiti kehe ange 'i Amelika' ni, Vāhenga Columbia, Kominiueli 'o Puerto Rico, Ha'amoa 'Amelika, Guam, ha vāhenga 'o e Dominion 'o Kānata, pe ko e Kominiueli 'o e Ngaahi 'Otumotu Tokelau 'o e 'Otu Maliana', pe ko ha fonua 'oku 'i ai ha'anee vā felotoi mo Hawaii ke ngofua e ngāue'aki 'enau laiseni' 'i henii. 'E lava ke tuku mo e sivi tatau ma'a kinautolu 'oku nau tohi kole fakafo'ou laiseni pē.

NGAAHI LAISENI HAWAI'I

'E ma'u atu ho'o laiseni' faka'uli hili ho'o fakakakato e ngaahi fiema'u sivi laiseni'.

'Oku hā 'i he laiseni' 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo ho'o fika laiseni, 'aho fā'ele'i, 'aho na'e foaki ai ho'o laiseni' mo e 'aho 'e 'osi ai hono 'aonga', ngaahi fakamatala fakaesino hangē ko e lanu 'o e lou'ulu, tangata pe gefine, kalasi 'o e laiseni' mo e ngaahi tohi fakangofua 'oku nau fakahaa'i e kalasi me'alele 'oku ngofua ke faka'uli ai e tokotaha laiseni,' pea mo ha fakangatangata fekau'aki mo e laiseni', hangē koia ko ha fiema'u ke ngāue'aki ha matasio'ata.

'E toe 'asi 'i he laiseni' pe 'oku ta'u si'i hifo e tokotaha faka'uli' 'i he 21, pe ko ha faka'uli komesiale, pe 'oku loto ke foaki 'a e ngaahi 'ōkani hono sino' 'i ha'anee pekia, pe 'oku 'i ai ha'anee tohi tu'utu'uni fekau'aki mo ia 'o ka hoko ha fakatamaki 'o 'ikai malava ke ne fakahoko 'ene fili fakapotopoto fekau'aki mo 'ene mo'ui'.

Laiseni ‘a e ta’u motu’ a ange ‘i he ta’u 21

Laiseni ‘a e si’i hifo ‘i he ta’u 21

FAKA’ULI ‘A E NI’IHI TA’U IIKI

Ko e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e polokalama ako ma’ae kau faka’uli kei ta’u si’i ‘a Hawaii ‘oku hā ia ‘i he

hidot.hawaii.gov/highways/files/2013/01/Hawaii-Graduated-Licensing-Brochure.pdf

- Ko e ni’ihi si’i hifo ‘i he ta’u 18 kuo pau ke ‘omai ha’anau tohi fakangofua mei he’enau mātu’ā pe taha pē ‘iate kinaua pe mei he tokotaha ‘oku’ ne tauhi fakalao kinautolu’ tukukehe ‘o kapau ‘oku nau ‘osi mali pe fakatau’atāina’ i fakalao kinautolu’.
- Ko e ta’u si’isi’i taha ke ma’u ha laiseni akoako ko e ta’u 15 1/2 mo e konga.
- Kuo pau ke ke lava ‘i he ngaahi sivi kimu’ a ‘i he sivi laiseni’ ‘aki ha’o sivi mata pea mo e sivi he ngaahi lao ‘o e hala’.
- ‘E toki ngofua pē ke ke faka’uli’ aki ha’o laiseni akoako ‘o kapau ‘oku tokanga’ i koe ‘e ha taha laiseni faka’uli’ ‘oku ta’u 21 pe lahi ange. Kapau ‘oku’ ke faka’uli ‘i he vaha’ a taimi ko e 11:00 pm mo e 5:00 am, kuo pau ke tokanga’ i ho’o faka’uli’ ‘e ho’o mātu’ā pe ko e tokotaha ‘oku’ ne tauhi fakalao koe’.
- Kuo pau ke fakama’u e leta e tokotaha kotoa pē ‘i he me’alele’ kau ai mo e fānau valevale.
- Kuo pau ke ke ngāue’aki ha laiseni akoako ‘i ha vaha’ a taimi ko e ‘aho ‘e 180 kimu’ a pea ke toki tohi kole sivi ki ha’o laiseni fakataimi.
- Ko e ta’u si’isi’i taha ke ma’u ha laiseni fakataimi ko e ta’u 16.
- Kuo pau ke ke fakakakato e Ako ki he Faka’uli ‘a e Siteiti’ pea ke toe ma’u mo e Setifikeiti Lokiako pea mo e Setifikeiti Taukei he Fohe.
- Kuo pau ke ke lava ‘i he sivi hala’.
- ‘Oku ngofua ke heka ha tokotaha pē ‘e taha ‘oku ta’u si’i hifo ‘i he 18 pea ‘oku ‘ikai ke mo nofo ‘i he ‘api tatau ‘i he taimi ‘oku ke faka’uli’ aki ai ha laiseni fakataimi.

- ‘E ngofua ke ke ngāue’aki ho’o laiseni fakataimī ‘i he vaha’ a taimi ‘o e 11:00 pm ki he 5:00 am ki ho’o fefononga’aki ki ho’o ngāue’anga’ pea mo ha ngaahi polokalama fakaako kuo ‘osi faka’atā koe ke ke kau ki ai. Lolotonga ‘a e vaha’ a taimi ko eni’, ‘oku ‘ikai lava ke ke uta ha pāsesē ‘o tokolahī ange ‘i he tokotaha ‘oku ta’u si’i hifo ‘i he ta’u 18 tukukehe ‘o kapau ‘oku fakafe’ao koe ‘e ha mātu’ a pe taha tauhi fānau.
- Kuo pau ke fakama’u e leta e tokotaha kotoa pē ‘i he me’alele’ kau ai mo e fānau valevale.
- Kuo pau ke ke ngāue’aki ha laiseni fakataimī ‘i ha vaha’ a taimi ko e māhina ‘e ono kimu’ a pea ke tohi kole sivi ki ha’o laiseni.
- Ko e ta’u si’isi’i taha ke ma’u ha laiseni faka’uli ko e ta’u 17.

NGAAHI KALASI LAISENI FAKA’ULI’

Kalasi	Kalasi Me’alele
1	Mōpeti
2	Motopaiki mo e sikuta
3	Ha me’alele ko hono mamafa (GVWR) fakakātoa’ ko e pauni ‘e 18,000 pe si’i ange pea mo e ngaahi me’alele pē na’ e ngaohi ke ne uta ha toko 15 pe si’i ange, ‘o kau ai e faka’uli’. Ko e ve’etolu’ ko ha motopaiki ‘oku ‘i ai hono fohe mo ha nofo’ a ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke ke heka ‘o hangē ha’o heka ‘i ha motopaiki ve’eua pea ‘oku ngaohi ke lele ve’etolu ‘i he taimi ‘oku ‘i he fukahi kelekele’ ai.
4	Ha me’alele pē ‘oku ‘ikai ko ha me’alele komesiale.
A (CDL)	Ha ‘ū me’alele ko honau mamafa (GVWR) fakakātoa’ ko e pauni ‘e 26,001 pe lahi ange; pe ko e mamafa fakakātoa ‘o e ‘ū me’alele ‘oku taulani’ i’ ‘oku ‘ova ‘i he pauni ‘e 10,000.
B (CDL)	Ha me’alele ko hono mamafa (GVWR) fakakātoa’ ko e pauni ‘e 26,001 pe lahi ange, pea ko e mamafa fakakātoa ‘o ha me’alele ‘oku’ ne taulani’ i’ ‘oku ‘ikai lahi ange ‘i he pauni ‘e 10,000.
C (CDL)	Ha me’alele pē ‘e taha pe ko ha ‘ū me’alele ‘oku fakataha’ i ‘oku ‘ikai kau ‘i he kalasi laiseni A pe B pea na’ e ngaohi ke hao ai ha kau pāsesē ‘e 16 pe lahi ange pe ngāue’aki ki hono fetuku ha ngaahi naunau ‘oku nau ala fakatu’utāmaki ‘a ia ‘e fiema’u ha faka’ilonga ki ai lolotonga hono fetuku’
Fakangofua	
H (CDL)	‘Ū me’alele ke nau fetuku ha ngaahi naunau ‘oku ala fakatu’utāmaki pea ‘oku fiema’u ha faka’ilonga ki ai ‘i he taimi ‘oku nau uta ai’ fakatatau ki he lahi ‘oku nau uta’.
T (CDL)	‘Ū me’alele ‘oku nau taulani e ngaahi taulani ‘oku konga-ua mo kongatolu.
P (CDL)	‘Ū me’alele na’ e ngaohi ke nau uta ha kau pāsesē ‘e toko 16 pe lahi ange ‘o kau ai e faka’uli’.
N (CDL)	‘Ū me’alele tangikē.
X (CDL)	‘Ū me’alele tangikē uta naunau ‘oku ala fakatu’utāmaki pea ‘oku fiema’u ha faka’ilonga ki ai lolotonga hono fetuku’..
S (CDL)	Pasi aka

CDL endorsements and restrictions are listed on web page
www.fmcsa.dot.gov/regulations/title49/section/383.153

SIVI ‘O E TŪKUNGA FAKA’ULI’

Kuo pau ke ke fononga fakataha mo ha tokotaha faka’uli ‘oku laiseni fakalao ki he feitu’u fai’anga sivi laiseni’ pea mo ha me’alele ‘oku ‘atā mei ha fa’ahinga palopalema pea ‘oku kei ‘aonga lelei ‘a hono setifikeiti malu’i’ pea mo ha kaati me’alele malu’i (‘inisiua) ‘oku hao mei ha palopalema. Kuo pau ke fakalelei’i e ngaahi palopalema kotoa pē ‘o e me’alele’ kimu’ a pea fakahoko e sivi faka’uli’.

‘E ‘ikai ke faifai angē pea talaatu ke ke maumau’i ha lao. ‘E ‘ikai ke fakahoko ha ‘ulungaanga te ne ala taki hala’i koe. ‘Oku ‘ikai ngofua ha kau pāsese lolotonga e ngaahi sivi’.

Neongo ‘e ngofua ke ke ngāue’aki ‘a e Laiseni Kalasi 3 ke ke faka’uli’aki ha ve’etolu (autocycle), ‘e ‘ikai ngofua ke ke ngāue’aki ha ve’etolu ke fai’aki ho’o sivi faka’uli Kalasi 3’.

SIVI LAISENI PAIKI/SIKUTA/MŌPETI (KALASI 1 & 2)

‘E fiema’u ke ke lava’i ‘a e sivi tohi makehe ki he faka’uli motopaiki, sikuta pe mōpeti. ‘E kau ki he sivi ko eni’ ‘a e ngaahi fehu’i fekau’aki mo e ngaahi lao ‘o e hala’, ngaahi faka’ilonga ‘i he haiuei mo e ngaahi founa ‘o e faka’uli tokanga’. ‘E fiema’u ke ke lava’i foki mo e sivi ‘i he ngaahi pōto’i kehekehe pē ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke ke faka’uli ai. Ko e ngaahi fakamatala fekau’aki mo eni’ ‘e ma’u ia mei he Tohi Fakahinohino ‘o e Motopaiki’ mei ha fa’ahinga ‘ōfisi Fefononga’aki pē pe ko e peesi ‘itanet: <http://hidot.hawaii.gov/highways/library/motor-vehicle-safety-office/>.

SIVI LAISENI ME’ALELE MA’AMA’A (LAISENI KALASI 3)

Ko e sivi ko eni ‘oku fakahoko ia ma’ae laiseni faka’uli Kalasi 3 (‘ū kā mo e ngaahi loli ma’ama’a (ko honau mamaafa fakakātoa’ ko e pauni ‘e 18,000 pe si’i ange) mo e ‘ū pasi na’e ngaohi ke nau uta ha toko 15 pe si’i ange).

Kuo pau ke ke faka’ali’ali ‘oku’ ke malava ‘o fakahoko eni:

- fakamo’ui ho’o me’alele’ mo faka’uli holo ‘i ha feitu’u faka-pisinisi
- faka’ali’ali ‘oku’ ke lava lelei ‘o pākingi e me’alele’ ‘o palāleli mo e kauhala’
- faka’ali’ali lolotonga ho’o faka’uli’ ‘a e founa totolu hono afe’i e me’alele’, lele, ngaahi founa ta’ofi mo e ngaahi faka’ilonga
- faka’ali’ali ‘oku’ ke lava ‘o fakamo’ui e me’alele’ mo lele ‘i ha feitu’u ‘oku tahakehake
- faka’ali’ali ho’o ‘ilo fekau’aki mo e ngaahi lao mo e ‘ū tu’utu’uni hala’ pea ‘oku’ ke talangofua ki ai pea ‘oku’ ke faka’uli fakapotopoto.

LAISENI KALASI 4

‘E fiema’u ke ke lava ‘i he sivi taukei faka’uli (sivi fekau’aki mo e sivi e me’alele’, ngaahi sivi taukei fakaluukufua pea mo e sivi faka’uli hala’) ‘a ia ‘oku fakamatala’i ‘i he Tohi Fakahinohino Laiseni Komesiale ‘i Hawaii.’ ‘Oku ma’u atu e ngaahi tatau ‘o e tohi fakahinohino’ ‘i ha ‘ōfisi faisivi laiseni, pe ko e peesi ‘itanet: <http://hidot.hawaii.gov/highways/library/motor-vehicle-safety-office/>

FAKAFO’OU ‘O HA LAISENI

‘E ala lava ke ke fakafo’ou ho’o laiseni faka’uli’ ‘i ha fa’ahinga ‘ōfisi laiseni faka’uli pē ‘i Hawaii. ‘E lava ke fakafo’ou ho’o laiseni faka’uli’ ‘i he vaha’ a taimi ko e māhina ‘e ono kimu’ a pea ‘osi hono ‘aonga’. ‘OKU ‘OSI E ‘AONGA ‘O E LASIENI FAKA’ULI HAWAII KOTOA PE ‘I HE ‘AHO ‘OKU FAKAHAA’I AI ‘A E ‘OSI AI HONO ‘AONGA’. KO E ‘OSI ‘A HONO ‘AONGA’ KO ‘ENE ‘OSI’ IA. ‘E ala lava ‘o fakafo’ou ho’o laiseni’ ‘i he vaha’ a taimi ko e ta’u ‘e taha hili e ‘osi hono ‘aonga’. Kuo pau ke ke muimui ‘i he founa totolu hono ‘uluaki sivi ho’o laiseni’ ‘o kapau na’ e ‘ikai malava ke ke fakafo’ou ho’o laiseni’ lolotonga e vaha’ a taimi fakafo’ou’. Kuo pau ke ke lava ‘i he sivi mata kimu’ a pea toki fakafo’ou ho’o laiseni’. ‘E ngali fiema’u ke ke lava e sivi lele hala’. ‘E ala lava pe ke fakafo’ou ho’o laiseni faka’uli’ ‘i he meil’ tu’otaha ka kuo pau ke ke ‘alu ki he faisivi faka’uli’ ‘i he ngaahi fakafo’ou hokohoko mai’.

FETONGI LAISENI TATAU FAKATAIMI

‘E lava ke ke tohi kole ki ha’o fetongi laiseni tatau fakataimi ‘i he taimi ‘oku mole ai’, kaiha’asi pe ta’e aonga ai ho’o laiseni’. ‘Oku fiema’u ‘a ho’o ‘aiti pe tohi fakamo’oni fakalao ko koe ia ke fakakato’aki ‘a e kole laiseni’.

LILIU ‘O E TU’ASILA PE HINGOA ‘I HE LAISENI FAKA’ULI’

Kuo pau ke ke tohi ki he va’a tokangaekina ‘o e laiseni faka’uli’ ‘i he vāhenga fonua ‘oku’ ke nofo ai’ ‘o fakahaa’i ‘a e liliu ho tu’asila’ ‘i he vaha’a taimi ko e ‘aho ‘e 30 hili ‘a e liliu ho tu’asila’, ‘o fakahaa’i ai ho tu’asila motu’a’ mo e tu’asila fo’ou’, ho hingoa, mo ho’o fika laiseni faka’uli’.

Ko e liliu ho hingoa’ ‘e fiema’u ke ke ‘alu ki he ‘ōfisi ‘o e kau faisivi faka’uli’ ‘i loto he ‘aho ‘e 30 mo e fakamo’oni ‘o ho’o liliu hingoa’.

LAISENI FAKANGATANGATA

‘Oku ‘i ai mo ha ngaahi laiseni fakangatangata ke ngāue’aki ‘e he ni’ihi ‘oku ‘i ai ha nau palopalema fakaesino pe fa’ahinga tu’unga ‘oku’ ne usesia ‘enau faka’uli’. Ko e ‘uhinga ‘o e laiseni ko eni’ kei malava pē ke faka’uli ‘a e ni’ihi ne ‘i ai ha nau ngaahi palopalema fakafaito’o hangē ko ha tafa, tafa tu’usi e konga e va’e’ pe uma, mo e ngaahi tu’unga pehee’. Tānaki atu ki ai’. mo kinautolu ‘oku ‘i ai ha nau palopalema ki he neave’ pe ngaahi palopalema ‘o ‘e nau vakai’, ‘oku kei malava pē ke nau faka’uli.

‘Oku ‘ave ‘a e lipooti mo’uilelei ‘a e tokotaha faka’uli’ mei he kautaha mo’uilelei ‘oku kau ki ai’, ki he ‘ōfisi ‘o e tokotaha faisivi laiseni’ ke ne ‘vakai’i pea fakahoko ha sivi mata, sivi mo ha ngaahi taukei faka’uli ke fakapapau’i ‘e malava ‘a e tokotaha’ ni ‘o faka’uli lelei. Hili hono fakahoko ‘o e sivi’ ni, ‘e ‘ōtatu leva ha laiseni fakangatangata ke ne fakangofua ‘a e tokotaha’ ni ke hoko atu ‘ene faka’uli’ ‘o fakafe’unga pē mo e tūkunga faka’uli lelei taha ‘oku’ ne malava’.

‘E to’o e laiseni faka’uli ‘a e tokotaha’ ni ‘o kapau kuo fakapapau’i ‘e ‘ikai ke ne kei malava ‘o faka’uli lelei. ‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi fakangatangata ia ‘e tuku atu, ka ko e taimi pē ‘oku ‘i ai ai’, ko e taha pe lahi hake ‘o e ngaahi fakangatangata ‘oku hā atu ‘i lalo’ ‘e ‘asi ia ‘i he laiseni faka’uli’.

NGAAHI FAKANGATANGATA ‘I HA LAISENI FAKA’ULI			
FAKA’ILONGA	FAKAMATALA	FAKA’ILONGA	FAKAMATALA
B	KUO PAU KE TUI E MATASIO’ATA PE SIO’ATA TOKONI	P	TAPU HA PASESE ‘I HA PASI KOMESIALE
C	ME’ANGĀUE KE TOKONI	V	MEDICAL VARIANCE
D	KONGA KE TOKONI KI HE SINO	W	FARM WAIVER
E	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE KIA NIMA	X	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE TANGIKE’OKU ‘I AI HA UTA ‘I LOTO TANGIKE’
F	SIO’ATA TU’A	Z	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE FAKAKOMESIALE TA’OFI ‘EA KAKATO
G	FAKANGATANGATA KI HE ‘AHO’ PĒ	2	KO HA ME’ANGĀUE FAKATAAFATAHA KI HE NIMA
H	FAKANGATANGATA KI HE NGĀUE’ PĒ	3	NGAAHI FAKA’ILONGA FAKAMEKENIKA
I	FAKANGATANGATA – ME’A KEHE	4	FOHE KI HONO AFE’I HOLO E ME’ALELE
J	‘U ME’A KEHE	5	NGAAHI TA’OFI
K	NGOFUA KE FAKA’ULI ‘I LOTO SITEITI PE	6	TEERING KNOB
L	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE FAKAKOMESIALE TA’OFI ‘EA	7	ME’A FAKAMOLŪ
M	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE PASESE KALASI A PE B	8	FAKAFAITO’O
N	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE PASESE KALASI A PE B	9	ME’ALELE VE’ETOLU
O	TAPU KE FAKA’ULI HA ME’ALELE FAKAKOMESIALE PALAU MO HA TAULANI		

VA'A LAISENI FAKAFONUA

Ko e ngaaahi fakamatala fekau'aki mo e kau tohi kole ki ha 'uluaki tohi laiseni pe fakafo'ou 'o ha tohi laiseni 'i Hawaii 'oku 'ave ia ki he Polokalama 'o e Va'a Laiseni Fakafonua', 'i Uasingatoni, D.C. Kapau 'e 'asi 'i he lekooti 'a e Va'a Laiseni Fakafonua' (NDR) na'e ta'ofi fakataimai pe fakata'e'aonga'i ha'o laiseni 'i ha toe siteiti 'e taha pe ko D.C, 'e 'ikai ke 'oatu ha'o laiseni faka'uli Hawaii.

POLOKALAMA FELOTOI KE FOAKI E 'ŌKANI SINO 'O HA TAHA

Lolotonga ho'o tohi kole ki ha'o laiseni faka'uli fo'ou pe fakafo'ou 'i Hawaii, 'e ala lava ke ke fakahaa'i fakataatau ki he lao Uniform Anatomical Gift Act, 'oku' ke loto ke foaki ha ngaahi 'ōkani ho sino' pe ngaahi konga ho sino' 'i ha'o mate. Kātaki 'o fakahoko ki ho fāmili' kuo' ke fai e fil'i ni ke foaki ha ngaahi 'ōkani pe ngaahi konga ho sino'. 'E tomu'a fai pē e kole ngofua' kiate kinautolu.

TOHI TALATUKU FAKAFAITO'O

'E ala lava ke ke fakahaa'i 'oku 'i ai ha'o tohi talatuku fakafaito'o. 'I ha fa'ahinga taimi 'oku' ke puke lahi ai pe 'oku' ke kau 'i ha fakatamaki 'o 'ikai ai ke ke toe lava 'o lea, 'e fai leva e tu'utu'uni 'o fakataatau ki ho'o tohi talatuku fakafaito'o'. 'I he taimi 'oku 'asi ai 'a e "AHCD" 'i ho'o laiseni faka'uli', 'oku' ne fakahaa'i ai ki he kau ngāue faka-falemahaki' 'oku 'i ai ho'o fakahinohino 'i ho'o tohi talatuku fakafaito'o' fekau'aki mo koe 'o kapau 'e hoko ha fakatamaki. Kātaki 'o fakahoko ki ho fāmili pea mo ho'o toketaa' 'oku 'i ai ha'o tohi talatuku fakafaito'o pea 'oange kiate kinautolu ha ngaahi tatau.

TU'UNGA KO E SŌTIA TUTUKU

Na'e kamata 'i 'Okatopa 1, 2014, 'a hono fakangofua kapau 'e fiema'u 'e he tokotaha laiseni', 'e ala lava ke fakahaa'i 'i mu'a 'i he laiseni', 'a e tu'unga koia ko e "veteran" pe ko e sōtia tutuku ke fakahaa'i na'e kau mo ngāue 'i he taumalu'i fonua 'a 'Amelika' pea na'e faka'atā mei he tau malu'i fonua' 'i he ngaahi founiga kehe kae 'ikai ko hano tulii. Na'e kamata 'i 'Epeleli 26, 2016 'a hono fakangofua ke lava 'o fakahaa'i 'i he laiseni' na'e ngāue mo kau 'a e tokotaha laiseni 'i he tau malu'i fonua 'a 'Amelika' lolotonga 'a e tau mo Kōlea' pea 'e ala lava 'o fakahaa'i 'i he laiseni' mo kinautolu na'a nau kau 'i he kau sōtia fakakataau 'a e Lepapilika 'o Kōlea' (Republic of Korea), 'aia na'e kau he konga kau na'e tataki 'e he Kautaha 'a e Ngaahi Fonua Fakatahahaha (United Nations) 'a ee na'e tataki 'e 'Amelika, lolotonga 'a e tau mo Kōlea' pea kuo nau hoko ko ha kau tangata'i fonua 'o 'Amelika.

LAISENI FAKA'ULI MŌPETI

Ko e mōpeti' ko ha fa'ahinga ve'e-ua pe ve'e-tolu 'oku 'i ai hano mīsimi (motor) pea 'oku 'ikai ke mālohi ange 'i he hoosi-paoa 'e ua.

'Oku fiema'u ke 'i ai ha'o laiseni faka'uli ('i ha fa'ahinga kalasi pē) pea ke toki faka'uli ha mōpeti 'i he ngaahi halapule'anga'.

Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o laiseni faka'uli, 'e ala lava pē ke ma'u ha'o laiseni Kalasi 1 (laiseni ke faka'uli mōpeti) 'aki ho'o muimui 'i he ngaahi fakahinohino 'oku fiema'u ki he laiseni' pea mo ngāue'aki ho'o mōpeti' ki he sivi lele hala'.

NGAAHI FAKAMATALA MAHU'INGA KEHE

FAKA'ALI'ALI 'O E LAISENI'

Kuo pau ke 'iate koe ho'o laiseni faka'uli' 'i he taimi kotoa pē'oku' ke faka'uli ai ha me'alele pe mōpeti, pea kuo pau ke ke fakahā ki ha 'Ofisa Polisi 'i he taimi 'oku' ne 'eke ai.

NGAAHI MO'UA FEKAU'AKI MO E FAKA'ULI'

'I he taimi lahi 'e tuku atu ha tohi mo'ua ki he faka'uli kuo' ne maumau'i e Lao Fekau'aki mo e Me'alele 'i Hawaii'. 'Oku kalasi 'e ua e mo'ua fekau'aki mo e maumau'i e lao faka'uli': ko e "mo'ua faka'uli" 'oku si'isi'i pē pea mo e mo'ua 'oku lahi ko ha "hia maumau e lao faka'uli". Ko e ngaahi mo'ua faka'uli si'isi'i pee' ko hono ngaahi tautea' 'oku kau ai e tikite mo'ua pea mo e to'o e laiseni faka'uli' pea mo e lesisita me'alele'. Ko e ngaahi mo'ua faka'uli si'isi'i pee' ko hono ngaahi tautea' 'oku kau ai e tikite mo'ua pea mo e to'o e laiseni faka'uli' pea mo e lesisita me'alele'. Kā, ko ki ia 'oku 'i ai ha'anee hia maumau lao faka'uli 'oku mamafa ange, 'e ala lava pe ke fakahū pilisone, pea koia ai', 'e fiema'u ia ke hā 'i he fakamaau'anga'.

Kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i fekau'aki mo ho mo'ua faka'uli', tatau pē pe ko ha maumau lao faka'uli 'oku mamafa pe mo'ua fakalao 'oku si'isi'i pē, fetu'utaki ki he fika 'oku hā 'i he tohi mo'ua' pe ko e Vāhenga Fakamaau'anga 'i he motu 'oku ke 'i ai': Kauai 482-2355, Maui 244-2800, Hawaii 961-7470, Oahu 538-5500.

KONGA II KONGOKONGA ‘O E ME’ALELE’ MO HONO SIVI’I’

NGAAHI KONGOKONGA ME’ALELE ‘OKU FIEMA’U’

‘Oku fiema’u ‘a e me’alele kotoa pē ‘oku ngāue’aki ‘i he hala pule’anga ‘o e Siteiti Hawaii’ ke ‘i ai ‘a e ngaahi ta’ofi, fohe, me’ a fakaongo, me’ a fakaava ‘o e ngaahi matapaa’, ‘ū va’e, mafalā mo hono ngaahi kongokonga, ‘ū maama, sio’ata, ‘ū uaipa, mita lau mama’o, mita lau ‘o e oma e lele ‘a e me’alele’, ongo pamupā, va’e ne ‘osi fakatonutonu, ‘ū va’e, ngaahi nati fakama’u ‘o e ‘ū va’e’, me’ a malu’i ‘o e ngaahi va’e’, ngaahi faliki, pōneti mo hono ‘ū me’ a fakama’u, pea mo e tangikē ‘utu ‘a ia ‘oku fe’unga mo e fiema’u ‘a e lao’.

NGAAHI KONGAKONGA ‘IKAI FAKALAO

Ko e ngaahi konga eni ‘o e me’alele’ ‘oku ‘ikai ke ngofua:

1. Ko ha maama kulokula ‘oku ‘asi mei mu’ a, pe ko ha maama pulū ke ‘asi mei he me’alele’, tukukehe ‘a e ngaahi me’alele ki he taimi fakatu’utāmāki kuo ‘osi fakamafai’i ke ‘i ai ha’anau ngaahi maama pehē;
2. Ko ha fafangu, mafalā ‘oku ongo kikī pe ongo hangē ha me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki, tukukehe e ngaahi me’alele pē kuo ‘osi fakamafai’i;
3. Ko ha mafalā ‘oku tu’usi pe hoko, pe ko ha mafalā ‘oku le’o kehe ange ia mei he ongo totonu koia na’ e ‘uluaki ‘omai’aki e me’alele’.

SIVI E MALU E ME’ALELE’

Ko e ‘ū me’alele kotoa pē ‘oku lele ‘i he hala pule’anga’ kuo pau ke fai honau Sivi ke Fakapapau’i ‘oku Malu ‘o ‘ikai toe si’i hifo he tu’o taha he ta’u, tukukehe ‘a e ngaahi me’alele ki ha taimi fakatu’utāmaki ‘a ia kuo pau ke sivi kinautolu ia ‘i he mahina ‘e ono kotoa pē, pea ko e ngaahi me’alele fo’ou kotoa pē ‘e toki fiema’u pe ke sivi ‘i he ‘osi e ta’u ‘e ua hili hono ‘uluaki fakatau’.

‘Oku lahi ‘a e ngaahi fale sivi me’alele pe ngaahi fale ngaohi me’alele kuo ‘osi fakalao’i ke nau fai e ngaahi sivi me’alele’, ‘a ia ‘oku to e ‘iloa pē ko e sivi’i e malu ‘o e me’alele’; ‘oku nau ‘oatu e ngaahi setifikeiti he ‘osi hono sivi ‘o ha me’alele; pea ‘oku nau fakapipiki e ngaahi sitika ‘i he tafa’aki to’omata’u ‘o e pamupā ‘i mui’. Ko ha tatau ‘o e ngaahi lao ‘oku nau pule’i e polokalamā sivi e me’alele’ ‘oku ‘asi ‘i he peesi ‘initaneti:

<http://hidot.hawaii.gov/dot/highways/home/doing-business/hawaii-administrative-rules/>. Lomi’i ‘a e Chapter 19-133.2.

‘Oku fiema’u ha kaati ‘aitī ‘inisiusa ‘o ha me’alele ‘i Hawaii kae toki lava ha me’alele ‘i he sivi’. ‘I he paasi koia ho’o me’alele’ ‘i he sivi’, ‘e fakapipiki leva ‘a e sitika’ ke fakamahino ‘oku malu ‘a e me’alele’ pea ‘e ‘oatu mo ha tatau ‘o e ola e sivi’ kiate koe. Kuo pau ke tauhi ‘eni ‘i he me’alele’. Ko e ola ‘o e sivi ho’o me’alele’ ‘oku ‘ave hangatonu faka’elekitulonika pē ia ki he tafa’aki fai’anga faile lesisita me’alele’.

‘U ME’ALELE NA’E ‘IAI HA NGAAHI TĀNAKI MAKEHE KI AI

Ko e ‘ū me’alele na’ e toe ngaohi ha nau kongokonga makehe ‘o toe tānaki atu ki ai, ‘e lava pē ke fiema’u ke nau muimui ‘i he ngaahi fiema’u sivi me’alele koia ‘a e vāhenga fonua’. ‘Oku fiema’u ha tohi fakamo’oni ‘o e fakatau ‘o e ngaahi kongokonga kotoa pē na’ e tānaki atu ki he me’alele’. Ko hono sivi koia ‘o e me’alele’ ‘e fakahoko ia ‘e ha ‘inisipēkita fakalao ke faisivi. ‘I he ‘osi koia e sivi’, ‘e ‘oatu leva ha faka’ilonga ke fakamahino na’ e paasi ho’o me’alele’ he sivi’. Ko e Ngaahi Lao 19-134 ‘oku ‘i he peesi ‘initaneti <http://hidot.hawaii.gov/highways/home/doing-business/hawaii-administrative-rules/>. Lomi’i ‘a e Chapter 19-134 (See inside back cover for inspection station location.)

TU'UNGA 'O HA ME'ALELE MO HONO TOKANGA'I

'Oku 'i ai ho fatongia ke ke tokanga'i e me'alele 'oku' ke faka'uli ai' 'o tatau ai pē 'o kapau 'oku 'ikai ko ha'o me'alele. 'Oku totonu ke tokanga'i e me'alele' ma'u pē 'aki hano 'ave ki ha tokotaha ngaohi me'alele. Ko e ngaahi fakamatala ko eni' 'e 'ala tokoni atu kiate koe ke mahino lelei ange 'a e ngaahi kongokonga mahu'inga koia ho'o me'alele':

•**Ū Ta'ofi:** 'Oua te ke faka'uli 'o kapau 'oku 'ikai ke ngāue e ta'ofi ho'o me'alele'.

Leleaki'i e me'alele' he maile 'e 4 ki he 8 he houa pea moloki mālohi e ta'ofi' ke sivi'i'aki e ta'ofi' pe 'oku lelei pe 'ikai. 'Oku 'ikai tonu ke nga'unu e me'alele' ki ha fa'ahinga tafa'aki. Fai e sivi ko eni' 'i ha feitu'u 'oku 'ikai ke 'i ai ha ni'ihi 'oku nau sivi ta'ofi mo nautolu. Kapau 'oku 'i ai ha founga ta'ofi ki he taimi fakatamaki' 'i ho'o me'alele', faka'uli ki ha feitu'u 'oku 'ata'atahangē ko ha pākingi' pea' ke fai ai hono tesi' i ke ke 'ilo e anga 'o ha taimi ta'ofi 'o ka hoko ha fakatamaki. 'Oku fa'a fiema'u ke lele e me'alele' 'i he oma ko e maile 'e 10 ki he houa ke lava 'o ngāue. 'Oku faingofua ange ke fakahoko e tesi 'o e founga ta'ofi' 'i ha taimi fakatamaki (ABS) 'i ha feitu'u 'oku viviku pea mo hekeheke. Fakaangaanga ke 'OUA 'e moloki pamupamu e ta'ofi'. Fakaangaanga ke 'OUA 'e moloki pamupamu e ta'ofi'. Ki ha ngaahi toe fakamatala fekau'aki mo e ta'ofi', vakai ki he: www.nhtsa.gov. Pea ke fakasio 'a e Brakes (Ta'ofi).

•**Ū Maama Ta'ofi:** 'Oku faka'ilonga 'e he maama ta'ofi' ki he kau faka'uli kehe' 'oku' ke māmālie pe 'oku' ke ta'ofi. Toutou vakai'i e ngaahi maama ko 'eni' 'o fakapapau'i 'oku nau ngāue fakalelei 'i he taimi 'oku moloki ai e ta'ofi'.

•**Ū Maama Faka'ilonga Afe:** Fakapapau'i 'oku ngāue lelei ma'u pē e ngaahi maama faka'ilonga afe e me'alele' he 'oku mahu'inga ke nau faka'ilonga ki he kau faka'uli kehe'. Kapau 'oku 'iai ha liliu 'i he anga 'o e ngāue 'a e ki'i maama faka'ilonga 'i loto (dash light)

he me'alele' 'oku' ne fakahaa'i mai 'oku 'ikai ke ngāue lelei. Ngāue'aki e ngaahi faka'ilonga nima 'i he taimi 'oku maumau ai ha'o maama afe kae 'oua kuo lava hano ngaohi.

•**Ū Me'a Fakama'u 'o e Matapā:** 'Oku hao mo malu ho'o ngāue'aki e me'alele' ko e 'uhinga' ko e 'ū me'a fakama'u mo e 'ū loka 'o e matapā'. Fakapapau'i 'oku ngāue fakalelei 'e 'ū me'a fakama'u mo e 'ū loka 'o e matapā kotoa pē.

Mafalā: 'Oku 'ave 'e he'e mafalaa' e ngaahi kasa kovi ki he mānava' ki mui 'i he me'alele' ke ne fakasi'isi'i 'enau hū ki loto ki he me'alele' pea 'oku' ne toe fakasi'isi'i 'ene longoa'a'. Ke ta'ofi ha hoko ha konā mei ha mānava'aki e kasa kāponi' (carbon monoxide), tauhi ke malu ho'o mafalaa' ke 'oua 'e mama. Fetongi e ngaahi kongokonga kotoa pē 'oku maumau 'i he vave taha.' Ko e ngaahi mafalā fakafo'ou' kuo pau ke nau le'o tatau pe 'ikai le'o lahi ange 'i he ngaahi mafalā motu'a na'e 'omai 'aki e me'alele'.

Ū Maama Lahi: 'Oku fu'u mahu'inga 'a e 'ū maama lahi 'i he me'alele' lolotonga e taimi po'uli', taimi 'uho'uhā', taimi 'oku kakapu ai', pea 'i ha loto tānolo. Kuo pau ke nau ngāue fakalelei pea' ke fakatonutonu ma'u pē he taimi kotoa.

Me'a Fakama'u 'o e Pōneti: Ko e pōneti 'o e me'alele' 'oku 'i ai hono me'a fakama'u kalasi 'uluaki mo e kalasi ua. 'Oku tonu ke na ngāue fakalelei lōua pē ke 'oua 'e ava fakafokifā e pōneti' 'i he taimi 'oku lele ai e me'alele' 'o fakafaingata'a'ia'i ho'o sio'.

Hooni: 'Oku fiema'u ke 'i ai ha hooni 'i he me'alele kotoa pē pea 'oku ngāue fakalelei 'i he taimi 'oku fiema'u ai'.

•**Ū Sio'ata Sio Ki Mui:** 'Oku tonu ke fakatonutonu ma'u pē e 'ū sio'ata sio ki mui' ke tonu ho'o sio ki mui 'i he taimi faka'uli'. Ko e 'ū sio'ata kotoa pē 'oku tonu ke tauhi ke ma'a pea' ke ma'u hono fakama'u ki he me'alele'.

‘Ū Leta Malu’i: ‘Oku tokoni ‘a e ‘ū leta malu’i’ ki hono malu’i koe mei ha lavea pea ‘e lava ke ne fakahaofi ho’o mo’ui’. Malu’i koe, ho’o kau pāsesē’ pea mo kinautolu kehe ‘aki hono fakama’u ma’u e ‘ū leta malu’i’ ‘i he taimi kotoa pē ‘oku’ ke faka’uli ai’. ‘Oku fiema’u ‘e he lao (291-11.6, HRS) ke fakama’u ma’u pē ‘a e leta ‘o kinautolu ‘oku nau heka ‘i mu’a’. Kuo pau ke fakaheka ‘a e fānau iiki kotoa pē ‘oku ta’u si’i hifo ‘i he 4 ‘i ha sea malu’i’ ‘o e kau leka’; pea ko kinautolu ta’u 4 ki he 17 kuo pau ke fakama’u honau leta’ ‘i he taimi ‘oku nau tangutu ai ‘i he sea mui’. Kuo pau ke ngāue fakataha ‘a e ‘ū leta malu’i’ mo e ‘ū pula malu’i’ (air bags). ‘I he taimi ‘oku maumau ai e ‘ū pula fakahaofi’, kuo pau leva ke fakafalala e kau pāsesē’ ki he ‘ū leta fakahaofi’ ‘o ka hoko ha fepaki. Kapau kuo ‘osi ngāue e ‘ū pula fakahaofi’, ‘oku fiema’u ke fetongi ke kau lelei ki he malu’i ‘o e kau pāsesē’.

Fohe: Kuo pau ke lava lelei ho’o fohe faka’uli’ ‘o vilo lelei mo faingofua mei he taupotu ‘o e tafa’aki to’omata’u’ ki he taupotu ‘o e tafa’aki to’ohema’ pea toe vilo ‘o foki kakato. Kuo pau ke vilo lelei ho’o fohe’ ‘o ‘ikai ke vilo ia ‘aki ha ‘inisi ‘e ua kae ‘ikai vilo e va’e’ kapau ‘oku ngaue e fohe’, kapau ‘oku ‘i ai ha palopalema (vakai’i he lolotonga e mo’ui ‘a e me’alele’); pe 3 ‘inisi ‘e tolu, ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ngaue e fohe’. ‘Oku totonu ko e ki’i ngaue si’i pē ‘a e fohe’ pea vave e ngāue ‘a e me’alele’. ‘Oku totonu ke ‘oua ‘e afe ‘a e me’alele’ ki ha fa’ahinga tafa’aki, pea ko e ngaahi va’e’ ke ‘oua te nau “tete”.

‘Ū Maama Mui mo e Ongo Maama Faka’ilonga he Tafa’aki’: Ko e ‘ū maama mui mo e ongo tafa’aki’ ‘oku nau faka’ilonga ki he kau faka’uli kehe’ fekau’aki mo ho’o lele he hala’. Toutou vakai’i ma’u pē pe ‘oku nau ngāue fakalelei.

‘Ū Va’e: ‘Oua te ke tukunoa’i e va’e’ ‘o pehē ‘oku nau sai ma’u pē. Vakai’i ma’u pē ‘i he tu’o taha he māhina. Vakai’i e tafa’aki e matapaa’ (lolotonga hono fakaava’) ke ‘ilo ai e tu’utu’uni ‘a e kautaha ngaohi kaa ki he mālohi ‘o e ‘ea’ pea mo e fōlahi totonu ‘o e va’e ‘oku fiema’u’. ‘Oku tokoni e mālohi totonu koia e ‘ea ‘o e va’e’ ki he’ene tolonga’ pea mo e lelei ‘o e ngāue ‘a e fohe’. Fetongi ‘a e ‘ū va’e ‘oku si’i hifo ‘i he vahe taha-ono ‘e taha (1/16) ‘o e matolu e leta tu’a’. Ko e founiga faingofua ki hono sivi e matolu e leta tu’a’ ko hono ngāue’aki ha sēniti ‘oku hā ai ‘e ‘imisi ‘o Lingikoni’. Fulihī e lau’i sēniti’ ke hu’u e ‘ulu hono ‘imisi’ ki lalo pea fokotu’u ki he va’e ‘o e me’alele’. Kapau ‘oku ‘asi ki ‘olunga e ‘ulu e ‘imisi ‘o Lingikoni’, ‘oku fiema’u leva ke fetongi e va’e’. Pea vakai’i e ‘ū va’e’ na’ a ‘oku mafifahi, pupula, pe hamolemole. Vakai’i mo e va’e talifaki’. Kapau ‘oku’ ke fakatokanga’i ha ki’i maliu si’isi’i ‘i he anga e lele ‘a e va’e’ pe ‘oku ‘i ai ha ongo ‘oku ngali kehe, vakai’i pe ‘oku ‘i ai ha palopalema ki he va’e’. E lava ke ke ma’u ha ngaahi fakamatala tokoni mei he peesi ‘initaneti: <https://one.ntsa.gov/cars/problems/Equipment/Tires/index.html>

Sio’ata Mu’ā: Kuo pau ke hao e sio’ata mu’ā’ mei ha ngaahi masisi pea mo e mafahifahi ke ‘oua te nau fakafaingata’ā’ia’i ho’o sio lolotonga ho’o faka’uli’. ‘Oku tonu ke malava ‘e he uaipa ‘o e sio’ata mu’ā’ ‘o tatafi fakalelei e vai ‘i he sio’ata’. Ko e uaipa’ ‘oku’ ne fufulu e sio’ata mu’ā’ lolotonga ho’o faka’uli’. Fakafonu ma’u pē e vai ki he uaipa’ pea’ ke vakai’i ma’u pē pe ‘oku ngāue fakalelei.

KONGA III

LESISITA ME'ALELE, NGAALI PEPA FAKAMO'ONI MA'U ME'ALELE , PEA MO E TOHI KOLE KE MA'U FAKALAO HA ME'ALELE

‘Oku tu’utu’uni ‘e he lao ‘o Hawaii’ ko e me’alele kotoa pē ‘oku ngāue’aki ‘i he ngaahi hala pule’anga’ ‘i he Siteiti’ ke LESISITA ‘I HE VĀHENGA KOIA ‘OKU’ KE NGĀUE’AKI AI E ME’ALELE’. ‘Oku toe fiema’u ‘e he lao ‘o Hawaii’ ke laiseni ho’o me’alele ‘i he ta’u kotoa pē ‘i he vāhenga koia ‘oku’ ke ngāue’aki ai e me’alele’. Kuo pau ke ‘i ai ha’o setifikeiti seifitī (ke mahino ‘oku malu ho’o me’alele’ ke ngāue’aki)‘oku kei ‘aonga ki mu’ a pea toki lava ke lesisita ho’o me’alele’. ‘Oku fiema’u ke ‘i ai ha fakamo’oni ‘inisiua me’alele (motor vehicle insurance) ki he ‘ū kā, ‘ū pasi pea mo e ‘ū loli ‘oku sivi’i’, ka ‘oku fiema’u ‘a e fakamo’oni ‘inisiua malu’i (proof of liability) ki he ‘ū paiki koia ‘oku sivi’i’.

FUOFUA LESISITA

Ko e lesisita ‘o ha me’alele ko e lekooti faka’ofisiale ia hono ma’u ‘e he taha koia’ ‘a e me’alele’. ‘I he taimi ‘oku’ ke fuofua lesisita ai ho’o me’alele’ ‘i Hawaii’, kuo pau ke ‘i ai ha ngaahi fiema’u makehe ke fakakakato. ‘A ia ko e fiema’u ke sivi pea mo fua e mamafa ho’o me’alele’ ke lekooti fakalelei (a) ‘a hono fika ‘aitii’, pea (b) mo hono mamafa’.

LESISITA ‘O HA ME’ALELE KI HA TAHĀ

Ko e lesisita mo e foaki hingoa fakalao ‘o ha me’alele ki ha taha’ ‘oku fakahoko ia ‘e he’e va’ a ‘oku’ ne tokangaekina e ngaahi me’ a koia’ ‘i he vāhenga fonua taautaha. (Vakai ki he peesi ‘i loto ‘o e takafī mui’ ki he ‘ū feitu’uu.’) Ko e setifikeiti Hawaii’ ‘oku’ ne fakahaa’i hano ma’u fakalao ‘o ha me’alele ‘e ha taha pe ko e tokotaha ‘oku’ ne kei ma’u fakalao’ kae ‘oua kuo ‘osi hono totongi e mo’ua (mo’ua nō ‘o e me’alele’). ‘Oku ‘ave ‘a e lesisita ‘o e me’alele’ ki he tokotaha ‘oku’ ne fakatau e me’alele’ ‘a ia kuo pau ke ne tauhi e setifikeiti’ ‘i he me’alele’. ‘Oku ‘osi ‘a e ‘aonga fakata’u ‘o e lesisita ‘o e ‘ū me’alele’ ‘i he ‘osi e māhīna’ e 12 kotoa pē.

NGAAHI TOHI KOLE FAKAFO’OU E LESISITA ME’ALELE’

‘Oku meili e ngaahi tohi lesisita fakafo’ou’ ki he tu’asila fakamuiimui taha koia ‘oku ‘asi ‘i he lekooti’. Ka ‘i ai ha ngaahi fehalaaki ‘oku ‘asi ‘i he tohi fakafo’ou’ ‘oku tonu ke lipooti ‘i he taimi pē koia’ ki he va’ a ‘ōfisi lesisita ‘o e vahenga koia’.

FAKAFO’OU ‘I HE MEILI’

‘Oku malava ke ke meili pē ho’o tohi fakafo’ou mo ha’o sieke pe silini ‘ota (money order) ‘o fakahaa’i ai’ ‘a e mahu’inga totonu ‘oku ‘asi ‘i he tohi fakafo’ou’ ‘i lalo he “TOTAL FEE.” Meili’i ki he va’ a ‘ōfisi lesista ‘i ho vāhenga’ ‘i loto he ‘aho ngāue ‘e hongofulu (10) ki mu’ a he mahino ‘oku ‘osi ai e ‘aonga ‘o ho’o lesisita’. Fakafoki lōua e ongo konga ‘o e tohi fakafo’ou’. ‘OUA TE KE HAE ‘E KONGA ‘E TAHĀ’.

FAKAFO’OU ‘I HE ‘INITANETI’

‘Oku lava ke ke fakafo’ou ho’o lesisita ‘i he ‘initaneti kapau ‘oku lolotonga lesisita ho’o me’alele’ ‘i he City mo e Vahenga ‘o Honolulu ‘i he www.co.honolulu.hi.us pe ko e Vāhenga ‘o Maui’ ‘i he www.mauicounty.gov/mvrenewal. Vakai ki he’enau peesi ‘initaneti’ ki ha ngaahi toe fakamatala kehe.

LILIU ‘O E TU’ASILA PE HINGOA ‘I HE SETIFIKEITI LESISITA ‘O HA ME’ALELE

‘I ha fa’ahinga taimi pē ‘oku liliu ai e tu’asila ‘o e tokotaha ‘a’ana e me’alele’ mei he tu’asila koia ‘oku hā ‘i he setifikeiti lesisita’, kuo pau ke hanga ‘e he tokotaha koia ‘oku lesisita’ pea ‘oku’ ne ma’u e me’alele’, ‘o tohi ‘o fakahaa’i ‘a e tu’asila motu’ a mo e tu’asila fo’ou, fika laiseni ‘o e me’alele, kalasi ‘o e me’alele pea mo e fika ‘aitī ‘o e me’alele’ ki he va’ a lesisita ‘o hono vāhenga’ ‘i loto he ‘aho ‘e 30 mei he ‘aho na’ e liliu ai hono tu’asila’.

‘I ha fa’ahinga taimi pē ‘oku liliu ai e hingoa ‘o e tokotaha ‘a’ana e me’alele’ mei he hingoa koia ‘oku hā ‘i he setifikeiti ma’u ‘o ha me’alele, kuo pau ke hanga ‘e he tokotaha koia ‘oku lesisita ai e me’alele’, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 30 mei he ‘aho na’e liliu ai’ ‘o fakahā ki he va’a ‘ōfisi lesisita ‘i hono vahenga’, aki ‘ene a’u tonu ki ai mo ha fakamo’oni ‘o e liliu hingoa’, setifikeiti fakamo’oni ko ‘ene me’alele kuo ‘osi fakapapau’i, pea mo e setifikeiti ‘o e ta’u lolotonga ‘oku ‘asi ai e liliu hingoa ‘i he lekooti’, pea fai eni ‘i loto he ‘aho ‘e 30 mei he ‘aho na’e liliu ai e hingoa.

NGAAHI FAKA’ATĀ MA’AE KAU MĒMIPA ‘O E TAUMALU’I FONUA ‘A ‘AMELIKA’

‘I he taimi ‘oku ke mēmipa ai ‘i he Taumalu’i Fonua ‘a ‘Amelika’, pea ‘oku’ ke ngāue fakakautau ‘i Hawaii, pea ‘oku’ ke nofo fonua fakalao ‘i ha Siteiti kehe, ‘oku lava ke lesisita ho’o me’alele’ ‘i Hawaii ‘o ‘ikai kau ai e totongi Tute Hawaii’ ki he ‘ū me’alele ‘oku ‘omai ki Hawaii’.

Ko ha tokotaha na’e mēmipa fakakautau ‘i he Taumalu’i Fonua ‘a ‘Amelika’ ka ‘oku uesia fakaesino peseti ‘e 100, ‘oku ‘ataa ia mei he totongi e lesisita ‘o ‘ene me’alele’.

Kapau na’e lesisita fakamuimui ho’o me’alele’ ‘i ha Siteiti kehe pea ‘oku fakataumu’ a ke lesisita ‘i Hawaii, kuo pau ke ke fakahū ki he va’a ‘ōfisi lesisita vāhenga ‘oku’ ke nofo ai’ ha’o tohi lesisita fakafo’ou mo ho’o setifikeiti lesisita lolotonga mo tohi fakamo’oni ‘oku’ ke ma’u e me’alele’, mo ho’o setifikeiti seifitī Hawaii’, tohi fakamo’oni e hūmai ho’o me’alele’ pea mo e fakamo’oni fika ‘aitī ke fakapapau’i ho’o me’alele’. ‘I he ngaahi taimi ‘oku ‘ikai ‘iai ha’o tohi fakahā ‘oku’ ke ma’u e me’alele’ mei he siteiti ‘oku ‘omi mei ai ho’o me’alele’, kuo pau ke ke fakahū ho’o tohi fakafo’ou’ fakataha mo e setifikeiti lesisita’ pea mo ha taha ‘o ha tohi mo’ua pe lahi ange ‘oku hā ai e fakatau mo e ni’ihī na’au nau ‘uluaki ma’u e me’alele’; ha setifikeiti seifitī Hawaii lolotonga pea mo ha fakamo’oni ‘o e fika hokohoko ‘o e me’alele’.

‘Ū ME’ALELE FO’OU FAKATAU ‘I HAWAII

‘I he taimi ‘oku’ ke fakatau ai ha me’alele fo’ou ‘i Hawaii, kuo pau ke ke ‘omai e tohi fakafo’ou na’e fakamo’oni ai e tokotaha laiseni fakatau kaa’ ke ne fakamo’oni’ i e fakatau ho’o me’alele’.

‘Ū ME’ALELE FO’OU FAKATAU ‘I HA FEITU’U KEHE MEI HAWAII

Ko e ngaahi Siteiti’ ‘oku kehekehe pē ‘enau fiema’u ki he ‘ū foomu ‘oku hā ai e tokotaha ‘oku’ ne ma’u ha me’alele. ‘Oku malava pē ke ngāue’aki e setifikeiti mei he ngaohi’anga me’alele’ pe ko ha tohi mo’ua fakalao ‘oku ‘asi ai e fakatau ‘o e me’alele’.

‘Ū ME’ALELE FO’OU FAKATAU ‘I HA FONUA MULI

‘I he taimi ‘oku’ ke fakatau ai ha me’alele ‘i ha fonua muli, kuo pau ke ke ‘omai e tohi mo’ua ‘oku ‘asi ai e fakatau ‘o e me’alele’ ‘a ia na’e ma’u atu mei he fakatau’anga me’alele muli’ ‘o ‘asi ai ho hingoa.’ Kuo pau ke ‘asi e fika setifikeiti mei he ngaohi’anga me’alele’ ‘o fakaha’i ai ‘oku tuha mo taatu ‘a e me’alele’ mo e ngaahi fiema’u ‘a ‘Amelika’ pea mo e Fika ‘Aitī ‘o e Me’alele’ (see 286-42(a), Hawaii Revised Statutes).

‘Ū ME’ALELE ‘OSI NGĀUE’AKI KAE FAKATAU MEI HA FONUA MULI

‘I he taimi ‘oku ke fakatau ai ha me’alele na’e ‘osi ngāue’aki ‘i ha fonua muli, kuo pau ke ke ma’u e setifikeiti lesisita pea mo e tohi talitotongi ‘o e fakatau e me’alele’ ke hoko ko ha fakamo’oni ‘oku ‘a’au e me’alele.’ Vakai ki he 286-42(a), HRS.

‘Ū ME’ALELE ‘OSI NGĀUE’AKI NA’E FAKATAU MEI HA FEITU’U KEHE MEI HAWAII

‘I he taimi ‘oku’ ke fakatau ai ha me’alele ‘i ha siteiti kehe, kuo pau ke ke ma’u mai mei he tokotaha na’a’ ke fakatau mei ai e me’alele ‘a e setifikeiti ‘oku’ ke ma’u e me’alele’, setifikeiti lesisita’ pea mo e tohi talitotongi ‘o e fakatau ‘o e me’alele’. ‘I he taimi ‘oku fakatau ai ha me’alele ‘i ha Siteiti’ ‘oku ‘ikai fiema’u ai ha tohi fakahā pe ko hai ‘oku’ ne ma’u e me’alele’, kuo pau ke ke ma’u mai mei he tokotaha na’a’ ke fakatau mei ai ‘a e setifikeiti lesisita lolotonga ‘o e me’alele’, pe setifikeiti lesisita mei he Siteiti koia’, pea mo e ngaahi tohi fakatau me’alele’, taha mei he tokotaha na’a’ ke fakatau mei ai kia koe’ pea taha mei he tokotaha na’a’ ne fakatau mei ai ‘e ia’.

‘Ū ME’ALELE ‘OKU ‘OMAI KI HAWAII MEI HA SITEITI KEHE ‘I HO HINGOA’

Kapau ‘oku lesisita ho’o me’alele’ ‘i ha Siteiti kehe, ‘oku’ ke lava pē ‘o tohi kole ha’o ngofua (lesisita ngofua fakataimi) ‘a ia te ke lava ‘o ngāue’aki ‘i ho’o faka’uli ‘i he ngaahi hala pule’anga ‘i Hawaii’ ki he taimi ‘e ‘osi ai hono ‘aonga’. Kā, ‘e’ikai ke ‘oatu ha ngofua ‘o lōloa ange ‘i ha māhina ‘e tahaua. Kuo pau ke ke ‘omai e setifikeiti lesisita’, pepa fakamo’oni e hūmai e me’alele’, pea mo e setifikeiti seifitī Hawaii lolotonga ‘o e me’alele’.

‘I he ‘osi koia e taimi ‘aonga’ (lesisita ngofua fakataimi), tukukehe e kau mēmipa ‘o e Taumalu’i Fonua ‘a ‘Amelika’, kuo pau ke ke lesisita ho’o me’alele’ ‘i he vāhenga ‘oku’ ke nofo ai’.

ANGA HONO FAKAHAA’I E ‘Ū PELETI LAISENI’

Ko e ‘ū paiki’, ‘ū taulani pea mo e ngaahi taulani-va’euā’ kuo pau ke fakahaa’i honau peleti laiseni’ ‘i mui; ko e ngaahi me’alele kehe kotoa pē kuo pau ke fakahaa’i honau peleti laiseni’ ‘i mu’ā mo mui.

LAISENI ‘O E MŌPETI

‘Oku fiema’u ke sivi e ‘ū mōpeti kotoa pē, lesisita pea laiseni. Ko e peleti laiseni mo e sitika seifitii’ kuo pau ke fakapipiki ‘i mui ‘i he mōpeti’.

KONGA IV TOKOTAH A FAKA'ULI'

'Oku tolu 'a e tefito'i 'elemeniti 'o e faka'uli'; ko e 'ātakai' (hala' mo e tūkunga 'oku 'i ai'), ko ho'o me'alele', pea mo e faka'uli'—('a koe). 'I he ngaahi 'elemeniti ko eni,' ko koe pē 'e taha 'oku' ke malava ke ke faka'uto'uta lelei taha ki ho'o faka'uli'; ngāue'aki ho'o taukei mo ho'o pōto'i faka'uli 'i he lelei taha' ke ke a'u ai ki he feitu'u 'oku' ke fononga ki ai'. 'E pulia 'a e tōnounou 'o e tu'unga e 'ilo mo e taukei faka'uli' he taimi 'oku tonu ai e faka'uto'uta', ka ko e taimi 'oku fu'u fehalaaki ai 'a e faka'uto'uta', 'e mātu'aki ta'e'aonga 'aupito 'a e 'ilo mo e pōto'i faka'uli'. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e tūkunga ho loto' mo ho'o fai'utu'uni he taimi faka'uli'.

FEKAU'AKI MO E ONGO 'A E TOKOTAH A FAKA'ULI'

Kapau 'oku' ke hoha'a, fakahoha'asi koe, pe 'oku mo'ua ho'o fakakaukau' 'i ha me' a, 'e 'ikai ke malava ke ke faka'uli lelei. Ko ha ngaahi palopalema 'i 'api, ngaahi felau'aki, ngaahi ta'efemahino'aki, puke lahi 'a ha taha 'i he fāmil', ngaahi ilifia fakaekoe, pe loto vekeveke 'e malava pē ke nau uesia fakataimi ho'o faka'uli' ki ha tu'unga te ke ala fepaki ai he hala'. Ko 'ete ngaahi ongo koē 'oku fu'u malohi', tene fakahoko 'a e uesia tatau ki ho'o faka'uli'. Ko kinautolu na'e toki 'osi ha vālau lahi, pe 'oku nau 'ita pe loto mamahi, 'oku fiema'u ke nau "fakamokomoko honau loto" pe fai ha fakalelei kimu'a pea nau toki faka'uli 'enau me'alele'. Ko e faka'uli lolotonga 'oku' ke loto ta'emanonga pe loto 'ita' tene uesia ho'o fai'utu'uni mo ho'o faka'uto'uta lelei'. 'Oku 'ikai ke kainga 'a e loto hoha'a' mo e faka'uli lelei'. Kapau 'oku' ke loto hoha'a, puke, lotosi'i, ilifia, 'ita pe loto mamahi, 'ai ha taha kehe ke faka'uli.

Ko e tokotaha faka'uli lelei 'a e tokotaha kuo maaumālie 'a hono ngaahi ongo'anga'. Tokanga'i ma'u pē ke 'oua 'e ngata 'a ho'o tokanga' pē kia koe he taimi 'o e faka'uli' ka ke mātu'aki tokanga ki he lelei mo e malu 'a e toenga 'o e kau faka'uli he hala pule'anga'.

Manatu'i, ko ho'o ala pē ki he fohe', 'oku' ke ma'u 'a e mafai pea ke pule'i 'a e me'alele'. 'E toki mahino mai he taimi koia' ho fa'ahinga natula'. Ko ha tokotaha houtamaki koe, maumau lao, sio-kita he taimi 'oku' ke afe ai ki he 'ū leini kehe? Ko ha tokotaha falala'anga koe, toka'i, matu'otu'a faka'atamai mo fakaeongo koe, mateuteu ma'u pē ke ke faka'uli 'o fakatatau ki he hao mo malu 'a e hala' pe 'ikai?

FEKAU'AKI MO E NGAahi FAITO'O MO E ANGA 'O 'ENAU UESIA E FAKA'ULI'

Ko ho tu'unga mo'ui lelei' 'oku mahu'inga ki he anga 'o ho'o faka'uli lelei'. Ko e 'olokaholo', ngaahi faito'o', mahaki pe fakatamaki fakasino' ko ha ngaahi me'a ia 'e ala lava ke nau fakatupunga pe tokoni ki ha'o fepaki 'i he hala'.

TA'U MOTU'A MO E NGAahi FAKATAMAKI HE HALA'

'Oku hā mahino mai mei he ngaahi fakamatala fakasitetisitika 'o e ngaahi fakatamaki he hala pule'anga' 'a e fekau'aki 'a e ta'u motu'a 'o e tokotaha faka'uli' pea mo e tu'o lahi 'o 'ene kau ki ha fakatamaki he hala'. 'Oku tala 'e he sitetisitika' 'oku liunga 2 'a e faingamālie ke kau 'a e kau faka'uli si'isi'i hifo he ta'u 20 ki ha fakatamaki he hala pule'anga'. Ko e matu'otu'aange 'a e faka'uli' ko e holo hifo ange ia 'a 'enau kau ki ha fakatamaki he hala pule'anga' kae 'oua kuo a'u ki he ta'u 50 – 54. Ko e vaha'a ta'u eni 'oku si'isi'i taha ai ha hoko ha 'ekisiteni he hala'. Kamata mei he ta'u 55 'o fai hake 'a e fakautuutu ke toe lahi ange 'a 'enau kau ki ha fakatamaki. Ko kinautolu 'oku ta'u motu'a ange he ta'u 75 'oku lahi e ngaahi fakatamaki 'oku nau kau ki ai' ka 'oku kei si'i ange pē ia he kau faka'uli 'oku ta'u sifo he 25'.

NGAAHI PALOPALEMA ‘O EKAU FAKA’ULI TA’U IIKI

‘Oku fa’ā loto ma’u pē ‘a e to’utupu’ ke fakatokanga’i ha’ā nau ngaahi pōto’i pe lava me’ā pea ‘oku nau fa’ā feinga ke faka’ali’ali eni he taimi faka’uli’. Taimi lahi ‘oku heva atu ‘a e faka’ali’ali ia he me’ā ‘e malava ‘e he me’alele ‘o fai’, me’ā ‘e mātūuaki ‘e he hala pule’anga pea mo e kau faka’uli mataotao ange’. Pea ko e mahino mai ai pē ‘a e tōnounou ‘a e kau faka’uli kei iiki’ pea iku ai pē ki ha fakatamaki. ‘Oku malava ke ke faka’ehi’ehi mei he ngaahi ‘ulungaanga ko eni’ ‘aki ‘a e:

1. Kātaki’i ho loto ke ke fakahāhā mo fe’auhi’. Ko e fa’ahinga ‘ulungaanga ko ia’ ‘oku’ ne fakahaa’i mai pē ‘e ia ho’o ta’etaukei’ mo ho’o ta’ea’usia’.
2. Fakasītu’ā’i ‘a e ngaahi pole ke ke faka’ali’ali ho’o ngaahi taukei’ pe ko ho’o me’alele’. Ko ho’o fakasītu’ā’i ‘a e ngaahi pole ko eni’ ko ho’o faka’ali’ali ia ho’o taukei’ pea ko e faka’ilonga ia ho’o matu’otu’ange mo ho’o fakapopotopo ange.

NGAAHI PALOPALEMA ‘O E KAU FAKA’ULI TA’U MOTU’A ANGE’

Ko e tu’o lahi ko ia ‘o e faka’uli’ ‘oku’ ne hiki’i hake e taukei mo e tūkunga faka’uli’. ‘Oku ‘asi ‘i he ngaahi fakamatala’ ko e tu’o lahi e faka’uli ‘a e kau faka’uli’ ko e lahi ange ia ‘enau taukei ke nau faka’uli lelei mo malu. Ka ‘oku fakataimi pē, he ko e ‘alu pē ke motu’ā ange ‘a e tangata’, ‘e a’u ia ki he tu’unga ko eni’:

1. Holo ‘a e tūkunga ‘o e fanongo’ mo e sio’;
2. Tuai ke ngaue:
3. Tuai e faiutu’uni lolotonga e taimi faka’uli’ pea mo e
4. Nounou ange ‘a e tokanga ki he faka’uli’ mo e tokanga ki he ngaahi ngafa ‘o e faka’uli’.

‘Oku ‘ikai ke fakatokanga’i ‘e he kau faka’uli matu’outu’ā ange’ ‘a ‘enau holo’ pea ‘ikai ke nau kei lava ‘o leva’i lelei ‘enau faka’uli’ pea nau hoko ai ko e fakatu’utāmaki kiate kinautolu pea mo e ni’ihi kehe’.

Ko e kau faka’uli kotoa pē, ‘o kau ai e kau faka’uli motu’ā ange’ ‘oku tonu ke:

1. Nau tauhi ‘enau fakamālohisino’;
2. ‘I ai ha’ā nau ngaahi sivi sino fakata’u;
3. Nau ‘ilo e anga e ngāue ‘o e faito’o’ ‘i he ‘enau tūkunga faka’uli’;
4. Nau fakatokanga’i mo faka’uli fakatatau ki honau ngata’anga’; pea mo
5. ‘A’ahi ki ha toketā ke nau fakapapau’i ‘oku nau fale’i lelei koe fekau’aki mo ho’o faka’uli.’

KONGA V

NGAAHI LAO MO E NGAALI TU'UTU'UNI 'O E HALA'

FAKALUUUKUFUA

‘Oku fiema’u ke ke talangofua ki he ngaahi lao hala kotoa pē lolotonga ho’o faka’uli ha me’alele ‘i he hala pule’anga’.

KAU ‘ŌFISA POLISI’

Kuo pau ke ke talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni fakalao mo e ngaahi fakahinohino ‘a e ‘ōfisa polisi’.

‘Ū FAKA’ILONGA HALA’ MO E NGAALI TOHI FAKAHINOHINO’

Kuo pau ke ke faka’uli ho’o me’alele’ ‘o fakatatau ki he ngaahi faka’ilonga mo e fakahinohino he hala’ pea mo e ngaahi tohi faka’ilonga he kauhala’ mo e loto hala’.

FAKA’ULI ‘I HE TAFA’AKI TO’OMATA’U ‘O E HALA’

Kuo pau ke ke faka’uli ‘i he tafa’aki to’o mata’u ‘o e hala’. Ko e ‘ū me’alele ko ia ‘oku nau lele mai ‘i he kauhala ‘e taha’ kuo pau ke nau fakalaka ‘i he tafa’aki to’omata’u’. ‘I he ngaahi hala ‘oku fāsi’i’ kuo pau ke ke faka’atā ha vaheua ‘e taha ‘o e hala’ pe lahi ange ki he ‘ū me’alele ‘oku ha’u ‘i he kauhala ‘e taha’. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli tuai ai’ ‘oku tonu ke ke faka’uli ‘i he leini taupotu taha ki to’o mata’u’.

FAKA’ULI ‘I HE TAFA’AKI TO’OHEMA ‘O E HALA’

‘Oku ala lava ke ke faka’uli ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’ ‘i he taimi:

- ‘Oku ke afe ai pea’ ke fakalaka ‘i ha me’alele ‘i mu’ā ‘oku fononga kauhala taha mo koe ‘i ha hala ‘oku leini ua pe tolu pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’alele ‘oku lele mai ‘i ho tafa’aki hala’.
- ‘Oku ‘i ai ha fa’ahinga me’ā ‘i he loto hala’ ‘oku poloka ai e fofononga’aki ‘i he hala’ pea ko e ngaahi me’alele ‘oku ha’u ‘i he kauhala ‘e taha’ ‘oku ‘ikai ke nau ngāue’aki e kauhala to’ohema ‘o e hala’.
- Taimi faka’uli ‘i ha hala ‘oku kauhala taha pē.

KUO PAU ke ‘oua te ke faka’uli ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’ ‘i he taimi:

- ‘Oku ‘i ai ai ha leini ‘e fā pe lahi ange ki he ‘ū me’alele’ tukukehe ‘o kapau ‘e toki fakahinohino atu ‘e he ngaahi faka’ilonga hala’.
- ‘Oku’ ke ofi ai ki ha tafungofunga pē ha hala ‘oku afe.
- ‘Oku’ ke ofi ai ki ha ‘ū fetaulaki’anga hala pe ko ha kolosi’anga lēlue ‘i ha fute ‘e 100 (mita ‘e 30.5).
- ‘Oku’ ke ofi ai ki ha hala fakakavakava pe tānolo ‘i ha mama’o ‘oku ofi ki he fute ‘e 100 (mita ‘e 30.5) pea ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o sio ki he ‘ū me’alele ‘oku ha’u ‘i he kauhala ‘e taha’.

FAKALAKA ‘I HE KAUHALA TO’OMATA’U’

‘Oku ala lava ke ke fakalaka ‘i he tafa’aki to’omata’u ‘o ha me’alele:

- ‘I he taimi ‘oku teuteu ai ke afe hemā ‘a e me’alele te ke fakalaka ai’, ka ‘oku ‘ikai ngofua ke ke lele ‘i he tafa’aki ki tu’ā ‘o e hala’ pe ko e konga fakalao ‘o e hala’ ‘oku tonu ke ke fakalaka ai’.
- ‘I ha hala pule’anga ‘oku ‘i ai ha leini ‘e ua pe lahi ange ki he ongo kauhala’ takitaha.
- ‘I ha hala kauhala taha ‘oku leini ‘e ua pe lahi ange.

‘Ū HALA KAUHALA TAHA’

Kuo pau ke ke faka’uli pē ‘o fononga ‘i he kauhala ‘oku faka’ilonga’i ‘e he ngaahi faka’ilonga hala’.

FAKA’ULI ‘I HE ‘Ū HALA’ MO HONAU NGAAHI LEINI’

‘I he taimi ‘oku vahevahe’i ai ha hala ‘o faka’ilonga’i ki ha ngaahi leini kuo pau ke ke:

- Faka’uli pē ‘i loto ‘i he leini ‘oku’ ke lele ai’ pea ‘oua te ke fetongi leini kae ‘oua kuo’ ke fakapapau’i ‘oku ‘atā ke ke afe ki ha leini ‘e taha.
- Faka’uli ‘i he leini totonus pē ‘oku fakahinohino ki ai ‘a e ngaahi faka’ilonga hala’ pe ngaahi tohi fakahinohino ‘o e hala’.

FAKA'ULI 'O MUIMUI FU'U OFI KI HA ME'ALELE

• I he taimi 'oku' ke muimui ai 'i ha me'alele kuo pau ke ke:

- Tauhi 'a e vaha'a mama'o 'oku fakapotopoto pea mo fe'unga ki he oma, tükunga 'o e hala', hala pule'anga pea mo e tükunga 'o e matangi'. Vakai ki he peesi 67, Konga X.
- 'I he taimi 'oku tou ai ha me'alele, tauhi ha vaha'a mama'o fe'unga 'i mu'a 'i ho'o me'alele' ke lava ha me'alele kehe 'o fakalaka hao mo malu 'o mu'omu'a 'ia koe.

FAKA'ULI 'I HE 'Ū HAIUEI 'OKU VAHEVAHE

'I he taimi 'oku vahevahe'i ai ha haieui 'aki ha 'ā vahevahe pe ko ha konga hala pē 'oku te'eki ai ke ngaohi fakalelei, kuo pau ke 'oua te ke kolosi pe lele 'i he 'ā vahevahe' pe ko e konga hala 'oku te'eki ke ngaohi fakalelei' tukukehe kapau 'oku 'i ai ha hū'anga ki ai pe 'oku 'osi ngaohi fakalelei e konga hala ko ia' pea 'oku 'ikai ke tapu'i 'e he ngaaahi faka'ilonga hala'.

NGAAHI FAKA'ILONGA 'OKU FIEMA'U KE KE FAKAHOKO

Kuo pau ke ke faka'ilonga ma'u pē ke 'ilo 'e he ni'ihi kehe' 'a e me'a 'oku' ke 'amanaki ke fai 'i he taimi 'oku' ke māmālie ai, afe pe fetongi leini.

- Kuo pau ke ke faka'ilonga ma'u pē, tatau ai pē pe 'oku 'ikai te ke sio ki ha me'alele kehe.

AFE HEMA

AFE MATA'U

MĀMĀLIE PE TU'U

- Kuo pau ke ke faka'ilonga ma'u pē mei he mama'o' 'ikai to e si'i ange 'i he fute 'e 100 (mita 'e 30.5) ki mu'a pea ke fetongi leini, afe pe ta'ofi. 'Oku meimei tatau e mama'o ko eni' mo ha kā hokohoko 'e nima. 'Oku fakapotopoto ke ke faka'ilonga ma'u pē 'i ha vaha'a mama'o 'oku toe lahi ange 'i he taimi 'oku oma ange ai e lele 'a e me'alele'.
- Kuo pau ke ke ngāue'aki ha 'ū faka'ilonga nima 'i he taimi 'oku maumau ai 'a e 'ū faka'ilonga afe 'i ho'o me'alele'.
- 'I he taimi 'oku' ke faka'ilonga ai' 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku fakalao ke ke fai leva 'a e me'a 'oku' ke taumu'a ki ai'; kuo pau ke ke fakapapau'i ma'u pē 'oku hao 'a e 'ū tafa'aki' pea 'oku 'ikai ke ke fakafaingata'a'ia'i e tükunga 'a e hala'.
- 'Oua te ke moloki e ta'ofi' 'i he taimi 'oku 'ikai ai ke ke taumu'a ta'ofi ai koe'uhì ke 'oua 'e fakatupu fakakaukau ki he kau faka'uli kehe' 'oku ke ta'ofi.

'Ū KOLOSI 'ANGA LĒLUE'

Kuo pau ke tu'u ho'o me'alele' 'o 'oua na'a toe si'i hifo 'i he fute 'e 15 (mita 'e 4.6) 'a hono mama'o' mei he lēlue ofi taha' 'i he taimi:

- 'Oku 'i ai ai ha faka'ilonga faka'uhila pe fakamekenika pea 'oku' ne fakatokanga mai 'oku 'i ai ha lēlue 'oku ofi mai;
- 'Oku 'i ai ai ha matapā kolosi 'oku tukuhifo pe ko ha tokotaha puke fuka 'oku' ne fakatokanga mai 'oku 'i ai ha lēlue 'oku ofi mai;
- 'Oku 'i ai ha lēlue 'oku ofi mai 'i loto 'i he fute 'e 1,500 (mita 'e 460) pea 'oku' ne puhi fakaongo mai 'oku ofi mai; pē
- 'I he taimi 'oku ofi mai ai ha lēlue pea 'oku' ke lava lelei pē 'o sio pea mo faka'ehi' ehi mei ai.

NGAAHI OMA ‘OKU FIEMA’U’

Ko e lele lahi ‘o ‘ova ‘i he ngaahi oma ‘oku fiema’u’ ko e tupu’anga ia ‘o e ngaahi fepaki lahi he hala’.

Lao Tefito: Kuo pau ke ke faka’uli ‘o ‘oua na’ a toe oma ange ‘i he oma ‘oku fakalao mo fakapotopoto’.

Kuo pau ke ke faka’uli ‘i ha oma ‘oku fakapotopoto fakatatau ki he feitu’u ‘oku’ ke faka’uli ai’, fa’ahinga hala mo hono tūkunga’, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihī ‘oku lue ‘i he hala’, tu’unga ‘o e ‘ea’, pea mo e ngaahi tūkunga ‘o e ‘ū maama hala’.

Ngaahi Fakangatangata ki he Oma ‘a e Lele’:

- Kuo pau ke ke faka’uli ‘o ‘oua na’ a oma ange ‘i he oma ko ia ‘oku ‘asi atu ‘i he ngaahi fakahinohino’.
- Kuo pau ke ke faka’uli ‘o ‘oua na’ a tuai ange ‘i he oma ko ia ‘oku ‘asi atu ‘i he ngaahi fakahinohino’.
- Kuo pau ke ke faka’uli ‘o ‘oua ‘e fu’u tuai ke ne fakatuai’i e lele ‘a e ‘ū me’alele kehe’. Kapau ‘oku’ ikai ke ke lava ‘o faka’uli fakatatau ki he oma totomu ‘oku fiema’u’, afe ki he tafa’aki hala’ pea’ ke faka’atā ‘a e ‘ū me’alele kehe’ ke nau fakalaka pe te ke fou ‘i ha hala kehe. Kapau ‘oku’ ke faka’uli ‘o tuai ange ‘i he ‘ū me’alele kehe’ ‘i ha hala ‘oku’ ‘i ai ha leini ‘e ua pe lahi ange, faka’uli ‘i he leini taupotu taha ki to’omata’u’ ke ‘atā ki he ‘ū me’alele kehe’ ke nau fakalaka ‘i ho tafa’aki to’ohema.
- Kuo pau ke ‘oua na’ a’ ke kau ‘i ha lova, fe’auhi lova pe ko ha fa’ahinga fakataha’anga ke ke kau ai ‘i ha lova ‘i ha hala pule’anga.

Ko e oma ko ia ‘oku fiema’u’ ki he hala’ ‘oku fakahā atu ‘e he ngaahi faka’ilonga hala’. Ko e ngaahi feitu’u ‘oku fiema’u’ ke lele māmālie ai’:

- ‘I he ‘ū hala ‘oku ofi ki he ‘ū ‘apiako pea mo e ngaahi feitu’u va’inga’anga ‘o e fānau’ pea mo e ‘ū feitu’u ‘oku faka’ilonga’i ‘aki ‘a e faka’ilonga “School Crossing” ‘i he taimi ‘oku’ ‘i ai ai ha longa’i fānau.
- ‘I he ‘ū hala ‘i he ngaahi feitu’u nofo’anga pe ‘ū feitu’u pisinisi’.

TAU’ANGA ME’ALELE

‘Oku faingata’ a ke ma’u ha pākingi me’alele ‘i he taimi lahi. ‘I he taimi ‘oku ma’u ai ha’o pākingi ‘oku tonu ke ke fakakaukau fekau’aki mo e ni’ihī kehe’. Ko e pākingi ‘i ha feitu’u ‘oku tapu’ e lava pē ke ne fakafaingata’ a’ia’i mo fakamole ha’o silini ko e ‘uhinga’ ko ho’o pākingi ta’efakalao’. Ko e pākingi ‘i he ngaahi feitu’u ko ‘eni’ ‘oku tapu’:

- ‘I ha fa’ahinga feitu’u pē ‘oku ngali fakatu’utāmaki ai ho’o me’alele’ ki he ngaahi me’alele he hala’; ‘e tou ho’o me’alele’ ‘o ‘ave.
- ‘I ha ‘alu’anga he kauhala’ pe feitu’u ‘o ha ‘alu’anga.
- ‘I mu’ a pē fu’u ofi ki ha hū’anga me’alele fakatautaha pe fakapule’anga ‘a ia ‘e ngali fakafaingata’ a’ia’i ai hono ngāue’aki ‘o e konga hala ko ia’.
- ‘I loto pe ofi ‘i ha fetaulaki’anga hala ‘e ngali faingata’ a’ia’i ai ho’o me’alele’ ‘a e fefononga’aki’.
- ‘I mu’ a pe fu’u ofi ‘i ha paipa tāmate afi pea ‘e ngali fakafaingata’ a’ia’i ai ho’o me’alele e ngāue’aki ‘o e paipa tamate afi’.
- ‘I ha kolosi’anga pē pe ofi ki ai ‘e ngali fakafaingata’ a’ia’i ai ho’o me’alele’ ‘a e kau faka’uli kehe’ ‘o ‘ikai ke nau lava ‘o sio kiate kinautolu ‘oku nau lue ‘i he hala’.
- ‘I ha fa’ahinga feitu’u pē lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘oku ‘i ai ai ha faka’ilonga faka’ofisiale pe ngaahi tohi fakahinohino ‘oku’ ne tapu’i e tu’u pe pākingi ai’.
- ‘I ha hala fakakavakava, feitu’u ma’olunga, pe ‘i loto ‘i ha tānolo.
- ‘I ha loto hala ‘i ha ve’ e kā ‘oku tau ai ‘o tatau ai pē pe ‘oku’ ke ‘i loto ‘i ho’o me’alele’ pe ‘ikai’.
- ‘I ha ve’ehala ‘o mama’ o’aki e ‘inisi ‘e 12 (senitimita ‘e 30) mei he sima ‘o e kauhala’.
- ‘I ha feitu’u fakaheka ‘o ha kau pasese pe fai’anga uta koloa.
- ‘I ha fa’ahinga feitu’u ‘a ia ‘oku si’isi’ i hifo ‘i he fute ‘e 10 (mita ‘e 3) ‘a e fālahi ko ia ‘oku toe ke ngāue’aki ‘e he ‘ū me’alele kehe’.
- ‘I ha fa’ahinga hala pule’anga pē ke ke ngaohi kā (tukukehe kapau ko ha fiema’u fakatu’utāmaki), fufulu me’alele, pe ko ha faka’ali’ali ke fakatau atu ha me’alele.

- ‘I he taimi ko ia ‘oku ‘ova ai ho’o me’alele’ ki tu’a mei he lahi ‘o e pākingi tukukehe ‘i he taimi ‘oku lahi ange ai ho’o me’alele’ ‘i he pakingi’.
- ‘I ha hala pule’anga ‘o fuoloa ange ‘i he houa hokohoko ‘e 24.

Ko e pākingi ‘i ha feitu’u ‘oku tapu ‘e lava pē ke ne fakafaingata’a’ia’i mo fakamole ha’o silini ko e ‘uhinga’ ko ho’o pākingi ta’efakalao’. Ko e pākingi ‘i he ngaahi feitu’u ko ‘enī’ ‘oku tapu:

- ‘I ha feitu’u ‘oku ‘asi ai ‘a e faka’ilonga fakavaha’apule’anga fekau’aki mo e ni’ihi ‘oku palopalema honau sino’, tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha’o kaati ke faka’ali’ali ‘i loto me’alele pe ko ha’o peleti laiseni fekau’aki mo e palopalema fakasino’ ‘a ia na’e ma’u atu mei ha siteiti kehe pe ko e vāhenga ‘ōfisi totonus’ pē.
- ‘I ha feitu’u fakaheka’anga ‘o e ni’ihi ‘oku palopalema honau sino. Ko e feitu’u fakaheka’anga ko enī ‘oku fiema’u ke faka’ata’atā ma’u pē ki he fakaheka ‘o ha sea teketeke pe lifi mo ngaahi naunau fononga tokoni kehe’ pē.

NGAAHI FEITU’U TOU

Kuo pau ke ‘oua ‘e tau pe tu’u ho’o me’alele’, tatau ai pē ‘i ha ki’i taimi nounou ‘i ha fa’ahinga feitu’u pē lolotonga e ngaahi houa ‘oku hā atu ‘i he ngaahi faka’ilonga hala’ fekau’aki mo e lao ‘o e tou me’alele’, tukukehe ‘a e taimi ‘oku poloka’i ai ho’o me’alele’ ‘e ha ngaahi me’alele kehe. ‘E fakangofua leva ‘e he’e kau polisi’ hono tou ho’o me’alele’. Kapau ‘oku tou ho’o me’alele’, fetu’utaki ki he kau polisi’ fekau’aki moe feitu’u ke ma’u mei ai ho’o me’alele’.

FAKAPE’ĀTUNGIA’I ‘O HA TOKOTAHĀ FAKA’ULI

‘I he taimi ‘oku faka’uli ai ha taha ‘i ha me’alele pea ‘oku heka ha toko tolu pe lahi ange ‘i mu’u ‘e ala lava pe ke nau fakafe’ātungia’i ‘a e tokotaha faka’uli’. ‘Oku tapu ‘a e fa’ahinga tō’onga ko enī’.

KO HA ME’ALELE ‘OKU ‘IKAI ‘I AI HA TAHĀ ‘I LOTO

‘I he taimi ‘oku’ ke mavahe ai mei ho’o me’alele’ pea ‘oku ‘ikai ‘i ai ha taha ‘i loto ke ne tokanga’i, kuo pau ke ke:

- Tamate’i e misimi’;
- Loka’i e fohe’ pea to’o e kii’;
- Fakahū ki he ta’ofi pākingi’; pea
- ‘I he taimi ‘oku’ ke pākingi ai ‘i ha feitu’u tahake, fakahanga e ongo va’e mu’u’ ki he sima ‘o e ve’ehala’.

NGAAHI ME’ALELE KI HE TAIMI FAKATU’UTĀMAKI’

‘I he taimi ‘oku’ ke fanongo ai ki ha ongo fakatokanga (tatangi, fafangu pe hooni) pe sio ki ha ngaahi maama fakatokanga (‘oku takemokemo lanu kulkuloka pe lanu pulū) ‘o ha me’alele ki ha taimi fakatu’utāmaki, kuo pau ke ke faka’atā hono hala’ pea ke TU’U. ‘OUA TE KE TAILIILI ‘O KE MOLOKI FAKAFOKIFĀ E ‘Ū TA’OFI’. Ko e ngaahi sitepu eni ke ke fakahoko’:

- Holo ‘o māmālie ho’o lele’.
- Fakapapau’i e feitu’u ‘oku ha’u mei ai e me’alele’.
- ‘Unu ke mama’o mei he halanga ‘o e me’alele ki he fakatu’utāmaki’, ki he tafa’aki hala’ pea’ ke tu’u.
- Kapau ‘oku ‘i mui ‘ia koe ‘a e me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’ ‘i he taimi ‘oku mo’ua lahi ai e fefononga’aki he hala’, lele māmālie pē kae ‘oua kuo ‘atā pea lava ke ke ‘unu ke ‘atā mei he me’alele ki he fakatu’utāmaki’.
- Kapau ‘oku ke ofi atu ki ha me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’ ka ‘oku tu’u pea kamokamo ‘a ‘ene ngaahi maama fakatokanga’, māmālie pe te ke tu’u fakatatau ki he tūkunga ‘o e hala’, ‘unu māmālie ke ke faka’atā ha leini ‘i ho vaha’ā’ mo e me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’ ‘o kapau ‘oku ke ala lava ke fakahoko. Vakai ki he 291C-27 HRS ki he ngaahi tauteā’.

FAKAHĀ’ELE ‘O HA PUTU PEA MO E ‘Ū ME’ALELE FAKAKAUTAU FONONGA FAKATAHA

‘Oku pule ‘a e ‘ū me’alele fakahā’ele putu’ pea mo e ‘ū me’alele fakakautau fononga fakataha’ lolotonga ‘enau fononga ‘i he naahi fetaulaki’anga hala’. Ko e ngaahi me’alele ‘i he fakahā’ele putu’ pea mo e ‘ū me’alele fakakautau fononga fakataha’ ‘oku nau fa’ā ngāue’aki e ngaahi maama faka’ilonga ke faka’ilonga’i ‘aki kinautolu. Ko e me’alele mu’omu’ a taha’ mo e me’alele fakamuiumui taha’ ‘oku’ na fa’ā ngāue’aki ha fa’ahinga faka’ilonga ke fakahaa’i ‘aki kinautolu ki he fefononga’aki’. ‘Oku ‘ikai totolu ke ke hū ‘i lotolotonga ‘o e fakahā’ele putu’.

FAKA'ILONGA 'O HA ME'ALELE 'OKU LELE MĀMĀLIE

Ko e faka'ilonga ngingila ko eni 'oku tapatolu' pea 'oku 'inisi 'e 18 (senitimita 'e 46) 'oku fiema'u ke faka'ali'ali 'i mui 'i he ngaahi me'alele na'e ngaohi ke nau lele pē 'i he oma ko e maile 'e 25 ki he houa (kilomita 'e 40 ki he houa) pe si'i ange. 'I he taimi 'oku' ke sio ai ki he faka'ilonga ko eni', holoki e oma ho'o lele' pea' ke lele tokanga 'i ho'o ofi ki ai'.

TU'UTU'UNI 'O E TAPU FAKALAKA'

Ko e ngaahi fakatātā ko eni' 'oku nau fakahaa'i e ngaahi taimi 'oku tapu ai ke ke fakalaka lolotonga ho'o faka'uli'. 'I he ngaahi fakatātā 'i lalo' ko e me'alele kulokula' 'oku tapu ke ne fakalaka.

'OUA NA'A KE FAKALAKA 'I HE NGAAGHI TAIMI KO ENI'

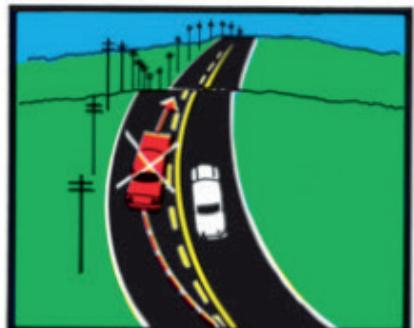

1. 'I he tafa'aki to'omata'u 'o e hala'.

UMA E HALA

2. 'I ha feitu'u tahake pe ko ha konga hala 'oku ngaofe 'a ia 'oku 'ikai ke fute 'e 700 ki he 1000 (mita 'e 213 ki he mita 'e 305) 'a e 'atā 'i mu'a'.

MO'UNGA

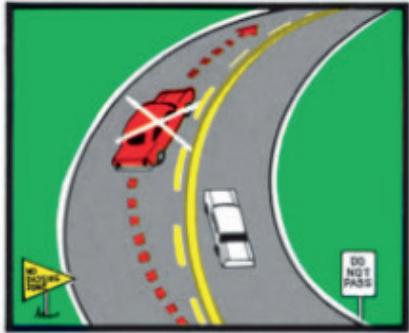
3. 'I he taimi 'e 'ikai lava ai ke ke fakalaka kakato pea' ke fakafaingata'a'ia'i e me'alele 'oku lele mai 'i he kauhala 'e taha' pea kimu'a he 'asi e laine engeenga 'i ho'o tafa'aki leini'.

Fakatokanga'iange: 'I he taimi 'oku fakalaka ai ha taha 'ia koe, 'oku ta'efakalao ke hiki ho'o lele' ke oma ange.

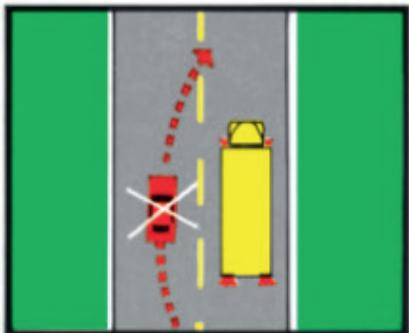
ME'ALELE LELE MAI

4. ‘I he taimi ‘oku ‘i ai ai ha laine engeenga hokohoko ‘i ho leini’. (Fakasio ‘a e faka’ilonga hala engeenga ko e “NO PASSING ZONE” ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’.)

HALA NGAOFÉ

5. ‘I he taimi ‘oku ‘i ai ai ha pasi ako ‘i he kauhala tatau mo koe’ ‘i he taimi ‘oku takemokemo ai hono ngaahi maama’.

PASI AKO

6. ‘I he taimi ‘oku’ ke ofi ai ki he fute ‘e 100 (mita ‘e 30) ‘o ha fetaulaki’anga hala pe kolosi’anga lēlue, pe ‘oku’ ke ofi ‘aki ai e fute ‘e 100 (mita ‘e 30) mei ha hala fakakavakava fāsi’i, hala fakakavakava pe tānolo.

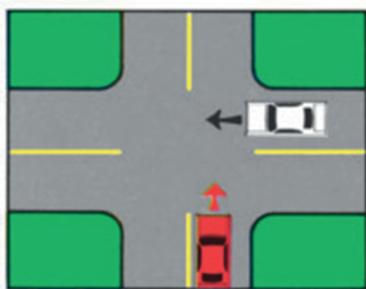
Fakatokanga’iange: Ko e ngata’anga ko ia ‘o ha “no passing zone” ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku malu ke ke fakalaka. ‘Oku ‘uhinga pē ia‘oku ‘atā lahi e feitu’u ‘i mu’ā’ ki he sio ‘a e faka’uli’.

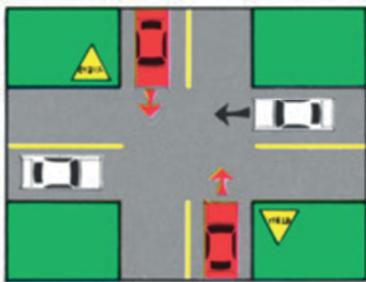
FETAULAKI’ANGA HALA

KO E NGAahi LAO FEKAU'AKI MO HAI 'OKU TONU 'I HE HALA'

Ko e ngaahi fakatātā ko eni 'oku nau fakahaa'i atu ai e ngaahi lao fekau'aki mo hai 'oku tonu 'i he ngaahi fetaulaki'anga hala'. 'I he ngaahi fakatātā 'i lalo' ko e me'alele kulokula' kuo pau ke ne tali ma'u pē ke 'atā pea' ne toki lele.

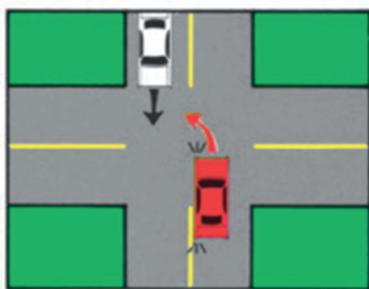
Tomu'a faka'atā ki he me'alele he to'omata'u' ke 'uluaki lele 'i he taimi 'oku fetaulaki mai ai ha 'ū me'alele 'i he taimi tatau.

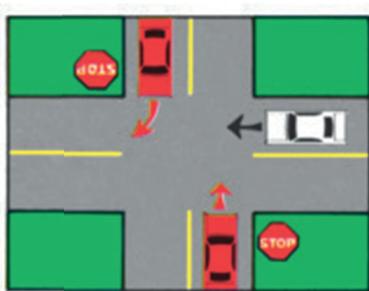
Faka'atā e me'alele kotoa pē 'oku fiema'u 'e he faka'ilonga hala' ke nau tomu'a lele.

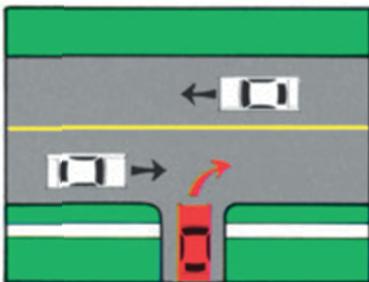
Faka'atā ke kolosi e tokotaha kotoa pē 'oku kolosi pea' ke faka'atā ke lele e me'alele kotoa pē 'oku lele 'i he taimi 'oku liliu ai e maama' ke lanu mata'.

Tu'u 'o faka'atā e 'ū me'alele 'oku lele ofi mai 'i he kauhala 'e taha' pea ke toki afe hemā.

Tu'u pea ke faka'atā e 'ū me'alele kotoa 'oku fiema'u 'e he'e faka'ilonga hala' ke nau tomu'a lele.

Tu'u pea' ke faka'atā e me'alele kotoa pē ke nau lele 'i he taimi 'oku afe ai ki ha hala pule'anga pe hala loto, hala ki ha 'api pe hala ki ha 'iate faama.

KONGA VI ‘Ū FAKA’ILONGA HALA’ MO E NGAahi TOHI FAKAHINOHINO’

Ko e fefononga’aki ‘i he hala pule’anga’ ‘oku pule’i ia ‘e he ‘ū faka’ilonga he loto hala’, ngaahi ‘ailani’, ‘ū fakahinohino pea mo e ngaahi faka’ilonga hala’. ’Oku tokoni ‘a e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ke ke ‘ilo e tükunga ‘o e hala’ pea ke ne tataki koe ke ke fononga hao ki he feitu’u ‘oku’ ke ‘alu ki ai’.

‘Oku ‘i ai ‘a e kalasi kehekehe ‘e tolū ‘o e ngaahi faka’ilonga hala’:

Ngaahi Faka’ilonga Tu’utu’uni Pau’ ‘unu ki mu’ā ki ha feitu’u pau, pe fakangatangata e oma ho’o lele’. Ko e ngaahi faka’ilonga tu’utu’uni pau’ ‘oku nau fekau’i koe ke ke fai ki he tu’utu’uni ‘oku fiema’u’. ‘E tautea’i koe ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke ke talangofua ai’.

Ko e Ngaahi Faka’ilonga Fakatokanga’ ‘oku nau fakatokanga mai kia koe ‘a e ngaahi taimi ‘oku fakatu’utāmaki pe ha ngaahi taimi ‘oku ngali fakatu’utāmaki. Talangofua ki he ngaahi faka’ilonga’ ka ke fononga hao ‘i he hala pule’anga’. Ko e ta’etokanga ki he ngaahi faka’ilonga’ ‘e ala iku ki ha’o sepaki.

Ko e Ngaahi Faka’ilonga Fakamatala mo Tala-feitu’u’ ‘oku nau tokoni atu ke ke fononga hao ‘i he hala’ pe ‘oatu ha ngaahi fakamatala ke tokoni ki ha’o fononga fiemālie holo ‘i he hala’.

‘Ū TOHI FAKA’ILONGA ‘I LOTO HALA

Ko e ngaahi tohi faka’ilonga ‘i loto hala’ ‘oku kau ai e ngaahi lea pe ‘ū mata’ifika ‘oku vali he hala’, ngaahi faka’ilonga ‘oku ngingila pe ko ha ngaahi faka’ilonga kehe pē.

‘Ū Laine ‘i Lotomālie’:

Ko e ngaahi laine engeenga ‘i loto mālie’ ‘oku nau fakamavahe’i e ongo kauhala’ ‘a ia ‘oku’ fehangahangai’ ‘ena hu’u’.

Ko e ‘Ū Laine Engeenga Motumotu’ ‘oku nau faka’ilonga’i e lotomālie ‘o e hala’ ‘i he taimi ‘oku leini pē ‘e ua ‘i he hala’. Kuo pau ke ke faka’uli ‘i he tafa’aki to’omata’u ‘o e laine ko eni’ ka ‘a ala lava ke ke kolosi ai ‘i ha’o fakalaka ‘i ha ‘atā e kauhala ‘e taha’.

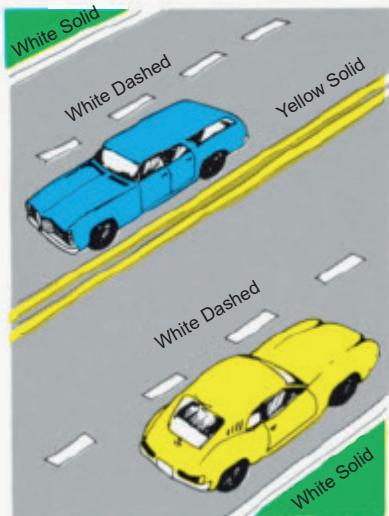
Ko e Ongo Laine Engeenga Hokohoko’ ‘oku’ na faka’ilonga’i e lotomālie ‘o he hala’ ‘i he feitu’u ‘oku tapu ai e kolosi ki he kauhala ‘e taha’. ‘E ala lava ke ke kolosi ‘i he ngaahi laine ko eni’ ‘I HE TAIMI PĒ ‘OKU FIEMA’U AI KE KE AFE HEMA PE KO HA’O AFE MAI MEI HA HALA MUTU, HALA LOTO PE HALA MEI HA ‘API.

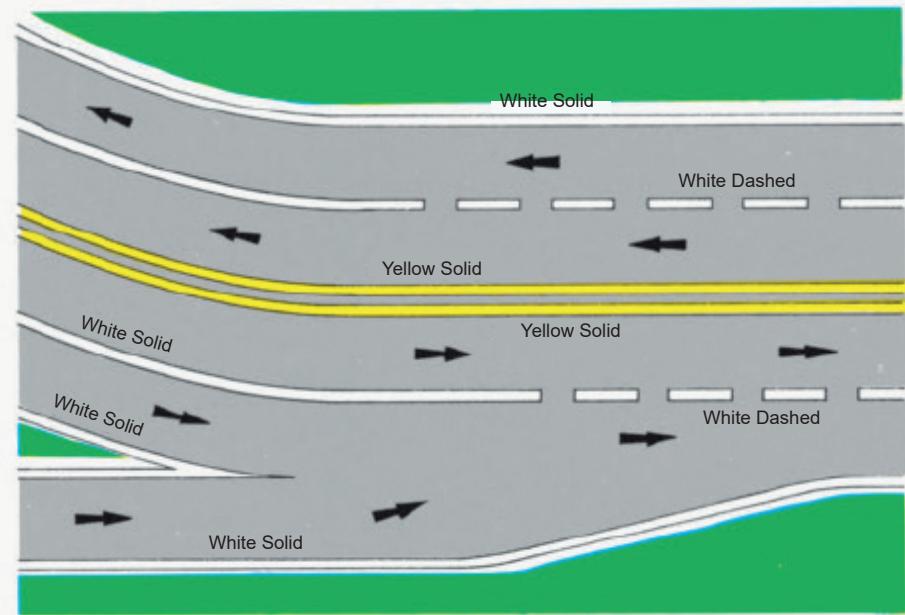
Ko e Ngaahi Laine ‘oku Tapu ai e Fakalaka’ ko ha ngaahi laine engeenga hokohoko ‘i he ngaahi hala’ ‘oku leini ua ‘a ia ‘oku nau talamai ‘oku tapu ke fai ha kolosi fakalaka ai. ‘E ala lava ke ke kolosi PĒ ‘i ha’o afe hema ki ha hala mutu pe mei ha hala mutu, hala taautaha pe hala mei ha ‘api.

Ngaahi Laine Faka 'ilonga Leini':

Ko e ngaahi leine laine hinehina' 'oku nau fakamavahe'i e ngaahi me'alele 'oku nau fononga 'i he kauhala tatau 'o e hala' 'o lele ki he feitu'u tatau. 'Oku fiema'u ke ke faka'uli 'i loto 'i he ngaahi laine ko eni'.

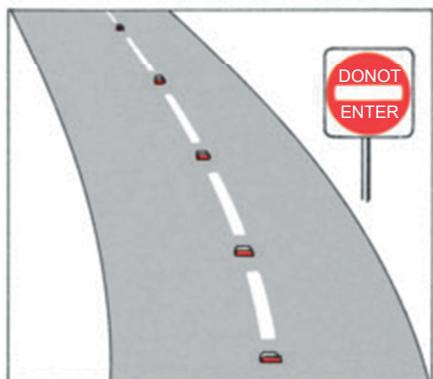
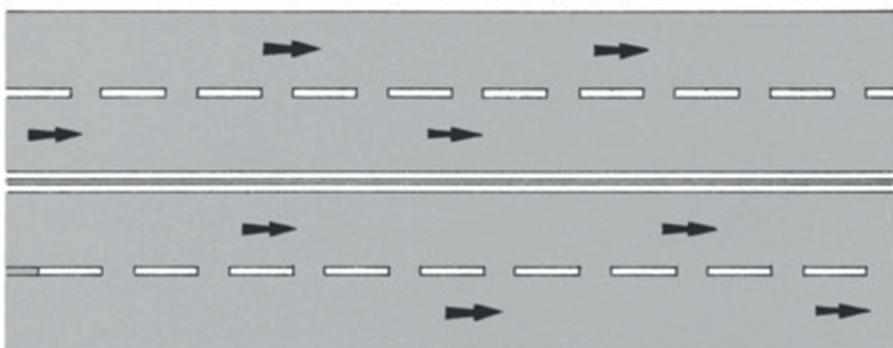

Ko e Ngaahi Laine Leini Hinehina Taautaha' 'e ala lava ha kolosi ai 'i he taimi 'oku ke fakapapau'i ai 'oku 'atā pea malu.

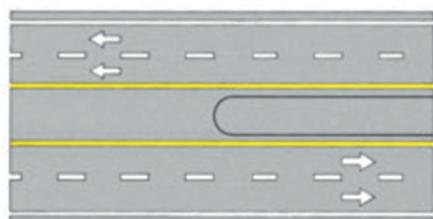

Ko e Laine Taautaha Hokohoko Hinehina' 'oku' ne fakahaa'i mai 'oku fakatu'utāmaki ke fai ha kolosi 'i he feitu'u ko ia'. Ko e fālahi ange 'a e laine', ko e fakatu'utāmaki ange ia 'a e konga hala ko ia'. 'E ala lava ke ke kolosi 'i ha laine hokohoko hinehina 'I HA NGAALI TAIMI 'OKU TĀTAITAHA PEA KE KE TOKANGA LAHI 'AUPITO 'I HE TAIMI KOIA TEKE KOLOSI AI'.

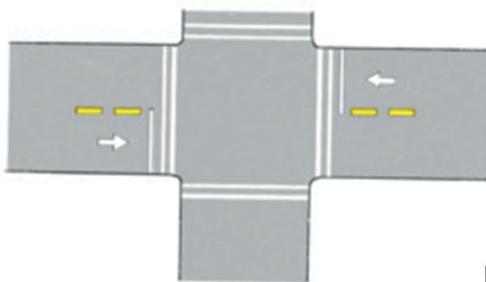
Ko e Ongo Laine Hinehina Hokohoko ‘oku’ na fakahaa’i mai ‘oku tapu ke fai ha kolosi mei he leini ki he leini. KUO PAU KE ‘OUA TE KE KOLOSI ‘I HA ONGO LAINE HINEHINA HOKOHOKO.

Ko e Ngaahi Faka 'ilonga Kulokula' pe ngaahi me'a ngingila ‘i he loto hala’ ‘oku nau fakahaa’i mai ‘oku tapu ke fai ha hū ki loto pe ngāue’aki e hala ko ia’.

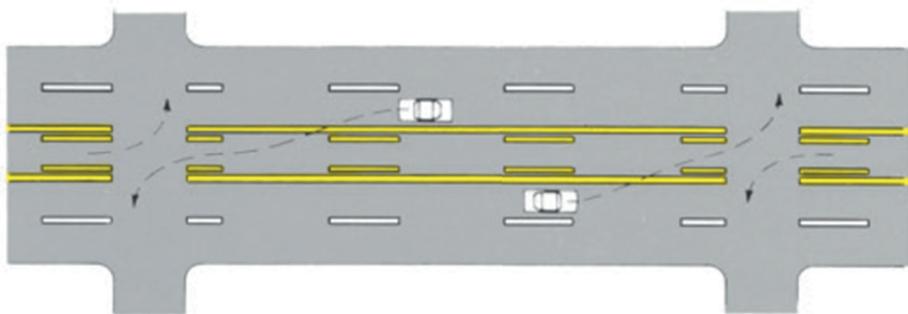
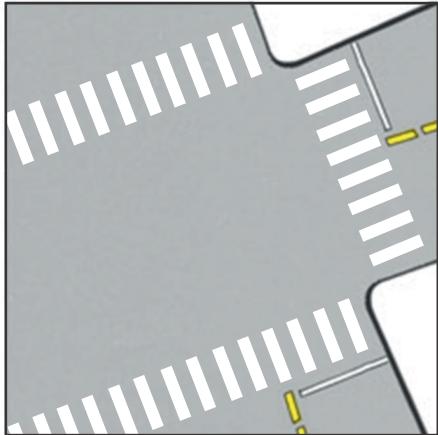

Ko e Ngaahi Laine Fakatapa ko ha ngaahi laine hinehina hokohoko pe ngaahi laine engeenga ‘i he tafa’aki hala’ ke ne fakahinohino mai e ngata’anga e hala’. Ko e ngaahi laine hinehina’ ‘oku ngāue’aki ia ‘i he tapa to’omata’u ‘o e hala’ pea ko e ngaahi laine fakatapa engeenga’ ‘oku ngāue’aki ia ‘i he tapa to’ohema ‘o e kauhala tatau pē ‘o e hala’ ‘i he ū hala ‘oku fakamavahevahe’i ‘i lotomālie’.

Ko e Ngaahi Laine Ta'ofi' ko ha ngaahi laine hinehina hokohoko 'oku vali mei he kauhala 'e taha' ki he kauhala 'e taha' i he ngaahi fetaulaki'anga hala' pea mo e ngaahi kolosi'anga' ke fakahaa'i mai e feitu'u ke tu'u ai e me'alele'.

Ko e Ngaahi Laine Kolosi'anga' 'oku nau fakahaa'i ki he kau fononga lalo' 'a e feitu'u ke nau kolosi ai 'i he hala', pea 'oku nau tokoni ki he fakatokanga ki he kau faka'uli' 'oku ala lava pē ke 'i ai ha ni'ihi 'oku nau teuteu kolosi 'i he kolosi'anga'. KUO PAU KE KE TU'U KAE KOLOSI 'A E KAU FONONGA LALO' 'I HE NGAALI KOLOSI'ANGA'.

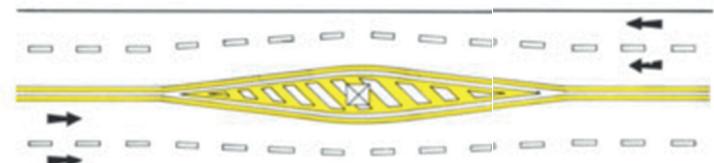
Ko e Ongo Laine Afe Hema 'i Loto' ko ha 'ū laine engeenga hokohoko pea mo ha 'ū laine motumotu 'i he lotomālie 'o e hala' 'oku' ne fakahaa'i mai ko e leini ko eni' 'oku ala ngāue'aki pē 'e ha fa'ahinga kauhala ke afe hema PĒ. Ko e leini ko eni' 'OKU 'IKAI fai ha fakalaka ai.

Ko e Ngaahi Laine Faka'ilonaga ke Faka'ilonaga'i ha Pou pe Fa'ahinga Alā Me'a Pehē he Hala' ko ha ngaahi laine hokohoko 'oku vali he hala' ke nau fakahinohino atu ke ke fakahaohao mei ha ngaahi me'a he hala' hangē ko ha ngaahi pou 'o ha halafakakavakava 'i loto hala. Ko e ngaahi vali faka'ilonaga ko enī 'e ala lava pē ke engeenga pe hinehina. 'Oku ala lava pē ke ke kolosi ki ha fa'ahinga tafa'aki pē 'o e laine hinehina', kā 'i he laine engeengenga' ko e to'omata'u pē 'oku ngofua ke ke kolosi ki ai'.

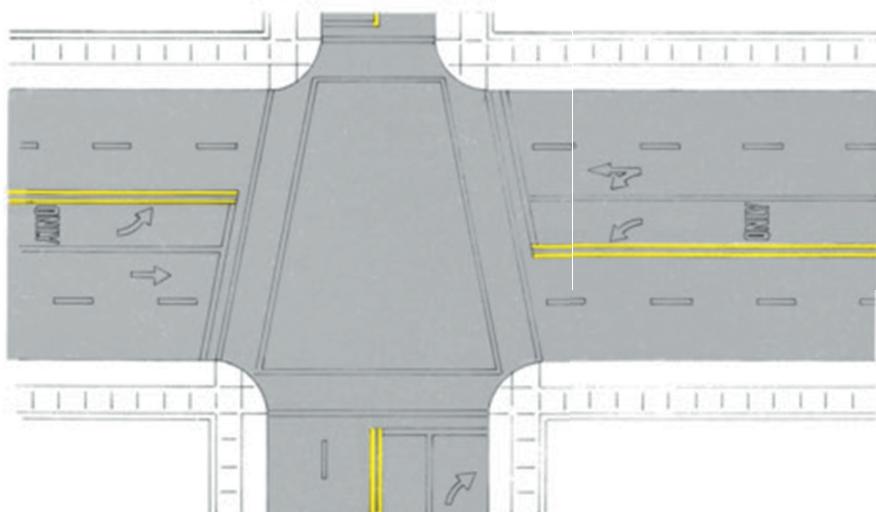
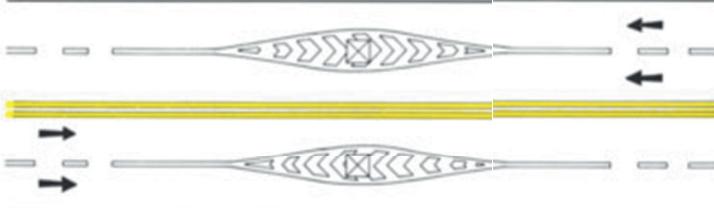
a-Lotomālie 'o ha hala leini ua 'oku na kauhala kehekehe

b-Lotomālie 'o ha hala leini fā 'oku taki leini ua 'i he kauhala tatau

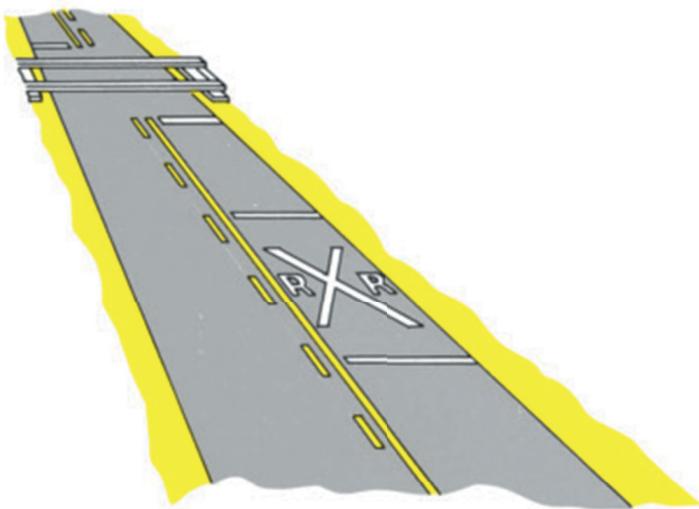

c-'Oku lele pē e ngaahi me'alele 'i he ongo tafa'aki lōua 'o e pou' pe ko ha me'a pehē 'i he loto hala.

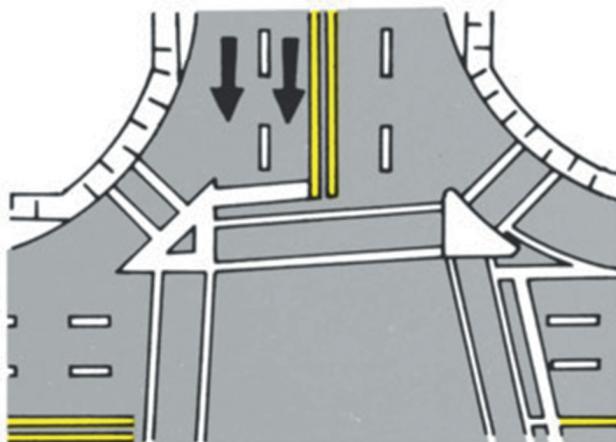

Ko e Ngaahi Laine Fakahinohino Talafeitu'u' ko ha ngaahi tao hinehina pe ngaahi fo'i lea 'oku vali 'i he ngaahi leini hala' ke nau fakahinohino atu e feitu'u kuo pau ke ke fononga ai'. Kuo pau ke ke lele 'I HE FEITU'U PĒ 'OKU FAKAHINOHINO ATU 'E HE TAO'. 'I ha feitu'u 'oku 'i ai ha ngaahi tao 'oku nau tuhu ki ha ngaahi feitu'u lahi ange 'i ha feitu'u pē 'e taha, fili ha fa'ahinga feitu'u pe 'oku tuhu ki ai ha tao.

Ko e Ngaahi Faka'ilonga ki he Kolosi'anga Lēlue' ko ha ngaahi kohikohi hinehina 'oku vali 'i he leini hala' kimu'a 'i he ngaahi kolosi'anga lēlue'. 'Oku vali 'i he hala' 'a e "X" mata'itohi lahi pea mo e ongo mata'itohi "R". 'Oku 'i ai ha laine engeenga hokohoko 'oku lele 'i loto 'i he hala' ke ne ta'ofi e kolosi ai', pea mo ha laine ta'ofi hinehina 'oku vali'i 'o kolosi 'i he leini hala'.

Ko e Ngaahi Faka'ilonga 'Ailani' 'oku lahi 'a hono 'ū kalasi'. Ko e 'ū kalasi kehekehe 'o e 'ailani' 'e lava pē ko ha ngaahi tāvalivali 'i he hala' pe ko ha konga 'oku sima'i takai, faliki piliki pe sima pe 'oku tō 'akau'i'. 'Oku ngāue'aki 'a e ngaahi 'ailani hala' ke ne tataki e ngaahi me'alele 'i he hala' 'i he ngaahi leini 'oku tonu ke nau lele ai'. 'Oku ui 'a e ngaahi 'ailani hala' ko ha ngaahi "Ailani Hao'anga" 'i he taimi 'oku ngāue'aki ai ke nau malu'i e ni'ihī fononga lalo 'oku nau tu'u 'i he hala. 'OKU 'IKAI 'AUPITO KE NGOFUA KE KE FAKA'ULI PE KOLOSI 'I LOTO 'I HA 'AILANI.

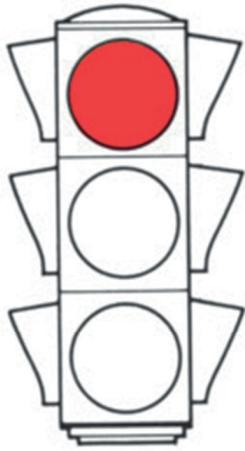

NGAAHI MAAMA FAKA'ILONGA HALA'

Ko e ngaahi maama faka'ilonga hala' 'oku fakataumu'a ke nau tataki mo tokanga'i e fefononga'aki 'i he hala'. 'Oku ngāue'aki kinautolu 'i he ngaahi fetaulaki'anga hala' pea mo e ngaahi feitu'u 'a ia 'oku fiema'u ke 'i ai ha kolosi'anga 'i he hala'.

Ngaahi Maama Faka'ilonga Lanu Tolu':

Ko e ngaahi maama faka'ilonga 'oku fakataumu'a ke nau ta'ofi mo fakangofua e fefononga'aki 'i he hala' 'i he ngaahi feitu'u 'a ia 'oku lahi ai e 'ū me'alele' mo toe mo'umo'ua foki.

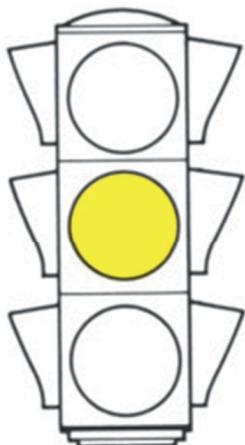

Ko e *Maama Kulokula*' 'oku 'uhinga ia kuo pau ke ke tu'u:

1. 'I he laine ta'ofi'; pe
2. 'I he taimi 'oku 'ikai 'i ai ai ha laine ta'ofi, tu'u kimu'a pea ke ofi ki ha kolosi'anga lue lalo, pe
3. 'I he taimi 'oku 'ikai 'i ai ai ha laine ta'ofi pe kolosi'anga lue lalo kimu'a pea' ke lele atu ki he ngaahi fetaulaki'anga hala'; pea
4. 'Oku fiema'u ke ke tu'u kae 'oua kuo toki liliu e maama' 'o lanu mata.

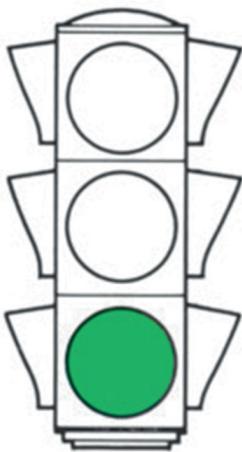
'I he 'osi ho'o tu'u', te ke ala lava 'o afe mata'u tukukehe 'o kapau 'oku tapu'i 'e ha faka'ilonga hala. Kuo pau ke ke tali ke kolosi 'a e kau fononga lalo kotoa pē mo ke faka'atā 'a e 'ū me'alele kotoa pē kimu'a pea ke toki afe.

'I he 'osi ho'o tu'u', te ke lava 'o afe hema lolotonga 'oku kulokula e maama' mei ha hala kauhala taha ki ha hala 'e taha 'oku kauhala taha mo ia 'a ia 'oku ngāue'aki e tafa'aki to'ohema' ki he faka'uli', tukukehe 'o kapau 'oku tapu'i 'e ha faka'ilonga hala.

Ko e *Maama Engeenga*' 'oku 'uhinga ia ko e maama kulokula 'oku vave' ni pē ha'ane ulo mai. 'Oku tonu ke ke faka'ehi'ehi mei he lele 'o kolosi 'i he fetaulaki'anga hala' 'i he taimi 'oku ulo mai ai e maama engeenga'.

KUO PAU KE 'OUA TE KE TOE LELE ATU KI MU'A KI HE FETAULAKI'ANGA HALA' 'I HE TAIMI 'OKU ULO MAI AI E MAAMA KULOKULA'.

Ko e *Maama Lanu Mata*' 'oku 'uhinga ia ke ke lele pē pe te ke afe tukukehe 'i he taimi 'oku tapu'i ai 'e ha faka'ilonga hala. Kuo pau ke ke tali ke kolosi e kau fononga lalo kotoa pē pea mo faka'atā e 'ū me'alele kotoa pē ke nau lele 'i he fetaulaki'anga hala'.

Ngaahi Maama Tao

Ko e ngaahi maama tao' 'oku fa'a ngāue'aki ki hono pule'i e ngaahi afe mei ha leini hala.

Ko e *Maama Tao Kuolokula*' 'oku 'uhinga tatau pe ia mo e maama kuolokula' ki he leini 'oku 'uhinga ki ai e tao'.

Ko e *Maama Tao Engeenga*' 'oku 'uhinga tatau pe ia mo e maama engeenga'; ki he leini 'oku 'uhinga ki ai e tao'.

Ko e *Maama Tao Lanu Mata*' 'oku 'uhinga tatau pe ia mo e maama lanu mata' ki he leini 'oku 'uhinga ki ai e tao'. KA KUO PAU KE KE AFE PE LELE 'I HE FEITU'U 'OKU FAKAHINOHINO ATU 'E HE TAO'.

Ngaahi Maama Faka’ilonga ‘Oku Ngāue’aki Fakataha

Ko e ngaahi maama tao eni ‘oku ngāue’aki fakataha mo e ngaahi maama faka’ilonga hala angamaheni’ ke nau pule’i e fefononga’aki ‘a e ‘ū me’alele’ ‘i he ngaahi leini hala’.

Ko e ngaahi maama lanu kehekehe angamaheni’ mo e ngaahi tao’ ‘oku nau ‘uhinga tatau hangē pē ‘o hangē ko ia na’e toki ‘osi fakamatala atu ‘i ‘olunga’. KUO PAU KE KE LELE PĒ ‘I HE FEITU’U ‘OKU TALA ATU ‘E HE MAAMA TAO LANU MATA’ ‘I HE TAIMI ‘OKU ULO MAI AI’.

Ngaahi Maama Kamokamo

Ko e ngaahi maama kamokamo’ ‘oku fa’a ngāue’aki ke nau fakatokanga atu ha fakatamaki.

Ko e *Maama Kamokamo Kulokula*’ ‘oku ‘uhinga tatau ia mo e faka’ilonga ko ia ke ke tu’u. Ko e faka’ilonga ko ia ke ke tu’u’ ‘e toe fokotu’u mo ia ‘i he feitu’u ‘oku ‘i ai ha maama kamokamo kulokula.

Ko e *Maama Kamokamo Engeenga*’ ‘oku ‘uhinga ia te ke ala lava pē ‘o lele atu ki mu’ka kuo pau ke ke tokanga.

‘I he taimi ‘oku kamokamo ai ‘a e ngaahi maama hala’ ‘i ha ‘aho anga maheni pē pea ‘oku nau ‘uhinga tatau pē mo e ngaahi maama kamokamo kulokula pe engeenga’.

Ngaahi Maama Pule Faka’ilonga Leini

‘I he ngaahi taimi ‘e ni’ihī ‘oku fiema’u e ‘ū me’alele ‘i he leini’ ke nau hu’u ki ha feitu’u tatau pē ‘e taha, pea ‘i he taimi ‘e ni’ihī kenau liliu ‘o hu’u ki he feitu’u kehe. Ko e ngaahi maama faka’ilonga leini’ ‘oku ngāue’aki ke pule’i e hu’unga ‘o e fefononga’aki ‘i ha leini. ‘Oku fokotu’u e faka’ilonga’ ‘i ‘olunga ‘i he leini ko ia ‘oku ne pule’i’.

Ko e “X” Kulokula’ ‘oku ‘uhinga ia kuo pau ke ‘oua te ke ngāue’aki e leini ko ia’ he ‘oku lolotonga ngāue’aki ia ‘e he fononga mai ‘i he kauhala ‘e taha’.

Ko e Maama Tao Lanu Mata' ‘oku ‘uhinga ia ‘oku lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.

Ko e “X” Engeenga’ ‘oku ‘uhinga ia kuo pau ke ke hū kitu’ a mei he leini kioia koe’uhī’ ‘e ngāue’aki ia ki he lele mai ‘a e ngaahi me’alele’ ‘o ‘alu ki he tafa’aki ‘e taha’. ‘I he taimi ‘oku kamokamo ai ‘a e “X” Engeenga’ te ke ngāue’aki pē ‘i he taimi ‘oku’ ke teuteu ai ke ke afe hemā’.

Ngaahi Faka’ilonga ki he Kau Fononga Lalo he Hala’

Ko e ngaahi faka’ilonga ki he kau fononga lalo he hala’ ko ha ngaahi faka’ilonga hala makehe ia ‘oku ngāue’aki pē ki hono pule’i ‘enau fefononga’aki’. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku kau ai ‘a e ngaahi lea ‘i he maama ‘oku ulo’ ‘o pehē “WALK” (LUE) pea mo e “DON’T WALK” (‘OUA ‘E LUE) pea mo e ngaahi faka’ilonga ‘o ha tokotaha ‘oku lue pea mo ha la’i nima ‘oku hiki ki ‘olunga.

Ko e faka’ilonga DON’T WALK (‘OUA ‘E LUE) pe ko e la’i nima ‘oku hiki ki ‘olunga’. Ko ha faka’ilonga pehe’ ni ‘oku ‘asi tu’uma’u mai ‘oku ‘uhinga ke ‘oua ‘e kolosi ‘a e kau fononga lalo’. Ko ha faka’ilonga kamokamo “DON’T WALK” (‘OUA ‘E LUE) pe ko ha la’i hima ‘oku hiki ki ‘olunga ‘oku ‘uhinga ia ke ‘oua ‘e kolosi, ka ko kinautolu ‘oku nau lolotonga kolosi’ ke nau feinga ke a’u ki he kauhala ‘ofi taha’, ‘ailani hala pe ko e feitu’ u malu offi taha’.

Ko e faka’ilonga WALK (LUE) pe ko ha tokotaha ‘oku lue. Ko ha faka’ilonga pehe’ ni ‘oku ulo tu’uma’u ‘oku ‘uhinga ia ‘oku lava ‘a e kau fononga lalo’ ‘o kolosi ‘i he hala’ ‘o hu’u ki he faka’ilonga’. Ko ha faka’ilonga “WALK” (LUE) pe ko ha tokotaha ‘oku lue ‘oku fa’ a ngāue’aki ia ‘i he taimi ‘e ni’ihi ke fakahā ‘oku malava pē ke ‘i ai ha ta’efelotoi ‘i he vā ‘o e kau lue lalo’ mo e ‘ū me’alele ‘i he hala’.

NGAAHI FAKA'ILONGA HALA'

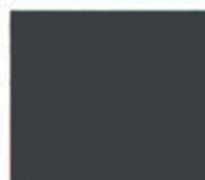
Ko e ngaahi faka'ilonga hala' 'oku ne fakahā mai 'a e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke fai; fakatokanga atu kiate koe fekau'aki mo ha ngaahi fakatamaki 'e ala hoko; pea mo faka'ilo atu kiate koe 'a e hala' mo e feitu'u mo e anga 'o e a'u ki ai'.

Ko e 'uhinga 'o e ngaahi faka'ilonga hala' 'oku fakahaa'i ia 'e honau ngaahi lanu' mo e fuo' 'o tānaki atu ki he ngaahi lea, ngaahi mata'itohi, ngaahi mata'ifika mo honau 'īmisi 'ata'.

Ngaahi Lanu mo e Ngaahi Fuo

Ko e Lanu Kulokula' 'oku' ne fakahaa'i mai 'oku 'i ai ha me'a 'oku tapu ke fakahoko. Ko e lanu kulokula' 'oku 'asi 'i he ngaahi faka'ilonga 'i he ngaahi fuo kehekehe.

Ko e Lanu Engeenga' 'oku' ne fakahaa'i mai ha fakatokanga ki ha fakatu'utāmaki. Ko e lanu ko eni' 'oku meimeい lahi ngāue'aki ma'u pē 'i ha faka'ilonga 'oku fuo taimani.

Ko e Lanu Moli' 'oku' ne fakahaa'i mai ha fakatokanga fekau'aki mo ha ngāue 'oku fakahoko 'i he hala'. Ko e lanu ko eni' 'oku 'asi 'i he ngaahi faka'ilonga fuo tapafā-lōloa pe fuo taimani.

Ko e Lanu 'Uli 'uli mo e Hinehina' 'oku' na fakahaa'i mai ha me'a kuo pau ke fakahoko. Ko e lanu 'uli 'uli mo hinehina 'oku ngāue'aki ma'u pē 'i he ngaahi faka'ilonga fuo tapafā-lōloa.

Ko e Lanu Mata, Pulū mo e Melomelo' 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi faka'ilonga tataki mo e fakamatala'. Ko e ngaahi lanu ko eni' 'oku lahi taha pē 'enau 'asi 'i he ngaahi faka'ilonga fuo tapafā-lōloa.

Ko ha FAKA'ILONGA KE KE TU'U ‘oku lanu kulokula tapavalu pea ‘oku fakatapa hinehina takai ‘a ia ‘oku’ ne fakahaa’i mai ko e ngaahi me’alele kehe ‘i he hala’ ‘oku nau ma’u e totonu ke nau lele’. Kuo pau ma’u pē ke ke ‘uluaki ta’ofi kakato ‘o tu’u ho’o me’alele’ pea ke faka’atā ki he ngaahi me’alele kehe’ ke nau lele kimu’ a pea ke toki lele. Kuo pau ke ke tu’u ‘i he “laine ke ke tu’u ai” (“stop line”). Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha “laine ke ke tu’u ai” (“stop line”), kuo pau ke ke tu’u kimu’ a pea’ ke toki kolosi ‘i ha fa’ahinga kolosi’anga ‘oku faka’ilonaga’i pe ‘ikai faka’ilonaga’i. ’I he taimi ‘oku ‘ikai ai ke ke lava ‘o sio ki ha ‘ū me’alele mei he faka’ilonaga tu’u, ‘unu’unu māmālie kimu’ a pea ke toe tu’u ‘i ha’o lava ‘o sio lelei.

Ko ha FAKA'ILONGA KE KE FAKA'ATĀ E ‘Ū ME’ALELE KEHE’ ‘oku lanu kulokula tapatolu pea ‘oku fakatapa hinehina takai ‘a ia ‘oku’ ne fakahaa’i mai ko e ngaahi me’alele kehe ‘i he hala’ ‘oku nau ma’u e totonu ke nau mu’ a lele’. Mateuteu ma’u pē ke ke tu’u he taimi ‘oku’ ke offi ai ki he “YIELD SIGN” (FAKA'ILONGA KE KE FAKA'ATĀ E NGAAHI ME’ALELE KEHE’). ‘Oku fiema’u pē ke ke toki tu’u ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ‘i ai ai ha ngaahi me’alele ‘oku nau pule ‘i he hala’.

KO E ‘Ū FAKA'ILONGA FAKANGATANGATA KI HE OMA ‘A E LELE’ ‘oku lanu ‘uli’uli tapafā-lōloa pea ‘oku fakatapa hinehina pea ‘oku ngāue’ aki ke nau fakahaa’i e ngaahi fakangatangata ki he oma ma’olunga taha mo e oma ma’ulalo taha ‘o e lele ha me’alele. Ko e ngaahi faka’ilonaga ko eni’ tenau ala fakahaa’i mai ha ngaahi fakangatangata makehe ki he oma e lele’, ‘i ha fa’ahinga taimi, ‘i ha fa’ahinga tūkunga, pe ki ha fa’ahinga kalasi me’alele. KUO PAU KE ‘OUA ‘E OMA ANGE HO’O LELE’ ‘I HE OMA MA’OLUNGA TAHA KO IA ‘OKU HĀ ATU ‘I HE FAKA'ILONGA HALA’ PE MĀMĀLIE ANGE ‘I HE OMA MA’ULALO TAHA ‘OKU HĀ ATU

KO E ‘Ū FAKA’ILONGA KE HOLOKIE OMA HO’O LELE ‘oku nau lanu tatau pea tuo tatau mo e ngaahi faka’ilonga fekau’aki mo e oma e lele ‘a e me’alele’ pea ‘oku nau fakatokanga atu ke holoki e oma e lele ho’o me’alele’ ke māmālie ange ‘i he oma ko ia ‘oku ‘asi ‘i he faka’ilonga’. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku nau fakahaa’i atu ‘oku tonu ke kamata hono holoki e oma ho’o lele’. Ko e oma ko ia ‘oku fiema’u ‘i he feitu’u hoko mai’ ‘oku ‘asi atu ia ‘i he faka’ilonga’ ki he lele oma hoko’.

KO E ‘Ū FAKA’ILONGA PULE LEINI’ ‘oku tapafā-lōloa ‘uli’uli mo hinehina ‘oku nau fakahaa’i mai ko e ngaahi taimi afe’ ‘oku pau ke fakahoko pe ko ha ngaahi afe ‘oku tātaitaha ke hoko ‘oku ngofua pē mei he ngaahi leini pau ‘i ha fetaulaki’anga hala. Kuo pau ke ke lele ho’o me’alele’ ki he feitu’u pē ko ia ‘oku fakahaa’i atu ki he leini hala ‘oku’ ke lele ai.’

KO E ‘Ū FAKA’ILONGA TAPU E FAKALAKA’ ‘oku nau tapafā-lōloa pea ‘oku nau fakahaa’i mai e ngaahi feitu’u ‘a ia kuo pau ke ‘oua te ke fakalaka ‘i ha ngaahi hala ‘oku leini ua pe tolu. KUO PAU KE ‘OUA NA’A KE FAKALAKA ‘I HA ME’ALELE ‘I HA FEITU’U ‘OKU ‘I AI HA NGAAHI FAKA’ILONGA PEHE’ NI.

KO E ‘Ū FAKA’ILONGA TAPU E FAKALAKA ‘I HA FEITU’U ‘oku tapatolu engeenga mo ‘uli’uli pea ‘oku nau toe tānaki atu pē ki he fakamamafa’i ‘o e ngaahi faka’ilonga “Do Not Pass” (‘Ū FAKA’ILONGA TAPU E FAKALAKA). Ko e faka’ilonga ko eni’ ‘oku fokotu’u ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’ pea ‘oku fakahanga ki he kamata’anga ‘o e feitu’u ‘oku tapu ai e fakalaka’.

KO E NGAahi FAKA'ILONGA FAKALAKA MO KE TOKANGA' ‘oku nau tapafā-lōloa, ‘uli’uli mo hinehina pea ‘oku nau fakahaā’i mai ‘a e ngata’anga ‘o e feitu’u na’e tapu ai e fakalaka’.

KO E NGAahi FAKA'ILONGA HALA KEHE'
‘oku tapafā-lōloa, ‘uli’uli mo hinehina pea ‘oku ‘uhinga ke ke faka’uli mo tokanga ke malu e fefononga’aki’.

NO RIGHT TURN

**KEEP
RIGHT**

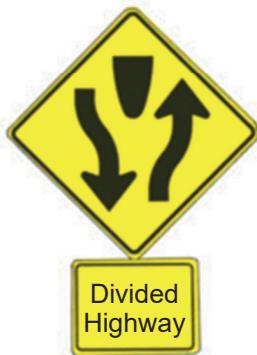
KO E NGAahi FAKA'ILONGA FAKAMAVAHEVAHE T' ‘oku tapafā-lōloa pea ‘oku ‘i ai ha siakale kulokula ‘i ha faka’ilonga lanu hinehina pe ko ha siakale kulokula mo ha laine ‘oku kolosi fakaheihei ‘i ha faka’ilonga lanu ‘uli’uli mo hinehina. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku nau fakangatangata pe tapu’i ‘a e ‘ū me’alele’ pe ko ‘enau ngaahi fefononga’aki’ pe tapu’i ha ngaahi me’ā ke fakahoko.

NGAAHI FAKA'ILONGA TU'UTU'UNI KEHE. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi faka’ilonga tu’utu’uni kehe; ‘oku nau tapafā-loloa kotoa mo ha ngaahi mata’itohi lanu ‘uli’uli pe kulokula ‘i ha faka’ilonga lanu hinehina. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku nau tapu’i e kakai’, ‘ū me’alele’, mamafa ‘o e ngaahi kalasi kehekehe ‘o e me’alele ‘e ni’ihī mo e pākingi’, pea mo e ngaahi me’ā kehe pē.

NGAAHI FAKA'ILONGA FAKATOKANGA

Ko e ngaahi faka’ilonga fakatokanga’ ‘oku nau fakatokanga atu ki he faingata’ā ‘oku lolotonga hoko pe ‘oku ala hoko ‘i he hala’ pe ofi ki ai. Kuo pau ke ke mateuteu ke ke fai ‘a e me’ā totunu mo taau ‘i ho’o sio ki he ngaahi faka’ilonga ko eni’. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku fa’ā tuo taimani mo ha tohi ‘uli’uli pea toe fakatapa ‘uli’uli ‘i mu’ā ‘i ha vali engeenga.

Hala ‘oku vahevahē

‘Osi e vahevahē e hala’

Fo’i hake

Hekeheke he Taimi ‘Oku Viku Ai’

Feitu’u Kolosi’anga

Ngata e Leini pe Fāsi’i e Hala

'Oku 'uhinga 'a e faka'ilonga ko eni' ko ha Kolosi'anga
'i ha 'Apiako pe ko ha Feitu'u eni 'o ha 'Apiako

'Oku 'i ai 'a e Maama Hala 'i Mu'a

NGAAHI FAKA'ILONGA TATAKI MO E FAKAMATALA

Ko e ngaahi faka'ilonga ko eni 'oku nau 'oatu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e feitu'u 'oku ke 'i ai' pea mo e 'ū feitu'u 'i mu'a pea mo ha ngaahi ma'u'anga tokoni. Ko e ngaahi faka'ilonga anga maheni' 'oku kau ai 'a e: 'ū faka'ilonga 'o e hala, 'ū faka'ilonga feitu'u mo e mama'o, 'ū faka'ilonga paaka, 'ū faka'ilonga feitu'u feohi'anga, mo e 'ū faka'ilonga ki ha 'ū feitu'u ma'u'anga tokoni.

NGAAHI FAKA'ILONGA KI HE LANGA MO E NGAOHI HALA

‘Oku ngāue’aki e ngaahi faka’ilonga hala’ ki he langa mo e ngaohi hala’ ke tataki hao mo malu e kau faka’uli’ mo e kau fononga lalo’ ‘i he feitu’u ngāue’ pea ke toe malu mo hao ai e kau ngāue hala’.

Ko e lahi taha ‘o e ‘ū naunau ‘oku ngāue’aki ‘i he ngaahi feitu’u ngāue hala’ ko e ‘ū faka’ilonga, ‘ū konga ‘ā, ‘ū talamu, ‘ū kouni, ‘ū tiupi, ‘ū penolo mo e tao kamokamo mo e kau puke fuka. Ko e lanu molī ‘oku ngāue’aki anga maheni ki he ngaahi naunau ko enī’.

Ngaahi Faka’ilonga ki he Langa mo e Ngaohi Hala:

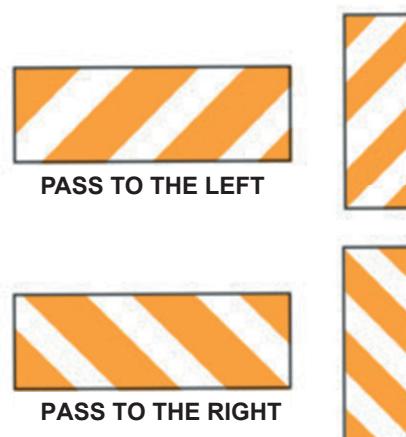
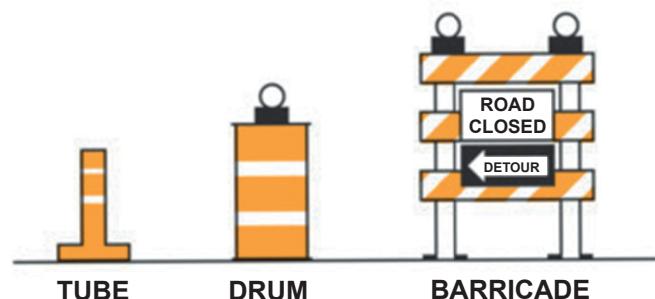
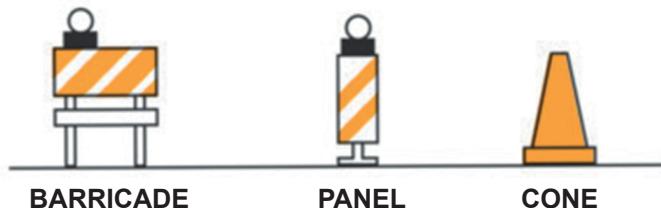
‘Oku ngāue’aki e ngaahi faka’ilonga hala’ ki he langa mo e ngaohi hala ke faka’ilo ki he kau faka’uli’ ‘a e ngaahi tūkunga fakatu’utamaki ‘i he ngaahi feitu’u ngāue’ pe ofi ki ai. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi faka’ilonga ‘i he ngaahi feitu’u ngāue hala’ ‘oku fuo taimani. Ko e ngaahi faka’ilonga pē ‘e ni’ihi ‘oku fuo tapafā-lōloa’.

Ngaahi Naunau Faka'ilonga Vahevahé Hala:

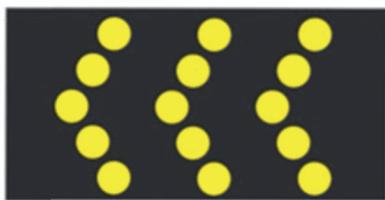
Ko e ngaahi konga ‘ā, ‘ū pēnolo, ‘ū talamu, ‘ū kouni pe a mo e ‘ū tiupi ‘oku lahi taha hono ngāue’ aki ki hono fakatokanga ki he kau faka’uli’ fekau’aki mo ha ngaahi taimi ‘e ala fakatu’utāmaki ai ‘a e hala’ pe a mo e ngaahi feitu’u ngāue ‘i he hala’ pe a’ ke tataki e kau faka’uli’ ‘i he ngaahi feitu’u tenau fou malu atu ai ‘i he feitu’u ngāue’anga’. ‘I he taimi po’uli’ ‘oku fa’ a fakapipiki ki he ngaahi faka’ilonga ko eni’ ha ngaahi maama kamokamo pe ko ha ngaahi maama ‘oku ulo tu’uma’u pē.

Ko e ngaahi laine matohitohi ‘i he ngaahi konga ‘aa’ pe ko e ‘ū pēnolo fokotu’u ‘oku nau fakahinohino ki he kau faka’uli’ ‘a e feitu’u totonu ke nau lele ai’. Ko e ngaahi laine matohitohi’ ‘oku hu’u ki to’omata’u’ ‘oku ‘uhinga ia ke tauhi e faka’uli’ ki he tafa’aki to’omata’u’. Ko e ngaahi laine matohitohi’ ‘oku hu’u ki to’ohema’ ‘oku ‘uhinga ia ke tauhi e faka’uli’ ki he tafa’aki to’ohema’.

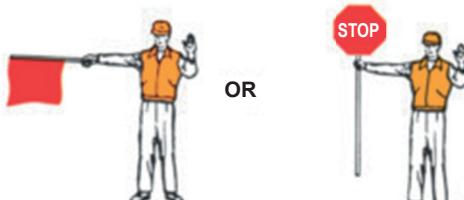
Ngaahi Pēnolo Mo Tao Kamokamo:

Ko e ngaahi tao lalahi ‘oku kamokamo pe ko ha ngaahi tao ‘oku nau ngae ki ha tafa’aki ‘oku ngāue’aki ‘i he ngaahi feitu’u ngāue he hala’ ‘i he po’uli’ mo e ‘aho’ ke ne fakahinohino ki he kau faka’uli’ ‘a e ngaahi leini hala kenau ngāue’aki’ pea’ ke toe faka’ilo kiate kinautolu ko e konga hala ko ia ‘i mu’a’ ‘oku tapuni.

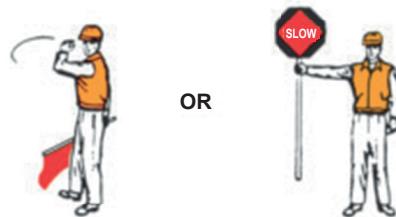

Tokotaha puke fuka:

Ko e kau puke fuka’ ‘oku nau fa’ a ngāue ‘i he ngaahi feitu’u ngāue hala’ ke nau ta’ofi, fakamāmālie’ i pe tataki mo malu’ i e kau fefononga’aki’ ‘i he ‘ū feitu’u ‘oku fai ai e ngāue’. ‘Oku tui ‘e he kau puke fuka’ ha ngaahi vesi lanu moli, ‘ū sote pe ngaahi sāketi pea ‘oku nau puke ha fuka kulokula pe ha papa ta’ofi pe māmālie ki hono tataki e fefononga’aki hala ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku fai ai e ngae’.

TRAFFIC STOP

TRAFFIC PROCEED

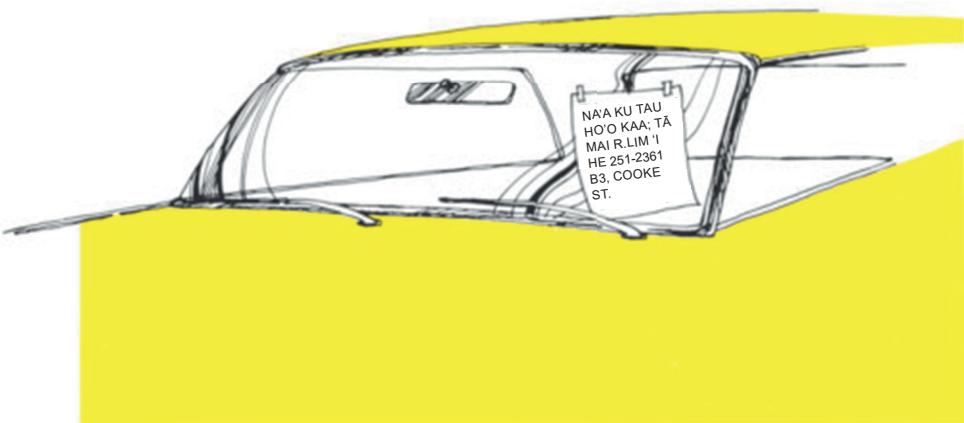
KONGA VII NGAAHI FOUNGA HONO TOKANGA'I 'O HA FEPAKI

Ko e me'a kuo pau ke ke fai 'o kapau 'oku' ke kau 'i ha sepaki ('ekisiteni).

Ko e ngaahi fepaki kotoa pē 'oku hoko ai ha lavea pe ko ha mate, pe ko ha maumau ki ha 'api pe feitu'u pea ko hono fakamole' 'oku \$3,000 pe lahi ange, kuo pau ke lipooti ki he 'kau polisi' 'i he vave taha' 'aki e founga vave taha'.

Kapau 'oku kau ha taha 'i ha 'ekisiteni:

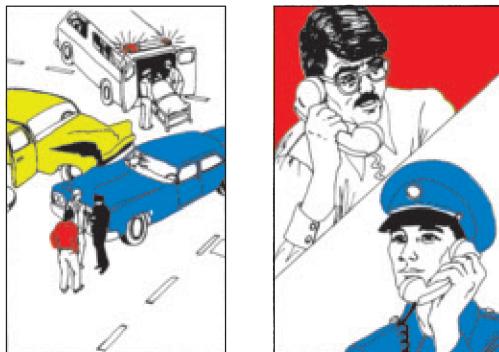
1. 'Ta'ofi e me'alele' 'i he taimi pē koia'. Kapau 'oku faingamālie pea 'unu e me'alele' mei he halanga lele 'o e 'ū me'alele'. 'Oua na'a' ke mavahe mei he feitu'u 'ekisiteni' 'o 'ikai te ke fakahā ke 'ilo'i koe pea' ke fai ha tokoni.
2. Tokoni ki he ni'ihī 'oku lavea'.
  - a. Fetu'utaki ki he 'apitanga polisi ofi taha'. Tala ange ke 'omi ha me'alele tokoni ki he 'fakatamaki' 'o kapau 'oku fiema'u.
  - b. Tokoni 'i he vave taha', pea' ke fakahoko tokanga. 'Oua na'a' ke 'unuaki'i e tokotaha lavea' 'o kapau 'oku 'ikai fiema'u. Ko e ala ta'etaukei ki ha taha 'oku lavea 'oku ala lava ke ne fakatupu 'e ia ha toe ngaahi fakatamaki lahi ange. Tokanga'i 'a e tokotaha 'oku lavea' ke māfana kae 'oua leva kuo a'u mai ha ni'ihī tokoni 'oku nau taukei'. 'O kapau 'oku fānoa e toto', feinga ke ke ta'ofi 'ene lele' 'aki ha'o ta'omi e feitu'u 'oku lavea'. Malu'i e tokotaha 'oku lavea' mei he fefononga'aki 'a e ngaahi me'alele he hala'.
3. Fakatokanga ki he ngaahi me'alele 'oku nau lele 'i he hala'. Kole ki ha taha ke ne fakatokanga ki he ngaahi me'alele 'oku nau lele mai' telia ha toe maumau ange ki he fefononga'aki'. Fa'o ha me'ahulu mo ha ngaahi 'one fakatokanga (felea) 'i ho'o me'alele' ki he ngaahi taimi fakatu'utāmaki'.
4. Fakafetongi fakamatala. Kuo pau ke 'ave 'e he kau faka'uli' honau hingoa', tu'asila, pea mo e fika lesista me'alele, pea kapau 'oku fiema'u, fakahaa'i 'enau laiseni faka'uli' ki ha taha 'oku lavea 'i he fepaki pe ki he faka'uli pe ko e tokotaha pāsesē pe ko ha taha na'e sio ki he fepaki pe maumau ki ha 'api 'i he fepaki.
5. 'I he taimi 'oku' ke tau ai 'i ha me'alele 'oku 'ikai 'i ai ha taha 'i loto, ta'ofi pea' ke fakasio e tokotaha 'oku 'a'ana', pe te ke tuku ha ki'i tohi fakamatala 'oku 'asi ai ho hingoa' mo ho tu'asila' pea mo e founga 'o e 'ekisiteni'. Kapau 'oku' ke maumau'i ha 'api pē 'i he hala', fakahā ki he tokotaha 'oku 'a'ana'.

KONGA VIII LAO KI HE TOKANGA'I 'O E MALU 'A E ME'ALELE

KO HAI 'OKU 'UHINGA KI AI 'A E LAO KO ENI'?

Ko kinautolu kotoa pē 'oku nau kau 'i ha ngaahi fepaki 'o mate ai ha taha, lavea pe maumau ai ha 'api 'o lahi ange 'i he \$3,000 pea mo e tokotaha kotoa pē 'oku fekau'i 'e he fakamaau'anga' 'i ha ngaahi maumau lao pau 'o kau ai ha 'ū me'alele.

KO E HĀ E ME'A KE FAI 'I HE 'OSI E 'EKISITENI? (Vakai ki he Konga VII, peesi 52)

Lipooti e fepaki' ki he Potungāue Polisi' mo e kautaha 'inisiua' pea:
Faile e ngaahi fakamo'oni faka'inisiua' (Foomu SR-21).

KO E HĀ E ME'A KUO PAU KE KE FAI 'I HE 'OSI KO IA HONO TUKUAKI'I KOE KI HA NGAALI MAUMAU LAO 'O KAU AI HA 'Ū ME'ALELE?

Faile pea ke tauhi ha tohi fakamatala pa'anga fakamo'oni ki ha ta'u 'e tolu (3) mei he 'aho na'e tukuaki'i ai koe';

Faile e ngaahi fakamo'oni faka'inisiua' (Foomu SR-22).

KO E HĀ E TAUTEA KI HE 'IKAI MUIMUI KI HE TU'UTU'UNI'?

'E to'o ho'o laiseni faka'uli'.

LAO KI HE ‘INISIUUA ‘O E ME’ALELE’

KO HAI ‘OKU FIEMA’U KE ‘IAI HA’ANE ‘INISIUUA ME’ALELE?’

Ko e tokotaha kotoa pē ‘oku ‘i ai ha’ane kā, pasi pe loli kuo pau ke ‘i ai ha’ane ‘inisiua me’alele kae toki lava ‘o lesisita pe faka’uli ha me’alele ‘i Hawaii.

KO E HĀ ‘A E FIEMA’U MA’ULALO TAHA KI HE TOTONGI ‘O E ‘INISIUUA ME’ALELE’ KUO PAU KE ‘IAI’?

Ko e ngaahi monū’ia tefito’ (penefiti) ‘oku a’u pē ki he \$10,000 ki he tokotaha ki he:

Ngaahi fakamole fakafaito’o mo e fakaakeake;

‘Oku kau ai ‘a e mo’ua fe’unga mo e \$20,000 ki he tokotaha pea ‘o ngata ki he \$40,000 ki ha fepaki ‘o ‘i ai ha lavea fakasino pea \$10,000 ki ha maumau ‘o ha ‘api ‘i he ‘ekisiteni. (FAKATOKANGA’IANGE: Ko e maumau ko ia ki ho’o me’alele’ ‘e ‘ikai kau ia ‘i hono totongi ‘e he’e kautaha malu’i’ tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’o ‘inisiua makehe toe tānaki mai).

KO FĒ TAIMI TE U LAVA ‘O FAKA’ILO AI HA TAHA PE ‘E LAVA ‘O FAKA’ILO AI AU?

‘E lava pē ke ke faka’ilo ha taha pe faka’ilo koe fekau’aki mo hano totongi fakafoki ‘o ha maumau ki ha ‘api pe feitu’u kā ‘e ‘ikai lava ia ki ha lavea fakasino tukukehe kapau:

Ko e lahi ‘o e ngaahi mo’ua fakafaito’o’ ‘oku lahi ange ‘i he \$5,000; pe

Ko e lavea ne hoko ia ‘o ‘ikai ke toe lava ha konga ‘o e sino’ pe ko e kotoa ‘o e sino’ ‘o toe ngāue pe ‘oku hoko maumau lahi ki he fōtunga’; pe

Ko e lavea ‘oku iku ki ha mate.

KO E HĀ ‘A E TAUTEA’?

Ko ha taha ‘oku’ ne maumau’i e ngaahi tu’utu’uni ‘a e lao ki he ‘inisiua me’alele’ ‘e mo’ua ia ki he maumau lao pea ko e fo’i kupu kotoa pē ‘e mauma’u’i ‘e lau ia ko ha hia kekehehe kotoa pē pea ‘e mo’ua ‘o ‘ikai toe lahi hake ‘i he \$5,000 pe ngāue popula ‘aho ‘e tolunoa (30), pe ta’ofi fakataimi ‘ene ma’u laiseni faka’uli’, pe fakata’eaonga’i ‘a e setifikeiti lesisita ‘o ‘ene me’alele’, pe ko e fakataha’i ha ni’ihī ‘o e ngaahi tautea kuo fakahā atu’.

KONGA IX KAVAMĀLOHI' MO E NGAahi FAITO'O KEHE'

KO E PALOPALEMA':

Ko e taha 'o e ngaahi palopalema mahu'inga taha 'i he faka'uli' ko e tokolahī ange e kau faka'uli 'oku uesia kinautolu 'e he kavamālohi'. Ko e ngāue'aki 'o e kavamālohi' ko e taha ia 'i he ngaahi 'uhinga 'oku hoko ai e fepaki 'o mate ai ha ni'ihi 'o lahi hake 'i he toko 18,000 (meimeī ko e peseti 'e 40) 'a ia 'oku hoko fakata'u 'i 'Amelika' ni. Ko e palopalema eni 'a'au 'a e tokotaha faka'uli', tatau ai pē pe 'oku' ke inu pe 'ikai.

Ko e palopalema' 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he kau 'olokaholika' pe ni'ihi 'oku nau anga'aki e inu mo faka'uli konaa'. 'Oku kau ai ha taha pē 'oku faka'uli 'osi ha'ane inu kavamālohi, tatau ai pē pe na'a ne ma'u ha faito'o 'oku 'i ai ha kavamālohi. Ko e 'uhinga' ko e kavamālohi' mo e ngaahi faito'o kehe' 'oku lava ke nau uesia e faifakamaau lelei', ko kinautolu 'oku nau ma'u e ngaahi me'a ko eni' 'oku lava ke faingofua e fehalaaki 'o 'enau fakafuofuo' i 'a e lahi 'o 'enau konaa'. Ko e kakai faka'uli na'a nau ki'i inu si'isi'i pē 'oku faingofua ke hoko kiate kinautolu ha ngaahi fehalaaki 'e lava ke fakatupu ai ha ngaahi palopalema kehe.

KO E FOUNGA KE SOLOVA'AKI':

Ko e konga lahi e solova'anga e palopalema' 'oku huki tonu ia 'iate koe, 'a e tokotaha faka'uli'.

- Kuo pau ke mahino kiate koe 'a e ngāue 'a e kavamālohi' 'ia koe'.
- Kuo pau ke ke 'ilo ho ngaahi ngata'anga' pea 'oua te ke inu ke lahi ange ai; pea
- Kuo pau ke 'oua teke faka'uli 'i he taimi 'oku' ke inu ai'.

KAVAMĀLOHI':

'Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku tonu ke ke manatu'i fekau'aki mo e kavamālohi':

- Ko e kavamālohi' ko e inu fakatupu loto mo'utāmakia , 'oku 'ikai ke ne faka'ai'ai e tu'unga fiefia 'a ha tokotaha. 'Oku' ne fakatuai'i e ngāue 'a e ngaahi neave', uesia 'a e fai fakamaau 'a ha taha, holoki e tu'unga tokanga' mo uesia e sio'. Kapau 'oku ke ongo'i 'oku ke vēkeveke 'i he 'osi ho'o inu', 'oku tupu ia mei he holo ho'o tokanga mo e anga ho'o pule'i koe'.
- 'Oku 'ikai ke fu'u mahu'inga ia pe na'a' ke inu pia, uaine, uasikē pe ko ha fa'ahinga kavamālohi pē; ko e me'a 'oku mahu'inga' 'a e lahi 'o e kavamālohi 'oku hū ki ho toto' 'o ne fakatupu ai e palopalema'.
- 'E lava ke keheke 'a e ngaahi uesia 'a e kavamalohi'. Ko ha ki'i inu si'isi'i pē lolotonga na'e te'eki ke ke kai te ne uesia 'e ia koe 'o vave ange 'i he taimi 'oku' ke inu ai 'i he 'osi ha'o kai.
- 'I he hū ko ia 'a e kavamālohi' ki he toto' 'oku 'ikai toe 'i ai ha founга ia ke fakasi'isi'i 'ene uesia'. Ko e kofi 'uli'uli', me'akai' pe ko ha'o kaukau vai momoko 'e ala lava pē ke ne faka'ā'aa'i koe, ka 'e 'ikai pē ke holo ho'o konaa' 'a koe. Ko e kavamālohi' 'oku tutu ia 'e he 'ate ho sino' pea 'oku ngāue ki ai ho kofuua' mo e ma'ama'a' ke tukuanage mai hono mālohi mei ho sino'. Ko e ngāue eni ia 'oku fiema'u taimi ia ke fakakakato.

KO E LAO'

Faka'uli 'o ha me'alele lolotonga 'oku uesia e sino 'e he kavamālohi'. Ko e faka'uli 'o ha me'alele lolotonga 'oku uesia e sino' 'e he kavamālohi' 'oku tapu 'i Hawaii.

Fakangofua ke Sivi Koe. Ko ha fa'ahinga taha pē 'oku faka'uli ha me'alele 'i he ngaahi hala fakapule'anga 'i Hawaii' 'oku lau ia kuo' ne fakangofua ke sivi ia ke fakapapau'i e lahi e kavamālohi 'i he toto hono sino'.

To'o Fakalao e Laiseni'. 'E to'o ho'o laiseni' pea 'e 'oatu ha'o laiseni faka'uli fakataimi 'aho 'e 30 kapau 'e 'asi he ola e sivi' ko e lahi 'o e kavamālohi 'i ho toto' ko e .08 pe lahi ange pe te ke ta'e tali ke fai hao sivi'. Ko ha taha pē 'oku to'o 'ene laiseni' 'oku ala lava pē ke ne fakahā 'oku' ne fiema'u ke ne hopo'i e tu'utu'uni koia'.

'Ikai Ha Fakamolemole'i. Ko e kau faka'uli ko ia 'oku ta'u si'i hifo 'i he 21' 'oku tapu ke nau faka'uli ha me'a'alele 'i he taimi 'oku .02 ai pe lahi ange e kavamālohi 'i honau toto'.

Ko ha polisi 'oku tui 'oku uesia ha faka'uli 'e he kavamālohi' 'e ala lava pē ke ne fakahā ki he faka'uli' ke fai e sivi'. Ko e ta'etali koia ke fai e sivi' 'e ala lava pē 'o to'o ai ho'o laiseni' 'i ha ta'u 'e taha, ta'u 'e ua pe fā 'o fakatefito pē mei he ngaahi lekooti faka'uli 'a e tokotaha faka'uli'. Tānaki atu ki ai', 'e ala lava pē 'o fakamo'ua'i ha taha 'oku faka'uli konā 'o tatau ai pē kapau na'a' ne ta'etali ke fai e sivi'. Ko e sivi' 'e ala lava pē ke ne fakamo'oni'i 'oku 'ikai ke ke faka'uli konā.

'I he taimi 'oku 'osi ai e sivi' pea 'oku 'asi ha kavamālohi 'i he toto 'o e faka'uli', 'oku ala lava pē ke lau ko e faka'uli' 'oku:

- *Uesia si'isi'i pē* 'o kapau 'oku lahi ange e kavamālohi 'i hono sino' 'i he peseti 'e .05 ka 'oku si'i hifo pe 'i he peseti .08'.
- *Uesia 'e he kavamālohi'* 'o kapau 'oku peseti 'e .08 e kavamālohi 'i hono sino' pe lahi ange.

'OKU TAPU 'I HE LAO' KE INU PE MA'U HA FA'AHINGA INU HU'I KAVAMĀLOHI 'I HA FA'AHINGA HALA PULE'ANGA PĒ PE KO HA FA'AHINGA 'ALU'ANGA KAKAI HE HALA PULE'ANGA'.

'Oku tapu ke tuku ha hina pe kapa 'oku 'i ai ha inu hu'i kavamālohi 'oku fakaava 'i ha me'a'alele 'a ia 'oku toutou ngāue'aki 'e ha faka'uli pe kau pāsesē.

NGAAHI FAITO'O KEHE'

'Oku lahi 'a e ngaahi faito'o kehe 'a ia te nau lava 'o uesia 'a e faka'uli 'a ha taha. Ko e ni'ihi 'oku ma'u mei he ngaahi faito'o mei he toketaa' pea ko e ni'ihi 'oku fakatau pe ia 'o 'ikai fiema'u ha tohi ia mei he toketaa'.

Ko e ni'ihi eni 'o e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke manatu'i':

- Kimu'a pea'ke ngāue'aki ha fatio'o, 'oku mahū'inga ke ke 'eke ki ho'o toketaa' fekau'aki mo ha ngaahi uesia 'e ngali uesia ai ho'o faka'uli'.
- Ko e ngaahi faito'o veli mo e ngaahi fo'i 'akau ki he momoko' 'a ia 'oku lava ke fakatau pē 'o 'ikai fiema'u ha tohi mei he toketaa' 'oku ala lava pē ke nau uesia ho'o faka'uli'.
- Ko e fa'ahinga faito'o ko ia 'oku 'iloa ko e "amphetamines" 'oku ngāue'aki ia 'i he ngaahi fo'i 'akau fakaholo mo e fakavave'i e faifatongia e sino', 'a ia 'oku toe 'iloa 'aki e ngaahi fo'i 'akau ta'efakalao ko e "pep pills" pe "speed". Ko hono ngāue'aki 'o e fo'i 'akau ko eni' mo e ngaahi fo'i 'akau kehe', hangē ko ia ko e ngaahi faito'o fakanonga pe fakamohe' ("downers"), 'oku 'ikai ngata pe he'ene uesia lahi ho'o faka'uli', ka 'e ala hoko pē ia ko e tupu'anga 'o ha mate.
- Ko hono ngāue'aki fakataha e kavamālohi' mo e ngaahi faito'o', 'i he ngaahi taimi 'e ni'ihi, 'oku ala lava ia ke toe lōlahi ange ai e palopalema'ia 'i hanō ngāue'aki tahataha. 'Oua na'a' ke ngāue'aki fakataha e kavamālohi' mo e ngaahi faito'o'.
- Ko e ni'ihi 'o e ngaahi faito'o konatapu fakatu'utamaki taha' 'oku ma'u ta'efakalao pē. Ko e LSD, heloini mo e kokeini ko ha ngaahi fakatātā kinautolu. 'Oku nau ma'u e fa'ahinga mālohi ke ngalo kakato 'aupito 'i he ni'ihi 'oku nau ngāue'aki' 'a e ngaahi feitu'u 'oku nau 'i ai' pe te nau fai ha ngaahi 'ulungaanga hangē 'oku mole 'enau tokanga'. Kuo pau ke faka'ehi'ehi 'aupito mei he faka'uli' ha taha 'oku' ne ngāue'aki e ngaahi faito'o konatapu' ni.
- Ko e ngaahi fa'ahinga faito'o konatapu kotoa pē 'oku 'i he māketi "ta'efakalao" he ko e 'uhinga' 'oku 'ikai 'i ai ha founiga ke fakapapau'i'aki honau mālohi' pe ko honau ngaohi.'

KONGA X
NGAAHI FOUNGA FAKA'ULI FAKAPOTOPOTO'

NGAAHI FOUNGA FAKA'ULI ANGAMAHENI'

NGAAHI 'ULUNGAANGA ANGAMAHENI 'I HE TAIMI FAKA'ULI'

Ko ha 'ulungaanga 'oku tu'olahi hono fakahoko' 'e hoko pē ko ha 'ulungaanga angamaheni 'o 'ikai toe fiema'u ia ke ke fakakaukau fakamaatoato ki hono fakahoko'.

Ko ho ngaahi 'ulungaanga 'i he taimi faka'uli' kuo nau hoko 'o angamaheni he tu'o lahi ho'o toutou faka'uli'. Ko ho'o founга angamaheni' ke fakasi'isi'i e ngaahi fiema'u ki he faka'uli' ko eni' ki he lahi taha te ke ala lava'. Ko e fakasi'isi'i e ngaahi fiemau faka'uli ko eni' 'oku hoko 'ikai ke ke toe fakakaukau ki ai, pea 'oku' ne fakatupu ai e ngaahi 'ulungaanga faka'uli "fakatamaki".

Ko e ngaahi 'ulungaanga "fakatamaki" lolotonga e faka'uli' 'oku fakatupu ia 'e he: (1) Fakapikopiko, (2) Ta'e fa'a tatali, (3) Ta'etokanga, (4) Afungi, mo e (5) Honge'ilo. Ko e ngaahi fakamatala ko eni 'i lalo' 'oku nau fakatātaa'i atu e tupunga 'o e ngaahi 'ulungaanga ko eni':

FAKAPIKOPIKO

- 'I he taimi na'a' ke ako faka'uli ai', na'e tonu ke ako'i koe, ko e founга faka'uli totonu' kuo pau ke ke sio ki he ngaahi tafa'aki' kimu'a pea' ke toki fetongi leini, mavahe mei he ve'ehala' pe hifo ki tu'a mei ho'o me'alele' 'i he ve'e hala'. 'I he taimi na'a' ke ako faka'uli ai', na'e tonu ke ako'i koe, ko e founга faka'uli totonu' kuo pau ke ke sio ki he ngaahi tafa'aki' kimu'a pea' ke toki fetongi leini, mavahe mei he ve'ehala' pe hifo ki tu'a mei ho'o me'alele' 'i he ve'e hala'. 'I he taimi ko ia 'oku kamata ai ke ke taukei 'i he faka'uli', kuo kamata ke fai'aki pē 'e koe 'a e sio pē he sio'ata mui' ke vakai e me'alele 'oku ofi mai' 'o a'u pē ki he tātāita 'a ho'o toe vakai ki tafa'aki' pe ko mui.
- Tānaki atu ki he tō'onga "fakatamaki" ko eni' 'a e 'ikai ke ke faka'ilonga ma'u pē 'a e taimi te ke afe ai' kimu'a pea' ke toki afe, pe ko ho'o mavahe mei he ve'ehala'. Ko e ongo tō'onga ta'etokanga ko eni' 'e lava ke na fakatupunga 'a ho'o fuofua 'ekisiteni.

'IKAI LAVA 'O TATALI

- 'Oku 'ilo 'e he tokotaka kotoa kuo pau ke ta'ofi kakato 'o tu'u e me'alele' 'i he faka'ilonga ta'ofi' pe ko ha maama kulokulula, tatau ai pē pe 'oku' ke afe, pe ko e hā pē e tūkunga 'o e fefononga'aki'. 'I ai e taimi 'oku' ke ongo'i uesia he lahi e 'ū me'alele 'oku nau muimui mai 'ia koe', pe ko e 'ikai ke lahi e 'ū me'alele 'oku feleleaki holo 'i he fetaulaki'anga hala', pea tupu leva mei ai ho'o "feinga" pe ke ke tu'u. Ko e 'ulungaanga "fakatamaki" ko eni' 'e 'alu pē ki he tu'unga kuo 'ikai ke ke toe tu'u pe feinga ke ke tu'u ka ke māmālie mai pē ki he faka'ilonga ta'ofi' ka e 'ikai pē tu'u.
- 'Ilonga 'aupito e kau faka'uli 'ikai fa'a lava 'o tatali'. 'Oku lele oma mei he maama ki he maama mo hū holo he fihi', pea 'i he taimi 'oku 'ikai lava ai ke ne fai pehee' 'oku pipiki atu pe he 'ū me'alele 'oku 'i mu'a ai'. 'Oku lava pē ke pehē 'oku tokanga lelei pe ia ki he'ene faka'uli', ka 'oku 'ikai ke ne fakatokanga'i 'oku' ne fakatupu 'e ia e fakamoveuveu ki he fefononga'aki' 'i he 'ene tō'onga faka'uli' pea toe lahi ange 'a e faingamālie ke ne kau ai 'i ha 'ekisiteni. 'Oua te ke fakatuia e tō'onga "fakatu'utāmaki" ko eni'.

TA'ETOKANGA

- Ko ha faka'uli fo'ou 'i he hala' 'oku' ne tangutu hangatonu, puke ma'u e fohe', 'oku' ne 'ilo e feitu'u 'oku 'i ai,' pea 'oku' ne fakatokanga'i ha kamata 'o ha ngaahi palopalema 'i he fefononga'aki'. 'I he taimi 'oku kamata ke ne taukei faka'uli ai', 'oku' ne tangutu fakafiemālie pē mo falala ki mui, tukuang'e ene puke ma'u e fohe' pea lava pē ke heva 'ene tokanga' mei he 'ene faka'uli'. 'Oku heva ai pē mo 'ene me'alele'. 'Oku faingofua pē hono fakatokanga'i e taha koen'i'. 'Oku faka'uli nima taha kae tāupe ki tu'a e nima 'e taha, pea 'oku toe talanoa ki he pāsese', ngāue'aki hono nima 'e taha' ki he'ene talanoa

fakatātā pea si'isi'i 'ene tokanga ki he tükunga 'o e fefononga'aki'. Ko 'ene kau pāsese', 'oku nau fa'a ongo'i ta'efiemālie ko e 'uhinga' ko 'ene ta'etokanga ki he'ene faka'uli'. 'I he taimi 'oku faka'uli tokotaha ai', 'oku' fa'a fakakaukau lahi 'o hangē 'oku misi pe fu'u mo'usioa 'i ha ngaahi me'a he hala'. Ko 'ene ta'etokanga' 'oku mole ai 'ene malu mo 'ene hao he hala pule'anga'.

‘AFUNGI

- Ko e taimi 'oku fakavavevave ai 'a e tokotaha 'oku 'ikai fa'a lava 'o tatali 'oku fa'a fakavavevave mo'oni pe ia, ka ko e tokotaha faka'uli 'afungi' 'oku taumu'a pē ia ke faka'uli fakavavevave. 'Oku fe'auhi pē ia mo 'ene me'alele. Ko 'ene me'alele' ko ha konga pē ia 'o hono natula 'afungi'. 'Oku si'isi'i ke ne faka'apa'apa'i pe 'oku 'ikai pē ke ne faka'apa'apa'i 'e ia e ngaahi lao 'o e fefononga'aki' pe ko e totonu 'a e kau faka'uli kehe' pe totonu 'a e kau fononga lalo'. 'Oua na'a' ke tuku ke ke fe'auhi mo ha faka'uli loto 'afungi, pe te ke hoko ko ha faka'uli pehē. 'E lahi 'aupito ange 'a e mole' he me'a 'e ma'u ai'.

HONGE'ILo

- 'Oku lava pē ha faka'uli ke 'ikai te ne 'ilo e 'uhinga 'o e ngaahi faka'ilonga hala', ngaahi tohi fakahinohino 'i he loto hala', ngaahi lao ki he totonu 'i he fefononga'aki' pea mo e ngaahi founiga faka'uli 'oku hao mo malu'. 'Oku ala lava ke ke fakatokanga'i ha tokotaha pehe' ni 'oku afe pē ia mei ha leini hala, 'oku faka'uli fu'u tuai he 'oku 'ikai ke ne fakapapau'i e oma totonu', 'oku tu'u pē ia 'i he kamata'anga 'o e hū ki he ngaahi hala lalahi' pe 'oku tā kolosi pe ia 'i he ngaahi tohi fakahinohino 'i he loto hala' 'oku tapu'i e kolosi ai'. 'Oku 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e he faka'uli ko eni' 'ene honge'ilo' pea 'oku lava pē ke fakakaukau ia 'oku tonu pe ia ka ko e kau faka'uli kehe' 'oku nau 'fakafe'atungia'i holo ia'.

'I he taimi 'e ni'ihī ko e faka'uli koeni' 'oku' ne ma'u ha ni'ihī 'o e ngaahi 'ulungaanga faka'uli 'fakatamaki' ko eni' kuo fai kiai e lave', pea 'i he taimi 'oku kau ai 'i ha fepaki he hala 'oku' ne pehē ko ē 'oku 'ikai ko hano fo'ui ia 'o'ona pea na'e 'ikai pe lava ia ke ne kalofi e fakatamaki koia'.

'Oku tānaki atu 'i lalo 'a e ngaahi tō'onga tamaki 'e ala kau ki he ngaahi tō'onga tamaki lalahi 'e nima kuo 'osi hiki atu 'i 'olunga':

- 'Ikai ke faka'atā ke lele 'a e 'ū me'alele 'oku nau lolotonga totonu ke lele pe faka'atā e founoga 'a e kau lue lalo'.
- 'Ikai tui ma'u pē e 'ū leta fakahaofi' pea 'ikai fakamamafa'i ki he kau pāsese' ke tui honau leta'.
- Inu kavamālohi kimu'a pea toki faka'uli ki 'api he 'osi e ngāue'. Ko e 'uhinga 'oku fa'a ngāue'aki' ko e 'ai pē ke "toki 'atā e hala".
- Holomui e me'alele kae 'ikai ke 'uluaki fakapapu'i 'oku 'atā e ngaahi tafa'aki' mo mui.
- Faka'atā koe ke uesia he'e kau pāsese ho'o tokanga lolotonga ho'o faka'uli'.
- Fai e ngaahi me'a hangē ko e sio mape, tutu tapaka lolotonga ho'o faka'uli', mo e ngaahi me'a kehe pē ke ne uesia ho'o tokanga' lolotonga ho'o faka'uli'.

'Oku faingofua ke ohi 'a e ngaahi tō'onga faka'uli "lelei" 'o hangē pe ko e faingofua hono ohi 'o e ngaahi tō'onga tamaki 'o e faka'uli'. Ko hono toutou fai pē 'o e ngaahi tō'onga totonu pea tenau hoko leva 'o angamaheni. 'E fakafiefia mo malu leva ho'o faka'uli' kiate koe mo ho'o kau pāsese'.

FAKA'ULI LOLOTONGA 'OKU KE PUPUTU'U

'I he taimi 'oku 'ikai ke ke tokanga ai ki ho'o faka'uli,' 'e malava ke hoko ha ngaahi me'a 'oku fakatu'utāmaki. Ko ha fa'ahinga me'a pē 'oku' ne to'o ho'o tokanga' mei ho'o faka'uli' 'oku lava ke ne fakatupu koe ke ke fakahoko ha ngaahi fili 'oku 'ikai fakapotopoto lolotonga ho'o faka'uli'.

Faka'ehi'ehi mei he kai, inu, talanoa he telefonī, tohi, lautohi, ifi, pe teuteu, fetongi 'o ha ngaahi CD pe liliu 'o e letiō, sio holo ki he kakai pe ngaahi me'a 'i tu'a 'i ho'o me'alele', fakasio ha me'a 'i loto 'i ho'o me'alele', talanoa ki he kau pāsese, tokanga'i e kauleka pe ko e fanga monumana tauhi hangē ko e kūlī, valivali me'a teuteu, tele, mo e ngaahi me'a pehē'. Palani kimu'a pea' ke fakakakato e ngaahi me'a kuo fakalau 'i 'olunga' kimu'a pea' ke toki faka'uli'. Kapau 'oku fiema'u ke he sio ki ha mape 'o e ngaahi feitu'u 'oku' ke 'alu ki ai', afe ki he tafa'aki 'o e hala' 'i ha feitu'u 'oku hao mo malu. Ta'ofi 'o tu'u kae 'oua kuo' ke maau ke hoko atu 'a ho'o faka'uli' pea ke toki lele.

‘Ai ho’o letioo’ ke le’olahi fe’unga pē ke lava ‘o fanongo ki he me’ā ‘oku hoko ‘i tu’ā’. Kapau ‘oku fu’u le’olahi, ‘e ‘ikai ke ke lava ‘o fanongo ki he hooni ‘o e ngaahi me’alele ‘o e fakatu’utāmaki’, pe hooni pe ‘o ha me’alele kehe, langavaku ‘a ha me’alele pe ta’ofi kikī kae lava ke ke fakatonus kiai mo faka’ehi’ehi telia na’ā ke fepaki pe hoko ha fakatamaki. ‘Oua te ke ngāue’aki ‘a e me’ā fanongo ‘i ho ongo telinga’ fakatou’osi. ‘Oku faingata’ā ai ke ke fanongo ki he ngaahi fakaongo ‘o e ngaahi me’alele ‘o e fakatamaki’.

Ko e talanoa ‘i he telefoni’ ‘oku’ ne to’o ho’o tokanga mei ho’o faka’uli’. Faka’ehi’ehi mei he ngāue’aki ho’o telefonī pe ko ho’o letioo’ lolotonga e lele ho’o me’alele’. Tatau ai pē pe ‘oku’ ke ngāue’aki ha ngaahi naunau ‘oku’ ‘ikai fiema’u kiai ho nima’, ko e talanoa he telefonī pe letioo’ ‘oku’ ne holoki ho’o tokanga ki he faka’uli’ pea ‘oku’ ne fakatupu ai koe ke ‘ikai te ke lava ‘o fakatokanga’i e ngaahi taimi fakatu’utamaki’. Kapau ‘oku’ ke fiema’u ke ke talanoa ‘i ha telefonī, afe ki he ve’ehala’ ‘i ha feitu’u ‘oku hao mo malu ‘o talanoa ai kae ‘oua ke ‘osi ho’o talanoa’. Ko e fanga ki’i monumanu tauhi’ ‘oku nau lava pē ke nau fakaheluleu pea ‘oku’ ‘ikai totonus ke huki ‘e he’e faka’uli’. Ko ha ‘ā to’oto’o ko e feitu’u malu taha ia.

FAKA’ULI TAUMU’A HAO MO MALU

Ko e faka’uli ‘oku taumu’ā ki he hao mo malu’ ko e founiga faka’uli ‘oku’ ne fakatokanga’i e ngaahi taimi fakatu’utāmaki’ pea’ ke fai e ngaahi founiga ‘oku totonus ke ta’ofi’aki e ngaaahi me’ā fakatu’utāmaki ko ia’ kimu’ā pea hoko ha fakatamaki. Ko ho’o faka’uli fakataumu’ā ke “malu’i” koe mo e ni’ihi kehe’ ‘oku fai ia ke faka’ehi’ehi mei he ni’ihi ‘oku nau faka’uli fiepule, angakovi, ta’etoka’i, fakafahufahu, ta’etokanga, ta’efakakaukau kimu’ā, ‘afungi, honge’ilo, pea mo e ni’ihi ‘oku nau faka’uli konā pea pehē foki ki he kau fononga lalo ‘oku nau ma’u e ngaahi ‘ulungaanga pehe ni’.

Kapau ‘oku’ ke ma’u ha taha ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ko eni’, kuo pau ke ke ‘uluaki MALU’I ‘A KOE MEIA KOE. Ko e tefto’i fakakaukau ‘o e faka’uli taumu’ā ke hao mo malu’ ko hono fakatokanga’i’i e ngaahi taimi ‘e ala hoko ai ha fakatu’utāmaki lolotonga e faka’uli’ pea’ ke mateuteu ki ai.

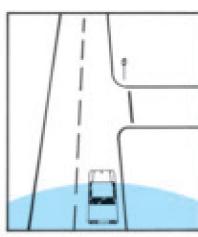
Ko e faka’uli taumu’ā ke hao mo malu’ ‘oku’:

1. Tokanga ma’u pē ki he tūkunga ‘o e fefofonga’aki’ ke ke ‘ilo e me’ā ‘oku hoko ‘i he taimi kotoa pē.
2. Fakasio kimu’ā ‘i ho’o me’alele’ pea’ ke tomu’ā fakakau’i e ngaahi me’ā ke fai ‘o ka hoko ha fakatamaki ‘i he hala’.
3. Fakakau’ha’o palani ke ke mateuteu ki ha me’ā fakatu’upakē ‘e hoko. (Palani ma’u pē ha founiga ke ke hao ai.)
4. Tauhi ma’u pē ‘a e vāmama’o totonu mo e me’alele ‘i mu’ā ‘iate koe’.
5. Tauhi ma’u pē ‘a e oma totonu ‘oku fiema’u ki he ngaahi tūkunga kotoa pē ‘o e hala’.

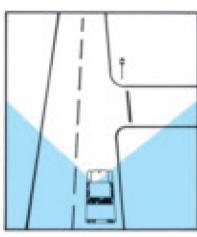
TOKANGA

‘Oku meimeei ko e me’ā kotoa pē ‘oku fiema’u ki ha’o faka’uli hao mo malu ‘oku lava ke ke ma’u ia mei ho’o sio ‘o ILO’. Kuo pau ke ke ‘ilo pea’ ke tokanga ki he ngaahi fakatu’utāmaki ‘oku ‘asi’. ‘Oku tonu ke ke fakatokanga’i ma’u pē e ngaahi me’ā ‘oku hoko takai ‘i ho’o me’alele’. Fiema’u ke fai e tokanga makehe kimu’ā fekau’aki mo e tūkunga ‘o e hala’ mo e ngaahi me’ā ‘e ala hoko mai te’eki ke ke a’u kiai’.

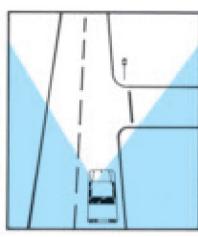
‘OKU HOLOKI ‘E HE OMA HO’O LELE’ ‘A E FĀLAHI E FEITU’U ‘OKU KE SIO KI AI

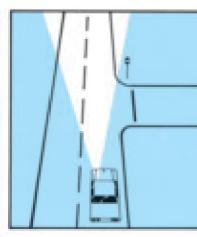
STATIONARY
Field of Vision 180° or more

20 M.P.H.
Field Reduced to Approximately 2/3

40 M.P.H.
Field Reduced to Approximately 2/5

60 M.P.H.
Field Reduced to Approximately 1/5

Ko e SIO lolotonga e faka'uli' 'oku tonu ke 'ave kakato ki ai e tokanga'. Tuku e lahi taha ho'o tokanga' ki hono siofi ke pau e tükunga mei mu'a, mo ke ki'i sio pe ki tafa'aki mo mui 'i ho'o sio'ata mui', pea mo toutou fakatokanga'i ai pē mo e ngaahi naunau faka'ilonga 'i loto 'i he me'alele'. 'Oua teke ta'etokanga 'aki ha'o sio ki he kau pāsesē', feinga ke fakasio ha me'a 'i loto 'i he me'alele', sio 'o lau ha me'a, siofi e 'ātaka'i pe heva ho'o fakakaukau' ki ha ngaahi me'a kehe lolotonga ho'o faka'uli'. 'Oku lahi e ngaahi lipooti fepaki 'oku pehē ai 'e kinautolu na'e kau ki he fepaki; "Na'e 'ikai ke u sio au kiai...." Ko hono toe fakalea pē 'e tahā', "Na'e 'ikai ke u tokanga au."

TŪKUNGA FAKASINO 'O E TOKOTAHA FAKA'ULI'

Ko e tu'unga fakasino pe faka'atamai 'oku 'ikai mo'ui lelei' 'oku' ne holoki e tükunga faka'uli'. 'Oua te ke faka'uli 'o kapau 'oku' ke puke, lavea, ongo'i 'ita pe 'oku' ke konā'. Kapau 'oku' ke folo ha faito'o, 'oku tonu ke ke muimui ki he fale'i 'a ho'o toketaa' fekau'aki mo e faka'uli'. Kapau kuo pau ke ke fononga ki ha feitu'u, kumi tokoni mei hao kaungāme'a, pe kaungāapi pe ngāue'aki e founga fefononga'aki angamaheni hangē ko e pasi.'

Kapau 'e hoko ha fakatu'utāmaki pea ke tā ki he polisi' ki ha tokoni.

TŪKUNGA 'O E ME'ALELE'

Me'alele 'A'au.. Ko ha maumau 'oku' ne ala lava 'o uesia e ngāue lelei ho'o me'alele' 'oku tonu ke fakalelei'i 'i he vave tahā'. 'Ave ho'o me'alele' ke sivi e ngaahi me'a ni 'o kapau 'oku te'eki ke sivi 'i he uike ko ia ne toki 'osi': fakamokomoko 'o e mīsimi', lolo mīsimi, puha 'uhila, vai, va'e pe 'oku fefeka lelei mo e ngaahi maama, 'ave ho'o me'alele' ke sivi 'i ha fale mekenika kimu'a pea hoko atu ho'o fononga'. 'Oku tonu ke ma'a ma'u pē e ngaahi sio'ata' mo e 'ū uaipa'. FAKAPAPAU'I 'OKU LAHI FE'UNGA E 'UTU E ME'ALELE' KE A'U 'A HO'O FONONGA'.

Ko ha Me'alele 'Oku 'Ikai ke ke Angamaheni mo ia. 'Uluaki fakafeangai ma'u pē ke ke 'ilo e anga hono ngāue'aki ha me'alele kehe hangē ko e tu'u'anga 'o e ngaahi naunau, ngaahi faka'ilonga afe mo ha ngaahi faka'ilonga ki he taimi fakatu'utāmaki, ngaahi me'a kamosi 'o e ngaahi maama, uaipa mo e vai fufulu sio'ata, 'ū ta'ofi, kia mo e hooni. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi palopalema pea 'oku tonu ke ngaohi ki mu'a pea ke toki faka'uli he me'alele'.

PALANI 'O E 'EVA KI HA FEITU'U

'I he taimi 'oku' ke fononga ai ki ha feitu'u 'oku 'ikai ke ke feangai mo ia, 'oku tonu ke ke palani ho'o 'eva' ki mu'a.

Feitu'u ke fononga ki ai. 'Oku tonu ke ke 'ilo pau e feitu'u 'oku' ke palani 'eva ki ai'; 'oua te ke veiveiu pe ko fē e feitu'u te ke fononga ki ai'. Kapau 'oku tu'u i ha feitu'u 'oku 'ikai te ke feangai mo ia, fakapapau'i e feitu'u ko ia' 'i ha mape kimu'a pea kamata ho'o fononga'.

Palani ki he Halanga Fononga. Fili e halanga 'oku fakapotopoto taha'. Fakapapau'i e tükunga e fefononga'anga', hala, fakamatala 'ea' mo e maama ('aho mo e fakapo'uli). Faka'ehi'ehi mei ha ngaahi me'a 'oku fakatū'utamaki. Palani kimu'a pea toki kamata e fononga'. Kapau 'oku' ke veiveiu pe te ke ta'efiemālie mo ha ngaahi tu'unga 'oku 'ikai ke fu'u ngali fakapotopoto, TOLOI PE KANISELI HO'O FONONGA'.

FAKAMO'UI E ME'ALELE'

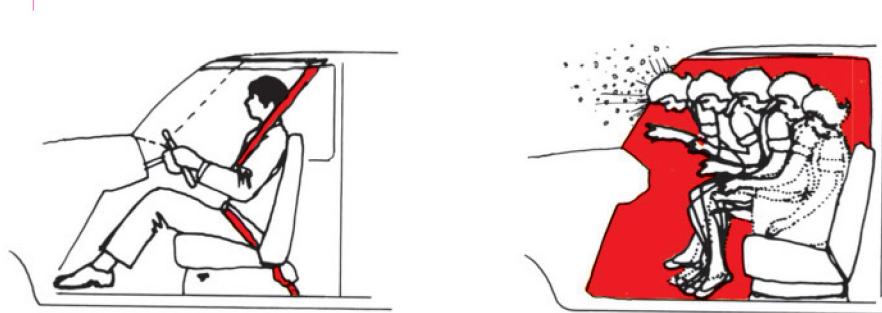
'Oku tonu ke ulo kotoa mai e ngaahi maama fakatokanga 'o e me'alele' 'i he taimi 'oku fakamo'ui ai'. Ko ha maama fakatokanga 'oku 'ikai ke ulo 'oku 'uhinga ia 'oku maumau.

'OSI HONO FAKAMO'UI E ME'ALELE'

'I he 'osi e mo'ui mai 'a e komipiuta, 'oku tonu ke 'oua 'e toe ulo mai e ngaahi fakatokanga'. Kapau 'oku kei ulo mai ha maama engeenga, ko e fakatokanga ia. Ko ha maama kulokula 'oku ne fakahaa'i mai 'oku fakatu'utāmaki pea 'oku tonu ke vakai'i he taimi pē ko ia'.

Ko e maama fakatokanga ta'ofi 'oku tonu ke mate 'i he taimi ko ia 'oku tukuange ai e ta'ofi nima'. Kapau 'oku ulo mai 'i he taimi 'oku moloki ai e ta'off', 'oku maumau 'a e ta'off' pea 'oku 'ikai tonu ke ngāue'aki e me'alele'.

NGAAHI LETA MALU'I

Ko e 'ū leta malu'i ko ha ngaahi leta fakahaofi mo'ui. Kuo pau ke fakama'u ma'u pē kinautolu 'i he taimi faka'uli' pe taimi 'oku heka ai 'i he me'alele'. 'Oku nau tokoni ke malu'i koe lolotonga ha fepaki 'aki:

1. Ke 'oua te ke punakaki mei ho'o me'alele'.
  - Ko e taimi 'oku' ke punakaki ai mei ho'o me'alele' 'oku liunga nima e faingāmalie ke ke mate ai'.
2. Ke 'oua te ke lavea 'i ha'o tau he sio'ata mu'a pe ko ha ngaahi kongokonga kehe 'i ho'o me'alele'.
  - Te ke lava pē 'o hao mo'ui mei ha fepaki 'i he oma ko e maile 'e 60 ki he houa (kilomita 'e 97 ki he houa) 'o kapau 'oku fakama'u ho leta malu'i'.
  - Kapau 'oku 'ikai ke fakama'u, 'oku malava pē ke ke mate 'o kapau 'e hoko ha fepaki 'i ha oma ko e maile 'e 12 ki he houa (kilomita 'e 19 ki he houa).
3. Ke 'oua te ke fakalavea 'i ha taha kehe 'i he loto me'alele' 'i ha'o punakaki 'o tau ai.
  - 'I ha fepaki 'oku ala lava pē 'o mate ha kauleka pe longa'i fānau 'o kapau 'e punakaki ha taha lahi 'oku 'ikai fakama'u hono leta' 'o tata'o kinautolu.
4. 'I he nofo'anga faka'uli' ke kei lava 'o pule'i e me'alele'.
  - Ko e fuofua uesia 'o ha fepaki 'oku hoko ia ki he faka'uli' 'aki ha'ane punakaki 'o 'ikai lava ai ke ne kei mapule'i e me'alele'.

Ko e kongaloto 'o e ngaahi leta malu'i 'oku tonu ke ma'u lelei 'i ho kongaloto' pea mo e konga ki lalo ho kongaloto'. Ko e konga 'o e leta' 'a ia 'oku kolosi ki ho uma' 'oku 'ikai fiema'u ke fu'u ma'u—kapau 'e fakahū ho tuke' 'i he vaha'a 'o e leta' mo ho fatafata' 'oku tonu ke hao pē. Ko e ngaahi leta kotoa ko ia 'i he ngaahi me'alele fo'ou ki mui ni' 'oku ngaohi ke nau faka'atā ke lava pē 'a e sino' 'o ngae holo kae toki ma'u pē 'i he taimi 'oku hoko ai ha fepaki.

Manatu'i ma'u pē ho'o kau pāsesē'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi sea malu'i ma'ae fānau 'oku nau sino iiki ke nau ngāue'aki e leta malu'i 'o e me'alele'. 'Oku 'ikai 'i ai ha taha 'oku mālohi fe'unga ke ne pukepuke ma'u ha taha valevale lolotonga ha fepaki pe ko ha ta'ofi fakatu'upakē. 'OUA NA'A' KE FAKANGOFUA HA TAHA VALEVALE KE TU'U 'I HE ME'ALELE'.

KO E KUMI 'UHINGA KO E 'UHI' KO E 'IKAI FAKAMA'U E LETA E ME'ALELE' 'OKU 'IKAI KE FAKAMOLEMOLE'I IA.
Ko ha sekoni 'e 5 ke fakama'u ho leta te ne ala lava ke fakahaofi koe mei ha palopalema henitikepi 'i ha ngaahi ta'u lahi.

'Oku Fakasi'isi'i 'e he Leta Malu'í 'a e Uesia e Sino 'o e Tangata' Lolotonga ha Fepaki KO E ME'A 'OKU HOKO 'I HA FEPAKI

'Ikai ke Fakama'u e Leta'

Fakama'u Leta

Sekoni 'e 0.000 – Tau e Kaa' i ha 'Ā
'I he tau e kaa' 'i he 'ā, 'oku kamata ke makoko pea māmālie. Ko e tokotaha 'i loto' 'oku 'ikai 'i ai ha me'a ke ne pukepuke hifo ia, pea ko ia a'i 'oku kamata ke malele ki mu'a 'aki e oma ko e maile 'e 30 ki he houa.

'I he tau e kaa', 'oku kamata ke makoko pea māmālie.

Sekoni 'e .050 – Taimi Fepaki e Kaa'
'Oku kamata ke māmālie e kaa' he'ene fepaki' pea 'oku holoki hono mālohi' 'e he taumu'a 'o e me'alele'. Ka ko e tokotaha 'i loto' 'oku kei nga'unu pē ki mu'a 'i he oma ko e maile 'e 30 ki he houa.

'I he taimi 'oku māmālie ai e kaa', ko e tokotaha 'i loto' 'oku nga'unu ki mu'a 'o toki pukepuke hifo 'e he'e leta'. 'Oku ta'ofi 'e he leta' e tokotaha 'i loto' pea mo hono 'ulu' ke kei hangatolu pē mo hono fatafata' ke 'oua 'e tau 'i ha feitu'u 'i loto 'i he me'alele'.

Sekoni 'e 0.100 – Tu'u e Kaa'

Sekoni 'e 0.120 – Punakaki e taha 'i Loto 'o Tau he Kaa'

'I he sekoni vahe nimanoa 'e taha (1/50) hili e tu'u e kaa', 'oku punakaki ai e taha 'i loto' 'o tau 'i he konga mu'a 'i loto 'o e me'alele' mo e sio'ata mu'a'. Ko e fepaki eni 'oku hoko ki he sino 'o e tangata'. Ko e fepaki 'a e me'alele' ko hono lōloa' ko e sekoni vahe hongofulu pē 'e taha (1/10); ko e fepaki 'a e sino e tangata' 'oku sekoni vahe teau pē 'e taha (1/100).

Ko e 'uhī' 'oku fakama'u e leta 'o kinautolu 'i loto', 'oku' ne fakavaivai'i ai e uesia 'a e fepaki' 'iate kinautolu. Ki he ni'ihi 'oku fakama'u honau leta', 'oku 'ikai hoko ha fepaki ki honau sino'. 'Oku kau lelei e leta' lolotonga e fepaki' 'i he'ene tau he 'aa' 'o makoko'. Ki he ni'ihi 'oku fakama'u honau leta', 'oku 'ikai hoko ha fepaki ki honau sino'.

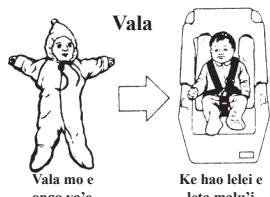
MALU'I HO'O PĒPEE 'I HE LOTO KAA'

1. Kimu'a Pea Fā'ele'i Ho'o Tama'

Ngäue'aki e leta malu'i pea 'oku ngaofe ma'u ulao 'i mu'a 'ia koe mo ma'u lelei

3. Teuteu'i Ho'o Tama' ke Fiemälie

Kofukofu'i i ke 'asi pē e fofonga'

Ke hao lelei e leta malu'i

Hu'u'anga 'o e sea fakahaofi 'o e fānau'

Falala hangatonu ki mui fiemälie e pēpee'

Piko e falala'anga - 'ikai fiemälie e pēpee'

'I ha feitu'u momoko

'Oua na'a kofukofu'i e pēpee'

Fakatupu ngatoto e leta sea malu'i e fānau

Avangi e kafu', fakahū mai aig e leta 'o e sea malu'i e fānau'

Fakama'u e leta', pelu mai e kafu' ki loto

2. Hili e Fā'ele'i Ho'o Tamá'

Fakaheka e pēpee 'i ha sea malu'i

Sea Malu'i Pépé

Fakatangutu'anga 'i he kei pēpe

Fakatangutu'anga 'i he kei valevale Pe ko ha Sea 'oku Lava ke Liliu

'Oua na'a ke huki ho'o tama' o puke 'aki pē ho ongo nima'

'Oua 'e ngäue'aki

Ha me' angäue faka'api'

Mohenga ki he fononga

Kofukofu'i 'i mu'a 'ia koe

4. Ngaahi Fehalaaki Angamaheni

Hanga e pēpee' ki mu'a

Hanga e pēpee' ki mu'a

'Ikai koma'u e leta'

Ngatötö e leta 'o e sea malu'i mo e leta e kaa'

Fehalaaki hono e kaa' fakama'u e leta malu'i 'Ikai ngäue'aki e leta malu'i

FAKATOKANGA! ‘Oua na’e ke tuku ta’etokanga’i ha fānau ‘i loto me’alele.
 ‘Oku tapu’i ‘e he lao ‘a Hawaii’ koe pe ko ha taha lahi pāsesē ke ke mayahe ‘o ‘ikai tokanga’i ha leka valevale ‘oku ta’u si’i hifo ‘i he 9 ‘i ha loto me’alele ‘o miniti ‘e 5 pe fuuloa ange. Ko hono tuku ta’etokanga’i ko ia ‘o ha leka valevale ‘i ha me’alele ‘oku lava ke ne fakatupu ha ngaahi fakatamaki, hangē ko e ‘ofungia mei he vela ‘o e la’aa’ pe lavea ‘o kapau ‘e kaiha’asi e kaa’ pe ko ha tukuange ‘o e ta’ofi nima’, me’ā tukuhake ‘otomētiki ‘o e matapaa’, pe ko e me’ā fakaava ‘o e puti’.

HOLOMUI ‘A HO’O ME’ALELE’

Ko e holomui ko ia ‘o ha me’alele ‘oku fakatu’utāmaki ko e ‘uhinga’ ko e fakangatangata ho’o lava ‘o sio ki mui’ pea ‘oku tonu ke matu’aki tokanga’i lahi. ‘Oku tonu ke ke muimui ki he ngaahi fakahinohino ko eni’ ki hono holomui hao mo malu ho’o me’alele’:

- Fakapapau’i ‘aki ho’o fakasio ‘oku ‘atā ‘a mui kimu’ā pea ke holomui.
- Tafoki ‘o sio ki mui; ‘oua te ke fakafalala ki he ongo sio’ata tafa’aki’ he ‘oku’ na fu’u si’isi’i. Ko e ngaahi sio’ata sio ki mui’ ‘oku fu’u iiki ki he holomui’
- Kapau ‘oku ‘ikai lava ke ke sio ki mui, kole ki ha taha ke ne fakatonutonu koe mei tu’ā.
- ‘I he taimi ‘oku kamata ai ho’o holomui,’ moloki māmālie e ta’ofi’ ke fakapapau’i ‘oku’ ke holomui lelei pē.
- Holomui māmālie ma’u pē.
- Fakasio ‘a mu’ā pe ‘oku ‘atā ‘o kapau ‘oku’ ke holomui mo afe ‘i he taimi tatau.
- Faka’ehi’ehi mei he holomui ki ha hala fefononga’aki. Feinga ke ke tau e me’alele ‘o hanga ‘a mu’ā ki hala ‘i he taimi te ke mayahe aī’. Holomui ma’u pē ki he leini ‘oku ofi taha ki he ve’ehala’ ‘i he taimi ‘oku ‘atā ai e hala’.
- Faka’ehi’ehi mei he holomui ‘o kolosi ki he kauhala ‘e taha pe ki ha hala ‘o ha ‘api ‘i he taimi kotoa pē te ke ala lava ai.

SIO KI MUI KIMU’Ā PEA’
 KE MAVAHE MEI HE
 VE’EHALA. FAKA’ILONGA.
 MU’AKI FAKA’ATĀ E ‘Ū
 ME’ALELE KEHE’ PE KAU
 LUE LALO’.

Ko e faka’uli ‘oku ‘o’ona ‘a e fatongia mamafa ‘o e faka’ehi’ehi mei ha hoko ‘o ha fepaki ‘i he taimi ‘oku’ ne mayahe ai mei ha pākingi’anga.

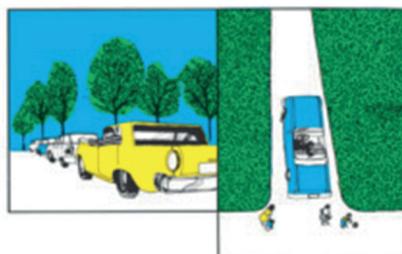
Mātu’aki tokanga lahi ‘aupito ‘i he taimi ‘oku’ ke holomui ai ‘i he ngaahi feitu’u nofo’anga’. ‘Oku fa’āva’inga e longa’i fānau ‘i mui pea ‘i he ngaahi vaha’ā me’alele ‘oku tau he ve’ehala’.

HŪ KI LOTO KI HE HALA LAHI

Ko e hū ki loto ki he hala lahi ‘o e fefononga’aki’ ‘oku fa’ā fai mei ha hala hū’anga ki ha ‘api pe ko ha pākingi ‘i he ve’ehala’. ‘Oku tonu ke ke muimui ki he ngaahi fakahinohino ko eni’ ke ke faka’uli hao mo malu ‘i ho’o afe ki loto ki he hala lahi’:

Hū mei ha Hala Hū’anga ‘o ha ‘Api

- Ta’ofi ma’u pē ki mu’ā pea ke afe ki loto hala. Ta’ofi ma’u pē ki mu’ā pea’ ke toki kolosi ‘i he feitu’u ‘alu’anga lalo he ve’ehala’. ‘Oku ta’efakalao ‘a e ‘ikai ke ke tu’u henī’.
- ‘Unu māmālie ki mu’ā. Fakasio pe ‘oku ‘atā mei ha kau lue lalo mo ha ngaahi me’alele.
- Fakapapau’i ko e leini te ke afe ki ai’ ‘oku ‘atā mei ha ngaahi me’alele ‘oku lele mai.
- Afe ki he leini ofi taha’ ‘i he taimi ‘oku’ ke afe mata’u ai ‘i he taimi kotoa pē ‘oku ala lava ai.
- ‘I ho’o ‘i loto ‘i he leini’, lele ke omooma ‘o fakatatau ki he vave ‘o e fefononga’aki’.

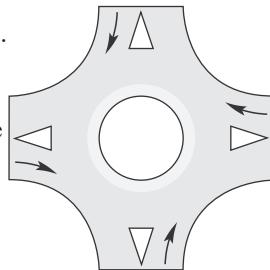
Hū mei he Pākingi he Vē'ehala'

- Kapau 'oku' ke tau 'i mui pe 'i mu'a 'i ha me'alele, lele ki mu'a ki loto 'i he leini ofi taha 'i he taimi 'oku' 'atā ai e fefononga'aki'.
- Kapau 'oku' ke tau fakaheihei he vē'ehala', te ke 'uluaki holomui ki he leini 'i lotō hala 'i he fefononga'aki'. 'Oku fu'u fakatu'utāmaki ange eni mo faingata'a pea 'oku fiema'u ha taimi lahi ange ki ai ke fakakakato.

FAKAVILOVILO 'I HE FETAULAKI'ANGA HALA'

Ko e fakavilovilo 'oku fakataumu'a ia ke ngāue'aki 'e he tokotaha kotoa 'i he hala'—kau faka'uli, kau lue lalo, kau fononga lalo 'oku palopalema honau sino 'o 'ikai ke nau lava 'o lue, pea mo e kau heka pasikala. Ko e fakavilovilo' ko e fuopotopoto 'oku tu'u he loto mālie 'o ha mangafā pea 'oku' ne pule'i e fefononga'aki 'aki hono faka'ataa ke nau viro ki he ngaahi hala 'oku nau fie fononga ki ai. Ko e ngaahi hala kotoa pē 'oku nau fehokotaki 'i he fakavilovilo 'oku faka'ilonga'aki e faka'ilonga ha ngaahi laine 'ihe hala' ke nau tu'u 'o faka'atā e hala ki he me'alele', kau lue lalo, mo e kau heka pasikala 'a ia 'oku tonu ke nau 'uluaki ngāue'aki e hala'. Fakamatala nounou ki he faka'uli 'i ha feitu'u 'oku 'i ai ha fakavilovilo:

- Māmālie 'i he taimi 'oku' ke ofi ai ki he fakavilovilo'.
- Faka'atā e kau lue lalo' mo e kau heka pasikala' ke nau 'uluaki kolosi 'i he taimi 'oku' ke a'uai mo mavahe mei he fakavilovilo'.
- Sio ki he hema' 'o vakai pe 'oku lele mai ha me'alele pea ke faka'atā ke lele, kau ai e kau heka pasikala kuo nau 'osi lele 'i he fakavilovilo'.
- Lele ofi ki he tafa'aki mata'u 'o e fakavilovilo' pea' ke faka'uli takai ai ki ho to'omata'u'.
- Lele māmālie 'i he fakavilovilo'.
- Ngāue'aki ho'o maama afe mata'u 'i he taimi 'oku' ke mavahe ai mei he fakavilovilo'.
- Kapau 'oku' ke lele fakalaka koe 'i he afe na'e tonu ke ke afe a'i, toe viro takai pē ke ke toe a'u ki he hala 'oku ke fiema'u'.

FILI 'O E LEINI TOTONU KE KE LELE AI

Leini taha 'oku Hu'u 'i he feitu'u tatau mo e Fefononga'aki'. 'Oku 'ikai toe 'i ai ha'o fili; kuo pau ke ke ngāue'aki e leini ko ia'. 'I he ngaahi feitu'u 'oku mo'ua ai e hala kuo pau ke ke faka'uli tokanga 'aupito ke ke faka'ehi'ehi mei ha ngaahi ta'efemahino'aki mo e 'ū me'alele kehe' pea mo e kau lue lalo'.

Leini Ua 'oku Hu'u 'i he feitu'u tatau mo e Fefononga'aki'. 'I he taimi 'oku 'atā a'i, lele 'i he leini mata'u'; lele 'i he leini hema 'i ha'o fakalaka pe 'i he taimi 'oku hū mai ai ha ngaahi me'alele mei mata'u'. 'I he ngaahi feitu'u 'oku fu'u mo'ua ai e fefononga'aki' lele 'i ha fa'ahinga leini pē ka ke tulitili ki he oma 'oku nau ngāue'aki'. Lele 'i ha oma tatau. Faka'ehi'ehi mei he toutou fetongitongi leini'.

Leini tolu pe Lahi ange 'oku Hu'u 'i he feitu'u tatau mo e Fefononga'aki'. Fili 'a e ngaahi leini 'i loto ko e 'uhinga' he 'oku si'isi'i ai e ngaahi ta'efemahino'aki'. Tuku e ngaahi leini 'i mata'u mo hema' ke 'atā ki he ngaahi me'alele 'oku nau hū mai pe mavahe mei he hala'. Lele 'i he oma tatau mo e fefononga'aki' pea ke fakasi'isi'i e toutou fetongi leini'. Ngāue'aki e leini mata'u 'o kapau 'oku' ke lele māmālie ange 'i he 'ū me'alele kehe'.

FETONGI LEINI

Ko e fetongi leini' 'oku tonu ke fakasi'isi'i ko e 'uhinga' ko e ngaahi fekolosi'aki holo 'a e 'ū me'alele 'i he hala.

'I he taimi 'oku fiema'u ai ke fetongi ha leini, ngāue'aki e ngaahi fakahinohino ko eni':

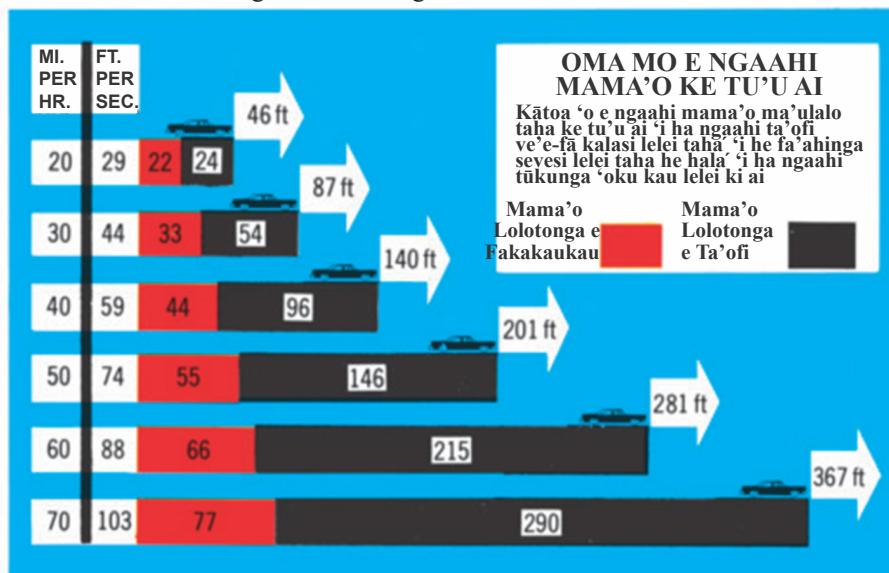
- Fakasiao 'o fakapapau'i e tūkunga e fefononga'aki 'i mu'a', ongo tafa'aki, pea mo mui. Ngāue'aki lōua e ongo sio'ata' pea' ke toe tafoki pē 'o vakai e ngaahi tafa'aki 'oku' 'ikai ke 'asi he sio'ata'.
- Tā kei taimi ho'o maama afe. 'Oku fiema'u 'e he lao' ke tā ho'o maama afe' pea' ke lele 'i ha lōloa 'o 'oua na'a toe nounou 'i he fute 'e 100 (mita 'e 30) ki mu'a pea' ke toki kamata e fetongi leini.

- ‘I he taimi ‘oku ‘atā lahi ai e leini ‘e taha’, afe lelei pē ‘i he oma tatau ki he leini ko ia’. FAKA’EHI’EHI MEI HE AFE FAKATU’UPAKEE’: ‘OKU ALA LAVA PĒ KE FU’U MĀLOHI HO’O PULE’I HO’O AFE’ PE MOLE HO’O PULE’I E ME’ALELE ‘I HO’O AFE’. ‘E ala lava pē ke oma ange pe holoki ho’o lele’ ke ke lava ‘o faka’ehi’ehi mei ha fakatamaki ‘e ala hoko he fefononga’aki’. Ko e lelei taha’ ke ke māmālie pē pea’ ke toki hū ki ha leini mei mui ‘i ha me’alele pea ‘oku sai ange ia ‘i ha’o lele oma ‘o fakalaka ‘i mu’ā ai. ‘I he taimi ‘oku’ ke afe ai mei mui ‘i ha me’alele, ‘oku faingofua ange ke ke sio ki he me’alele ko ia’ pea ‘e si’isi’i ange ai ho’o fakatupu’ita ki he faka’uli ‘o e me’alele koia’.
- ‘Oua te ke feinga hū fakamālohi ‘i he vaha’ā ‘o ha ongo me’alele ‘oku’ na lele vāofī. Ko ha ‘ulungaanga ta’etoka’i eni pea ‘oku fakatu’utāmaki ‘o tupu ai hano fakatanga’i koe e he kau faka’uli kehe’ ke ‘oua te ke lava ‘o hū ‘i vaha’ā. Kapau te ke tā ho’o maama afe’ kei taimi, ‘e fakangofua pē ‘e he kau faka’uli ke ke afe ange ki he leini tatau.
- FAKA’ATĀ MA’U PĒ ‘A E ‘Ū ME’ALELE ‘I HE LEINI ‘E TAHA’ KE NAU FETONGI LEINI. Kapau ‘oku mo’ua e leini ‘oku’ ke taumu’ā afe ki ai’, afe ‘i he ‘osi e laine’; ‘oua te ke lele ki mu’ā pea ke afe ai. Kapau ‘oku ‘ikai lava ke ke fetongi leini ‘i he feitu’u ‘oku ke fie afe ai, tatali pe ‘i he leini tatau kae ‘oua ‘oku lava ke ke afe hao mo malu; tatau ai pe ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ke loto pehē.
- ‘OUA NA’A’ KE FETONGI LEINI ‘I HO’O OFI PE ‘I LOTO ‘I HE ‘Ū FETAULAKI’AKI HALA’ MO E NGAahi KOLOSI’ANGA’.

OMA ‘A E ME’ALELE’

Ko e lele lahi ‘o ‘ova ‘i he ngaahi oma ‘oku fiema’u’ ko e tupu’anga ia ‘o e ngaahi fepaki lahi he hala’. Ko e tupu’anga ‘o e lele lahi fakavalevale’ ‘oku tataaitaha ke hoko ka ‘o kapau ko e tupu’anga’ ko e konā, ta’etokanga, pe fe’au’auhi, pe ko e toe hā, ko e faka’uli pe ‘oku ne mapule’i. Me’apango’, ‘oku lava e ‘ū me’alele ia ‘o lele ‘i he ngaahi oma ‘oku mavave ia mei he taukei ‘a e faka’uli’, tūkunga ‘o e hala, pea mo e me’alele pe ke ne mapule’i lelei ke hao mei ha fakatamaki.

Ko e oma fakapotopoto ‘a e me’alele’ kuo pau ke fakatatau pē ki he fefononga’aki’, tu’u ‘a e ‘ea’, pea mo e ngaahi tūkunga ‘a e hala’ pea ‘oku tonu ke muimui ma’u pē ki he oma ‘oku ‘asi ‘i he ngaahi faka’ilonga hala’.

‘Oku tonu ke ke muimui ki he ngaahi fakahinohino ko eni’ ke fakapotopoto ‘a e oma ‘a ho’o lele:

- Tultilu ki he oma ‘o e fefononga’aki’. Ko e ngaahi me’alele ‘oku nau lele ki he feitu’u tatau ‘i he oma tatau ‘oku ‘ikai ke nau fepaki kinautolu. Kapau ‘oku’ ke lele oma ange ‘i he ngaahi me’alele kehe’, ‘oku’ ke fakatupu ‘e koe ‘a e moveuveu ‘i he hala’. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o tultilu ki he oma ‘a e fefononga’aki’, ‘unu ke mama’o ‘aupito ki he leini mata’u’.
- Muimui ‘i ha vāmama’o ‘oku hao mo malu. Ko e taha ‘o e ngaahi tupu’anga lahi taha ‘o e tui’i mei mui ‘o ha me’alele’, ko e fu’u ofi ‘o e muimui he me’alele ‘i mu’u a. Ke fakapapau’i ‘oku’ ke muimui ‘i ha vāmama’o fe’unga, fakatokanga’i e taimi ‘oku mata tatau ai e me’alele ‘i mu’u a’ mo ha fu’u ‘akau he ve’ehala’, ha pou telefoni pe ko ha fa’ahinga me’u pē, pea’ ke kamata lau ‘i ha taimi lelei pē “one thousand one, one thousand two, etc” (“tahaafe ma taha, tahaafe ma ua, ‘o pehē ai pē”). Kapau te ke a’u ki he fo’i lea ua kimu’u te’eki a’u ho’o me’alele’ ki he faka’ilonga’ (fu’u ‘akau pe pou telefoni), pea ‘oku’ ke mama’o leva’aki ‘a e sekoni ‘e ua mei he me’alele ‘i mu’u a. ‘Oku ‘ikai tonu ke toe si’i ange ai. Ko e muimui ‘o fu’u ofi ‘oku’ ‘ikai leva ke ke fu’u lava ‘o sio ki he hala’ pea mo e ngaahi tūkunga ‘o e hala ‘i mu’u a’ pea ‘e ‘ikai leva ke ke lava ‘o kalofi ha fakatamaki ‘i ha’ane hoko.
- Lele pē ‘i ha oma tatau. Ko e toutou fetongi e oma ho’o lele’ ‘oku’ ne fakahee’i ‘e ia e fakakaukau ‘a e kau faka’uli kehe’ fekau’aki mo ho’o taumu’u a. Ko e fa’ a hihiki ‘o lele oma pea mo e ta’ofi kiki’ ‘oku’ na fakatupu fakatu’utāmaki.
- Holoki e oma ho’o lele’ ‘i he taimi ‘oku’ ‘ikai ke ke fu’u sai e hala pe ko e tukunga ‘o natula’. Ko ho’o lele māmālie’ te ke lava ai ke ke pule’i lelei e me’alele’ pea ‘e lahi leva ho taimi ke ke kalofi ha ngaahi tūkunga fakatamaki.
- ‘Oua na’u a’ ke faka’uli ‘o fakatatau ki ho’o ongo’i’ ke ne pule’i e oma ho’o lele. ‘Oua na’u a’ ke fakavavevave, ‘e ‘ikai leva ke ke a’u ki he feitu’u ‘oku’ ke ‘alu ki ai’.

NGAAHI AFE MO E ‘Ū KONGA HALA ‘OKU NGAOFE

Ko e afe’ ko ha liliu ‘i he hu’unga e fononga’ mei ha leini hala ‘i ha fetaulaki’anga hala pe ‘i ha hala ki ha ‘api. Ko e ‘ū konga hala ngaofe’ ko ha liliu ‘i he feitu’u taumu’u ‘o e hala’ pe ko e leini hala’. ‘I he taimi ‘e ni’ihi ko e ngaahi founiga faka’uli fakapotopoto’ ‘oku tatau pē:

- Afe taimi lelei ki he leini totonu ko ia te ke afe ki ai’. Afe mei he leini ofi taha ki he tafa’aki te ke afe ki ai’ pea ki he leini ofi taha ‘oku ‘atā kia koe’. Kapau ‘oku ‘ikai ke ke ‘i he leini totonu ke ke afe mei ai ‘i he taimi ‘oku ke fie afe ai’, lele pē ‘o toki afe ‘i ha feitu’u kehe. ‘Oua na’u a’ ke afe fakamālohi ki he leini ‘oku’ ke fie afe ki ai’ pe afe fakafokifā.
- Afe fakalelei ‘o ‘oua te ke afe ‘o takai mama’o pe afe nounou fakafokifā.
- Māmālie kimu’u a’ pea’ ke afe ki ha konga hala ‘oku ngaofe’ pe ko ha kamata’anga ‘o ha afe. Lele ‘i ha oma tatau lolotonga ‘a ho’o lele he konga hala ngaofe’ pe ko ha afe. Ko e ta’ofi’ pe fetongi fakafokifā e oma e me’alele’ ‘i ha afe pe konga hala ngaofe ‘oku lava ke ne fakatupu ‘a e ‘ikai ke ke lava ‘o pule’i ho’o me’alele’.
- Faka’ehi’ehi mei he afe hema pe afe takai ‘o hangē ko ha mata’itohi “U” ‘i ha fa’ahinga taimi pē. Ko e ngaahi afe ko ia ‘oku fakatupu moveuveu ki he ngaahi me’alele kehe’, ‘oku nau toe fakatau’utāmaki ange ‘i he ngaahi afe mata’u’ pea mo toe fakafaingata’u a’ia’i e ngaahi me’alele kehe’.
- ‘I he taimi ‘oku’ te tali ai ke ke afe hema ‘i ha fetaulaki’anga hala ‘i ha maama kulolula; pea ‘i he taimi ‘oku lanu mata mai ai e maama’, ‘unu māmālie atu ki mu’u a ki he fetaulaki’anga hala’, fakahanga e ‘ū va’e’ ke hangatonu ki mu’u a pea’ ke afe ‘i he taimi ‘oku ‘atā ai e hala’ pea ‘oku hao mo malu ke ke lele.
- Mātu’aki tokanga’i e kau lue lalo’, kau heka pasikala’ mo e kau heka paiki’ ‘i he taimi afe’; ‘oku nau lava pē ‘o puli ‘i he ngaahi me’alele kehe’, fakapo’uli pe pulia ko e ‘uhī’ ‘oku kovi e ‘ea’.
- Ta’ofi ma’u pē ‘o tu’u ho’o me’alele’ ki mu’u a pea’ ke afe mata’u ‘i he taimi ‘oku’ ke a’u ai ki ha maama hala kulokula.
- Toe tokanga lahi ange ‘i he lele ‘i he ngaahi konga hala ngaofe’ mo e ngaahi afe’ lolotonga e taimi ‘oku ‘ikai sai ai e ‘ea’ pe ‘i ha hala ‘oku makamaka, ‘one’one’ia, pe pelepele.
- ‘I he taimi ‘oku fai ai ha afe mata’u ‘i ha fetaulaki’anga hala, ‘oua na’u a’ ke lele ‘i he leini pasikala’.

A FE PEA FAKALAKA

‘Oku fakatu’utāmaki ‘a e afe pe fakalaka ‘i ha me’alele ‘o kapau ‘oku leini ua pe tolu ‘a e hala’, pea kapau ‘e ngāue’aki ‘a e leini ‘i he kauhala foki mai ki he fakalaka’. Ko e fakalaka ‘o ‘ikai muimui ‘i he ngaahi founa totonu’ ‘oku lava ke ne fakatupu ha fepaki. Muimui ‘i he ngaahi fakahinohino ko emi’ ki he fakalaka hao mo malu ‘i he hala’:

- Fakalaka pē ‘o kapau ko e me’alele ‘i mu’ā’ ‘oku lele māmālie ange ia ‘i he oma ko ia ‘oku hao mo malu ki he fefononga’aki’.
- ‘Oua te ke feinga fakalaka ‘i ha me’alele ‘i mu’ā ko e ‘uhinga’ pē he ‘oku ‘i mu’ā’.
- ‘Oua te ke feinga fakalaka ‘i ha ngaahi me’alele ko e ‘uhinga’ pē ke ke ‘i mu’ā’aki ha me’alele ‘e tolu pe lahi ange, lotolonga koia ‘oku ki’i femo’uekina e hala’ pe fu’u mo’ua aupito.
- Kapau ‘oku’ ke ‘i mui ‘i ha ‘ū me’alele, faka’atā ‘a e ‘ū me’alele ‘i mu’ā’ ke nau fakalaka ‘i he me’alele mu’omu’ā taha’ ki mu’ā pea’ ke toki feinga ke ke fakalaka.
- Fakalaka ‘i he to’ohema’ tukukehe ‘a e taimi ‘oku afe hema ai pe teu afe hema ai e me’alele ‘oku’ ke palani fakalaka ai’. Fakalaka tokanga he mata’u ‘o e ngaahi me’alele ‘oku nau afe hema’. ‘OUA NA’A’ KE FAKA’ULI ‘I HE UMA (TAFAA’KI KI TU’A) ‘O E HALA’ KE KE FAKALAKA ‘I HA ME’ALELE ‘OKU AFE HEMA.
- Talangofua ki he ngaahi faka’ilonga hala kotoa pē mo e ‘ū tohi fakahinohino ‘i he ‘ū leini hala’ ‘a ia ‘oku’ ne fakangatangata pe ta’ofi e fakalaka’.
- Faka’atā ha vāmama’ā lahi ‘i ho vaha’ā pea mo e me’alele na’ā’ ke fakalaka ai’ ke ke lava ‘o fakatokanga’i ha fa’ahinga tūkunga e hala’ ‘e ngali tupu ai ha fakatamaki.
- Fakasio ki mu’ā pe ‘oku’atā, pea ke FAKA’ILONGA te ke afe hema.
- Tafoki ‘o hanga ki mui ‘o fakasio ke ke ‘ilo pe ‘oku’ ‘i ai ha me’alele ‘oku feinga ke fakalaka ‘i ho’o me’alele’.
- Hooni ho’o me’alele’ ke ‘ilo ‘e he faka’uli ‘i mu’ā’ te ke fakalaka ai.
- Lele ke oma ange ho’o me’alele’ ‘i ho leini’. Pea’ ke afe hema leva ‘o fakalaka.
- Kapau ‘oku’ ‘asi ha me’alele ‘oku lele mai te’eki ke lava lelei ho’o fakalaka, ta’ofi pea’ ke toe foki ki mui ‘i he me’alele na’ā’ ke teu fakalaka ai’. ‘Oua te ke feinga ke ke langa oma ke ke fakalaka kakato. ‘Oku vave ange ‘a e ngāue ki he māmālie ho’o me’alele ‘i he feinga ke langa ke oma ange’.
- Foki ki ho leini ‘i he lava ke ke sio ‘i ho sio’ata mui ki he me’alele na’ā’ ke fakalaka ai’.

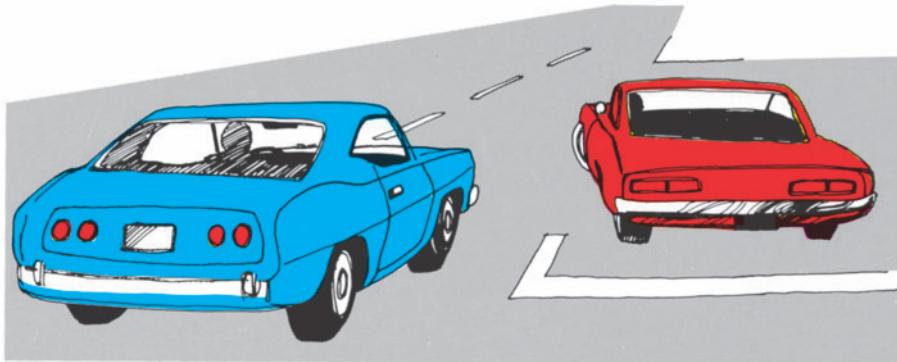
‘I he ngaahi hala ‘oku ‘i ai ha leini ‘e ua pe lahi ange ‘oku nau lele ‘i he kauhala tatau’, ‘oua te ke afe ki ha leini ‘i he kauhala ha’u’ ko ha’o feinga fakalaka. ‘E lava ke ke fakalaka pē ‘i ha fa’ahinga tafa’aki ‘i he ngaahi leini ‘i ho kauhala’ ‘aki ho’o ngāue’aki e founa fetongi leini totonu’. Toe tokanga lahi ange ‘i he taimi ‘oku’ ke fakalaka ai ‘i he tafa’aki to’omata’u’ ko e ‘uhinga’ te ke lele koe he tafa’aki ‘oku ‘ikai ke lava lelei e faka’uli ‘o e me’alele ‘oku’ ke fakalaka ai’ ‘o sio kakato kia koe.

‘I HE TAIMI FAKALAKA KOTOA PĒ ‘OUA NA’A KE FEINGA KE KE FAKALAKA ‘I HA ME’ALELE ‘I HE TAIMI ‘OKU OFI AI PE ‘I LOTO ‘I HA FETAULAKI’ANGA HALA PE KOLOSI’ANGA.

FAKALAKA ‘I HA NGAahi ME’ALELE ‘OKU PĀKINGI HE VE’EHALA’

Tokanga ‘i he taimi ‘oku ke fakalaka ai ‘i he ngaahi me’alele ‘oku tau he ve’ehala’. Ko e ngaahi me’alele ko eni ‘oku nau fakapuliki ho’o lava ‘o sio ki he ngaahi me’alele’, ‘ū pasikalma e kau lue lalo he hala’. Tokanga he ‘e ala lava pē ha me’alele ‘oku tau he ve’ehala’ ‘o afe fakafokifa ki hala ki he leini ‘oku’ ke lele ai’ pe ko e ava e matapaa’ ki he tafa’aki ‘oku’ ke lele ai’.

Tokanga ki he ngaahi faka’ilonga ko eni’:

- Ko ha taha ‘oku ngaungaue ‘i loto me’alele pe ‘i he ngaahi tafa’aki e me’alele’.
- ‘Ū maama ta’ofi, ‘ū maama holomui pe ‘ū maama afe ‘oku ulo.
- Kohu pe ko ha mao ‘oku ‘asi mei he mafalaa’.
- Ko ha ngaungaue ‘a e ongo va’e mu’a’.

‘I he taimi ‘oku’ ke ofi ai ki ha me’alele ‘oku toki tu’u pē ‘o tau he ve’ehala’, fakakaukau ma’u pē ‘o pehē ‘e fakaava ‘e he’e faka’uli’ e matapaa’ ‘i he taimi ‘oku’ ke ofi atu ai he tafa’aki’.

TU’U ‘I HE LOTOLOTONGA ‘O E FEFONONGA’AKI’

Ko e ta’ofi ta’e’uhinga ko ia e me’alele’ ‘i ha loto leini hala ‘oku fakavalevale, fakatu’utāmaki, ta’efaka’apa’apa mo ‘ikai fakalao. Ko ha tu’u ke fakahifo pe fakaheka ha kau pāsesē pe uta pe talanoa mo ha kau faka’uli kehe pe kau lue lalo kuo pau ke fai ia ‘i ha feitu’u tau’anga fakalao, feitu’u fakaheka’anga koloa pe ha feitu’u kehe pē ka ‘oku ‘ikai ko ha leini ‘i he loto hala.

‘Oku ‘ikai tonu ke tu’u ho’o me’alele’ ‘i ha fetaulaki’anga pe ha kolosi’anga. ‘OUA NA’A LELE HO’O ME’ALELE’ KI LOTO KI HA FETAULAKI’ANGA HALA PE KOLOSI’ANGA TUKUKEHE KA ‘OKU ‘ATĀ E FAHA’I ‘E TAHA ‘O E FETAULAKI’ANGA HALA’ PE KOLOSI’ANGA’ KE HAO KAKATO AI HO’O ME’ALELE’.

NGĀUE’AKI ‘O E NGAahi TA’OFI’

Ko e ngaahi ta’ofi’ ‘oku nau ta’ofi ke tu’uma’u e me’alele’. ‘Oku tu’u e ‘ū me’alele’ ko e ‘uhinga’ ko e ta’ofi’ ‘oku’ ne liliu e mālohi ‘o ‘ene lele’ ki he ivi vela’ pea ‘oku mole maumau eni. Ko e taimi kotoa pē ‘oku’ ke ta’ofi ai ‘oku’ ke fakamole ai ho’o pa’anga na’e fakatau’aki e penisini’ pea ‘oku fakatupunga ‘e he ta’ofi ‘a e makaikai ‘a e ta’ofi’ mo e ngaahi va’e’. Ko e ngāue’aki fakapotopoto ‘o e ngaahi ta’ofi ‘e lava ke fakasi’isi’ i ai e mole ‘a e ivi’ mo e pa’anga ki hono fakafonu e lolo ta’ofi, ngaohi ‘o e ngaahi ta’ofi mo e ngaahi va’e’. Faka’ehi’ehi mei he langavaku’ mo e ta’ofi fakafokifaa’.

Ko e moloki mālohi ko ia ‘o e ta’ofi’ te ne fakatupu ‘e ia ‘a e va’e pe ngaahi va’e ke nau heke ‘i he hala’. Kapau ‘e heke e va’e’ tautau tefito ki he va’e mu’a’, ‘e ‘ikai ke

ke lava ‘o pule’i e me’alele’. ‘O kapau ‘oku’ ke ‘i ha taimi fakatu’utāmaki pea ngali te ke tau ‘i ha me’alele, pe ha taha pe me’ā he hala’, ‘oua te ke moloki fakafokifā e ta’ofi’ he ‘e heke e ngaahi va’e’; ‘e ala lava pē ke ke tau koe ‘i he me’ā ko ia na’a’ ke feinga ke kalofī’. Ko ho’o me’ā ke fai ko ho’o moloki e ta’ofi’ pea tukuange vave pea’ ke VILOHI e fohe’ ki mama’o ki ha feitu’u ‘oku ‘atā. Faka’uli ki tu’a mei he hala’ ka ke tokanga ‘o faka’ehi’ehi mei ha kakai, ‘ulu’akau, ngaahi pou ‘uhila mo e ngaahi alā me’ā pehē.

Faka’ehi’ehi mei he ta’ofi lolotonga ‘oku’ ke afe; māmālie ki mu’ā pea’ ke afe. Tokanga he ta’ofi ‘i ha hala ‘oku ‘i ai ha vai, ‘aisi, sinou, ‘one’one pe makamaka.

Sivi ma’u pē e tūkunga ‘o e ta’ofi’ hili ho’o faka’uli ‘i ha feitu’u ‘oku ‘i ai ha vai. Kapau ‘oku holo e ma’u e ta’ofi’, toe ki’i molomoloki pē kae ‘oua kuo foki ki he tūkunga totonu’.

Faka’ehi’ehi mei he hili ho va’e ‘i he ta’ofi’ lolotonga ho’o faka’uli’. ‘Oku’ ne fakatupu ‘e ia e maama ta’ofi’ ke ulo pea hala ai e ma’u ‘a e kau faka’uli ‘oku nau muimui mai’ Te ne toe fakatupu ‘e ia e ngaahi ta’off’ ke nau makaikai ‘o ‘ikai ke nau lava ‘o ta’ofi fakalelei.

Kapau ‘oku ulo mai e maama fakatokanga ki he ta’ofi’ ‘i he taimi ‘oku moloki ai e ta’ofi’, ‘oku fiema’u leva ke fetongi he vave taha’.

Faka’uli māmālie ma’u pē ‘i he taimi ‘oku mahino mai ai ‘e fiema’u ke ke ta’ofi ‘i mu’ā. Moloki māmālie ma’u pē e ta’ofi’. ‘I he taimi ‘oku’ ke ta’ofi ai ‘i he fefononga’aki’, tu’u ‘i mui’aki e mama’o te ke lava ‘o ai sio ki he ongo va’e mui ‘o e me’alele ‘i mu’ā’. ‘E lava ai ke ke afe ‘o lele he tafa’aki ‘o e me’alele ‘i mu’ā ‘o kapau ‘oku ‘ikai lava ia ‘o ‘unu kimu’ā.

Faka’ehi’ehi mei he toutou ta’ofi taimi loloa’ he te ne fakatupu ‘e ia ke vave e makaikai ho’o ta’ofi’ pea ‘ikai ke nau ngāue fakalelei. ‘I he taimi lahi te ke lava ‘o faka’ehi’ehi mei he toutou ta’ofi taimi loloa’ ‘aki ha’o fetongi e kia’ ki ha kia ma’ulalo ke tokoni e mīsini’ ki he ta’ofi e me’alele’ ke māmālie

FETONGI KIA KI HA KIA MA’ULALO

Ko e “fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ange” ko hono fetongi ia e kia’ ki ha kia ma’ulalo ange lolotonga e lele ‘a e me’alele’. Ko e founiga ko eni” ‘oku lava pē ‘i ha me’alele kia nima mo ‘otomētiki. Ko e fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ‘oku ‘i ai hono fatongia ‘e ua: (1) Ke tokoni ki he mīsini’ ke ta’ofi e me’alele’ ke lele māmālie pe tauhi ha oma tatau ‘i ha feitu’u hifo; pea (2) ke tokoni ke hiki hake e oma e lele e me’alele’.

1. Ko e fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ko e founiga totonu ia ‘i he taimi ‘oku fiema’u ai ke tokoni e mīsni’ ke ta’ofi e me’alele’ ‘i ha hala ‘oku tahifo. Ko e fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ‘oku tonu ke fakahoko ia kimu’ā pea kamata e hifo ‘a e me’alele’ he ‘oku faingata’ā ange ke fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ange ‘i he taimi ‘oku oma ai e lele e me’alele’.

Ngaahi Kia Nima. Ko e ‘ū kā uta pāsesē kotoa pē ‘oku ‘osi fakapolokalama’i ke hū e kia’ he taimi kotoa pē ‘oku moloki ai e kalasi’ (clutch pedal) ‘i he lolotonga e lele e me’alele’. Ko e founiga fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ko e moloki pē e kalasi’ pea hū ki he kia ma’ulalo hifo’, pea tukuange MĀMĀLIE leva e kalasi’.

Ko e fetongi kia ‘i ha ‘ū me’alele ‘oku ‘ikai ke fakapolokalama’i ‘enau kia nima’ ‘oku faingata’ā ange ia he ‘oku fiemau e oma e mīsini’ ki he kia ma’ulalo’ ke tatau mo e oma e lele ‘a e me’alele’ kimu’ā pea fai ha fetongi kia. Ko e founiga ko eni ‘oku fa’ā ui ko e “kalasi tu’oua” pea ‘oku tonu ke ‘oua ‘e ngāue’aki eni ‘o kapau ‘oku ‘ikai ‘i ai ha taukei ai.

Ngaahi Kia ‘Otomētiki. ‘I he lahi taha ‘o e ngaahi me’alele kia ‘otomētiki’ ko e fetongi kia mei he “faka’uli” ki he kia ma’ulalo hifo’ ‘oku lava pē ‘i ha oma anga maheni ‘aki hano ‘unuaki pē ‘a e kia’ ki he kia ma’ulalo hifo’. ‘I he ‘oma ange e lele e

me'alele' (maile 'e 60 pe lahi ange 'i he houa) (kilomita 'e 97 'i he houa) 'oku 'ikai lava e lahi taha ia 'o e ngaahi me'alele kia 'otomētiki' 'o fetongi kia. Ko ia ai' 'oku fiema'u ke holoki e oma 'a e me'alele' kae malava 'a e fetongi kia 'otomētiki' 'o fetongi ki ha kia ma'ulalo.

‘OKU ‘IKAI TOTONU ke toutou fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ko e ‘uhinga’ ko e fu’u fetongi vave e oma ‘a e me’alele’ ‘o māmālie’ pea ‘ikai ulo kei taimi e maama faka’ilonga ta’ofi’ ke ‘ilo ‘e he kau faka’uli ‘oku nau muimui mai’. Ko e fetongi kia ki ha kia ma’ulalo ke holoki e oma e lele e me’alele’ ‘oku ngāue’aki pē ke tokoni ki he ta’ofi’.

2. Ko e fetongi kia ke lele oma e me’alele’ ‘i ha kia nima ‘oku ngāue pē ‘o founiga tatau tukukehe ko e fetongi kia ki ‘olunga’ ‘oku’ ne fakatupu ‘e ia e mīsini ke oma.

‘I he lele ko ia ‘i he ngaahi haiuei anga maheni’ ko e oma ‘a e ‘ū me’alele uta pāsesē kia ‘otomētiki’ ‘oku hiki fakataha pe ia ‘i he taimi ‘oku moloki kakato ai e penisini’. FAKATOKANGA: KO E FETONGI KIA KI HA KIA MA’ULALO ‘I HE NGAAHII OMA ‘OKU VAVE ANGE’ ‘OKU’ NE LAVA ‘E IA KE HOLOKI E ME’ALELE’ MEI HE’ENE MALAVA ‘O LANGA KE LELE OMA’. Ko e ngāue’aki ta’efakapopototo ko ia ‘o e ngaahi founiga totonu ‘o e fetongi kia’ ‘oku’ ne fakatupu ‘e ia e mīsini’ mo e kia’ ke faingata’ a’ia lahi pea ke hoko ai ha maumau ‘oku mamafa hano ngaohi’.

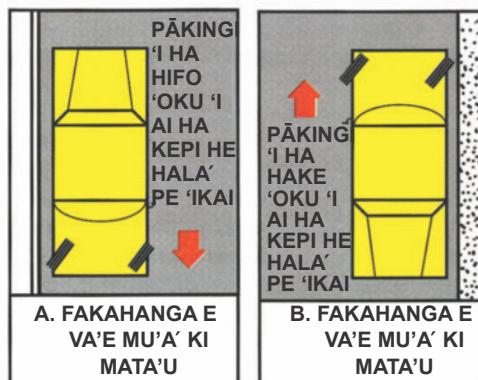
Ko e fetongi kia’ ‘oku ala lava pē ke ngāue’aki fakalelei ‘i he taimi ‘o ha fakatu’utāmaki ke ta’ota’ofi e lele ‘a e ma’alele’ ke māmālie ‘o kapau ‘oku maumau ha konga ‘o e ta’ofi pe ‘oku maumau ‘aupito ‘a e ta’ofi’.

Toe tokanga ange ‘i he taimi fetongi kia’ ko e ‘uhinga ko e taimi ‘oku ‘ikai palanisi ai e mamafa e me’alele’ mo e ta’ofi ‘e ala lava ke palopalema ‘a hono mapule’ i e me’alele’ ‘i ha hala ‘oku hekeheke.

TAU’ANGA ME’ALELE

Pākingi ma’u pē ho’o me’alele’ ‘i ha feitu’u ‘oku ‘atā mei he fefononga’aki’ pea ‘oku fakatokanga’ i ngofua ‘e he’e kau faka’uli ‘o e ‘ū me’alele kehe’. Faka’ehi’ehi mei he ngaahi feitu’u ‘oku fakapulipuli’ hangē ko ha konga hala ‘oku ngaofe pe ko ha ki’i ma’olunga.

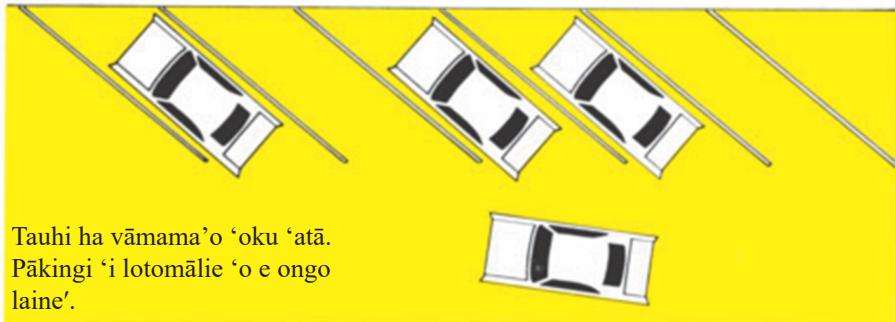
PĀKINGI ‘I HA FEITU’U HAKE

Fakapapau’i ‘e ‘ikai ke malele ho’o me’alele’ ki hala ‘o kapau ‘oku ‘ikai fakama’u e ta’ofi nima’ ‘i he taimi ‘oku pākingi ai ‘i ha feitu’u hake. Fusi ma’u pē e ta’ofi nima’ ke ma’u. Fetongi kia ma’u pē ki he kia PĀKINGI’ ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha kia pākingi. ‘O kapau ‘oku hala, fetongi kia ki he holomui’ pe ko ha kia ma’ulalo. Fakahanga ma’u pē e ongo va’e mu’a’ ki he tapa’i sima ‘o e ve’ e hala’. ‘Oku hoko eni ke ne ta’ofi e me’alele’ ke ‘oua na’ a lava ‘o malele ki hala. ‘A ia ‘e fiema’u e ngaahi va’e kotoa ke nau kaka ‘i he funga ve’ehala’ pea’ ne toki lava ‘o malele ki hala he hifo’.

Tatau ai pē pe ‘oku’ ke pākingi ‘o hanga ki ‘olunga pe ki lalo ‘i ha hake, fakahanga ma’u pē e ‘ū va’e’ ki mata’u. ‘Oku hoko eni ke ne ta’ofi e me’alele’ mei ha’ane malele ki hala ‘o kapau ‘e hoko ha me’ a ki he ta’ofi’.

PĀKINGI FAKAHEIHEI

Tauhi ha vāmama'o 'oku 'atā.
Pākingi 'i lotomālie 'o e ongo
laine'.

PĀKINGI PALĀLELI

SITEPU 1:

Tā e maama afe', tu'u fakatatau ki he me'alele he tafa'aki' 'aki ha mama'o ko e 'inisi 'e 18, fakapapau'i 'oku matatatau ho'o taumuli' mo e taumuli 'o e me'alele he tafa'aki'.

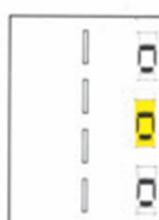
SITEPU 2:

Holomui māmālie, vilohi e fohe' ki he mata'u' kae 'oua kuo tikilī 'e 45 mo e hala'. Fakahanga tonu fakavave e ongo va'e mu'a' pea' ke holomui māmālie.

SITEPU 3:

I he taimi 'oku matatatau ai ho'o taumu'a' mo e taumuli e kā 'i mu'a', vilohi vave e fohe' ki hema ki he mama'o taha te ke lava'. Holomui māmālie ki mui pea 'oua te ke tau 'i he me'alele 'i mui'.

SITEPU 4:

Vilohi e fohe' ki he mata'u' pea' ke 'unu māmālie ki mu'a'. Fakapapau'i 'oku tau e me'alele' 'i lotomālie 'i he vaha'a 'o e ongo me'alele'.

Ko e taumu'a mo e taumuli 'o ho'o me'alele' 'oku 'ikai tonu ke ofi ange 'i he fute 'e ua' mei he me'alele 'i mui' mo mu'a tukukehe 'i ha pākingi 'oku faka'ilonga'i mahino.

NGAAHI FAKANGATANGATA ‘O E PĀKINGI’

Pākingi palāleli ma'u pē ki he ve'ehala' 'o hanga ki he feitu'u 'oku lele ki ai e 'ū me'alele' tukukehe 'o kapau 'oku fakahinohino mai ke pākingi fakaheihei. Ko e pākingi palāleli he ve'ehala' 'oku fiema'u ke 'inisi 'e 12 (senitimita 'e 30) pe ofi ange ki he sima 'o e ve'ehala', pea' ke 'i lotomālie 'i he ongo laine pākingi'.

AFE, TU'U MO E ‘Ū FAKA’ILONGA FAKATOKANGA KI HA FAKATU’UTĀMAKI

‘Ū Faka’ilonga Faka’uhila. Ko e faka’ilonga faka’uhila ‘i loto ‘i he ngaahi me’alele’ kuo fuoloa mai hono ngāue’aki ‘i he ngaahi me’alele’ ‘o fuoloa ange ‘i he ta’u ‘e 50 pea ko e ngaahi me’alele ko ia ne ngaahi talu mei he 1950 tupu’ kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi faka’ilonga faka’uhila’ ‘i loto. Talu mei he 1968 ne ‘osi ngāue’aki pē ‘e he’e ‘ū me’alele’ e ngaahi faka’ilonga faka’uhila’ ki he afe, tu’u, mo e ngaahi faka’ilonga fakatokanga ki ha fakatu’utāmaki (maama ‘e 4 ‘oku nau kamokamo). Ko e lahi taha e ngaahi me’alele ‘oku ngaohi he taimi ni’ kuo ‘osi fakanaunau pe kinautolu ‘aki e ngaahi faka’ilonga faka’uhila’.

Ngaahi Lelei ‘o e ‘Ū Faka’ilonga ‘Uhila’

- ‘Oku lava pē ‘o ngāue’aki mei ha me’alele ‘oku mapuni.
- ‘Oku hā mahino pē ia ‘i he fakapo’ulí pe ‘alotamaki e ‘ea.
- ‘Oku faingofua pē ke fakatokanga’i mei ha tafa’aki pē tukukehe ‘a e tafa’aki ko ia ‘o e me’alele ‘oku lolotonga mo’ui ‘ene maama faka’ilonga’.
- ‘Oku tātaaitaha pē ke feto’oaki mo ha ngaahi me’ā kehe ‘oku hoko.
- ‘Oku ‘atā ki he faka’uli’ ke ne ngāue’aki hono ongo nima’ lōua ki hono pule’i e me’alele’ ‘i he taimi ‘oku faka’ilonga ai’.

Ngaahi Kovi ‘o e ‘Ū Faka’ilonga ‘Uhila’

- ‘Ikai ke kaniseli e tā ‘o ha maama afe.
- ‘Ikai ulo fakalelei e faka’ilonga’.

Ko e ‘ikai ke kaneseli ha tā faka’ilonga ‘oku fa’ā fakatupu ia ‘i he afe pe fetongi leini ‘oku fu’u si’isi’i pe ‘ikai masila fe’unga ke ne fakamo’ui e me’ā kaniseli ko ia ‘o e faka’ilonga’ ke ngāue pea mo e tōnouonou ‘a e faka’uli’ ke ne fakatokanga’i’. ‘Oku tonu ke vave pē hono fakatokanga’i ‘e he’e faka’uli’ ha maama afe ‘oku ‘ikai ngāue lelei ‘aki ‘ene sio pē ki he faka’ilonga maama ‘i loto’. Ko e ‘ikai pē ke ngāue lelei ha taha ‘o e ngaahi maama faka’ilonga, ko e mahino mai ia ‘oku maumau.

‘Ū Faka’ilonga Nima. Ko e ‘ū faka’ilonga nima’ ‘oku fakalao pē ke ngāue’aki ‘e ha faka’uli ke faka’ilo ki he ni’ihi kehe ‘ene taumu’ā ‘i he’ene faka’uli’. ‘Oku fiema’u ke ‘ilo e founiga ‘o hono ngāue’aki e ‘ū faka’ilonga nima’ ‘o kapau ‘oku maumau e ‘ū faka’ilonga ‘uhila’.

Ngaahi Lelei ‘o e ‘Ū Faka’ilonga Nima’

- ‘Oku tātaaitaha ‘ene fehalaaki.

Ngaahi Kovi ‘o e ‘Ū Faka’ilonga Nima’

- ‘Oku faingata’ā ke fakafaikehekehe’i e faka’ilonga nima’ mo e uma’ mei he taimi ‘oku ‘ikai taumu’ā ai e faka’uli’ ia ke ne ngāue’aki e faka’ilonga koia’.
- ‘Oku faingata’ā ke fakatokanga’i ‘i he fakapo’ulí’ mo e taimi ‘oku kovi ai e ‘ea’.
- ‘Oku faingata’ā ke fakatokanga’i ‘e ha faka’uli ‘oku lele ‘i he mata’u ‘o ha taha ‘oku faka’ilonga nima.
- ‘Oku fiema’u ke tukuhifo e matapā sio’ata ‘o e faka’uli’.
- ‘Oku fiema’u ke ngāue’aki ‘e he’e faka’uli’ e nima ‘e taha ki hono pule’i e me’alele’ lolotonga ‘ene faka’ilonga nima’.

‘Ū FAKA’ILONGA MAAMA KI HE TAIMI FAKATU’UTĀMAKI

Ko e ngaahi maama faka’ilonga ki he taimi fakatu’utāmaki’ (maama kamokamo ‘e 4) ‘oku fakataumu’ā ke fakatokanga ki he kau faka’uli kehe’ ‘oku ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki ha me’alele. KO E FAKA’ILONGA KO ENI’ ‘OKU ‘IKAI TONU KE NGĀUE’AKI ‘I HE TAIMI ‘OKU LELE AI E ME’ALELE’. Ko e faka’ilonga ko eni’ ‘oku hā ai e ngaahi maama afe ‘e fā ‘oku nau kamokamo fakataha kotoa. ‘Oku ‘ikai ha faka’ilonga nima ki he faka’ilonga ko eni’.

‘Ū FAKA’ILONGA TA’OFI’

Ko e ‘ū faka’ilonga maama ta’ofi’ ‘oku nau ulo ‘otomētiki pē ‘i he taimi ‘oku moloki ai e ta’ofi’. ‘I he taimi po’uli’ ‘oku ‘ilonga ange ai e ulo ‘a e ‘ū maama faka’ilonga ta’offi’ ‘i he taimi ‘oku moloki ai e ta’ofi’. ‘Oku ala lava pē ‘o ngāue’aki ha faka’ilonga nima ‘e he faka’uli’ ki he taimi ta’ofi’ pe māmālie ‘a e me’alele’.

NGĀUE’AKI ‘O E ‘Ū MAAMA AFE’

Ko e ‘ū maama afe’ ‘oku ngāue’aki ke tala e feitu’u te ke lele ki ai ‘i he hala’. Ko e ngāue’aki ‘o e maama afe’ ‘oku ‘ikai ke ne ‘oatu ha’ototonu ke ke afe ‘i he taimi pē ko ia’. Ko e fatongia ia ‘o’ou ke ke afe’ ‘i he taimi ‘oku faingamālie pea hao mo malu ai’ pea ‘ikai ke ne fakafaingata’ā’ia’i e fefononga’aki ‘a e ni’ihi kehe ‘i he hala’.

Ko e lao ‘a e hala’ ‘oku’ ne tu’utu’uni kuo pau ke tā e maama afe’ ‘i ha mama’o ko e fute ‘e 100 (mita ‘e 30) kimu’apea tokī afe pe fetongi leini. Tā ma’u pē ho’o maama afe’ kei taimi pea’ ke loloa fe’unga ki he kau fefonononga’aki he hala’ ke nau lava ‘o tala e feitutu’u te ke afe ki ai’.

Kapau te ke māmālie kimu’apea ke afe pe fetongi leini, ‘oku mahu’inga ke ke ‘uluaki tā ma’u pē ho’o maama afe’ kimu’apea’ ke māmālie ho’o me’alele’. Te ne fakamahino leva ki he kau faka’uli kehe’ ngali te ke māmālie kimu’apea’ ke tokī afe’.

Ngaahi fehalaaki angamaheni ‘i he tā maama afe’ ko e:

- ‘Ikai ke tā e maama afe’ ‘i he tu’u he fetaulaki’anga hala’ kae ‘oua kuo ‘atā e fefononga’aki’ ke lele.
- ‘Ikai ke tā e maama afe’, ‘ikai ke tā maama afe kei taimi, pe tokī faka’ilonga ia kuo ‘osi kamata e afe ia mo e fetongi leini’. (‘Oku fa’a hoko eni fakataha mo ha afe fakafokifā pe fetongi leini pe ko ha afe fakamālohi ki ha leini ‘oku ‘i ai ha ‘ū me’alele ‘oku nau laine ai.)
- ‘Ikai ke tā e maama afe’ ‘i he teuteu afe mata’u’.
- ‘Ikai ke tā e maama afe’ ‘i ha leini ‘oku fiema’u ke ke afe mei ai’.
- ‘Ikai ke tā e maama afe’ ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai ha taha ke sio ho’o faka’ilonga’.

Ko e tōnoumou ko ia ke faka’ilonga fakalelei lololonga e faka’uli’ ko ha palopalema angamaheni pē ‘i he kau faka’uli’. Ko e ‘ikai ko ia ke faka’ilonga fakalelei’ ‘oku’ ne fakahā mai ‘e ia ko e faka’uli’ ‘oku si’isi’ i ‘ene ‘ilo’, ‘afungi, veiveiuā pea ‘oku ‘ikai ke fa’ a fakakaukau mo tokā’i e ni’ihi kehe ‘i he fefononga’aki’. ‘Oku ala lava pē ke ne fakahā mai ko e faka’uli’ ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo ‘ene me’ā ‘oku teuteu fai’ pea ‘oku ‘ikai ai ke ne lava ‘o fakahā’i ki he ni’ihi kehe’.

NGAAHI LAO MAHU’INGA ‘E TOLU FEKAU’AKI MO E FAKA’ILONGA AFE’:

- FAKA’ILONGA MA’U PĒ ‘I HE TAIMI ‘OKU’ KE TAUMU’A AI KE KE AFE PE FETONGI LEINI.
- KAMATA FAKA’ILONGA AFE KEI TAIMI PEA KE TOKI AFE PE FETONGI LEINI KE TAIMI LELEI HONO FAKATOKANGA’I KOE ‘E HE NI’IHI KEHE’ PEA MAHINO AI KIA NAUTOLU ‘OKU’ KE TEUTEU AFE.
- KO HO’O FAKA’ILONGA KO IA TE KE AFE’ ‘OKU ‘IKAI KE NE ‘OATU HA’O TOTONU KE KE AFE LEVA KAE ‘OUA KUO ‘ATĀ PEA HAO MO MALU PEA KE TOKI AFE.

Ko e ngāue lelei ‘aki e ‘ū faka’ilonga afe’ ko ha ‘ulungaanga faka’uli lelei pea ‘oku faingofua pē ke fai ha anga ki ai.

NGAAHI KALASI KEHEKEKEHE E NI’IHI ‘I HE FEFONONGA’AKI’

‘I he taimi faka’uli’, kuo pau ke ke ngāue’aki e hala’ fakataha mo e kau faka’uli ‘o e ngaahi me’alele lalahi kehekehe; ‘ū loli, ‘ū pasi, ‘ū me’alele pāsesē, ‘ū paiki, ‘ū pasikala mo e kau lue lalo. ‘Oku malu ange ‘a e ngaahi me’alele lalahi’ ki he heka ‘a e kau pāsesē’ mo faingofua e sio takai’ ka ‘oku faingata’ā ange ia ki he faka’uli’. Ko e ngaahi me’alele iiki ange ‘oku ‘ikai ke fu’u malu fēfē ki he kau pāsesē’ pea ‘oku ma’ulalo ki he sio takai holō’ ka ‘oku faingofua ange ‘enau nga’unu holō mo hono pule’i’. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai’ kuo pau ke ke fakatokanga’i e ngaahi fakangatangata ‘o e ngaahi me’alele kehe’.

‘Oku tonu ke ke tokanga ‘aupito ‘o fakatokanga’i e ngaahi me’alele iiki ange’, tautaufitio ki he ‘ū paiki mo e pasikala, pea fakapapau’i ‘oku lava ke fakatokanga’i koe ‘e he kau faka’uli ‘o e ‘ū me’alele lalahi ange’ hangē ko e ‘ū loli mo e ‘ū pasi.

Mātu’aki fakafaingamalie’i e hala’ ki he kau heka paiki’, kau heka pasikala’ mo e kau fononga lalo’ pea ke toe tokanga lahi ‘o fakasio ke ke fakatokanga’i kinautolu ‘i he taimi ‘oku’ ke afe ai mo fetongi leini’. KO E FAKA’ULI PAIKI ‘OKU ‘IAI ‘ENE TOTONU KE NE MA’U KAKATO ‘A E LEINI ‘OKU LELE AI’.

NGAAHI FOUNGA FAKA’ULI MAKEHE’

FAKA’ULI LOLOTONGA E KOVI ‘A NATULA’

‘Oku ‘ikai ke ma’u ‘i Hawaii ‘a e ngaahi kalasi kehekehe ‘o e matangi ‘o hangē ko ia ‘oku ‘asi ‘i he ngaahi feitu’u lahi kehe’. Ko e lahi taha pē ‘o ha palopalema fekau’aki mo e matangi henī’ ko e ‘uha pē mo ha kakapu ‘i he hala’ ‘i he ngaahi feitu’u ma’olunga pea mo ha havili lahi ‘i he taimi pē ‘e ni’ihī.

‘Uha. ‘Oku fakatupu ‘e he ‘uha’ ‘a e tefito’i palopalema ‘e ua; ko e si’isi’i ke lava ‘a e faka’uli’ ‘o sio fakalelei holo’ pea mo e ngaahi liliu ‘i he tu’unga ‘o e hala’.

Ko e kamata ko ia ‘a e ‘uha’ ko ha faka’ilonga ia ki ha tokotaha faka’uli fakapotopoto ‘oku ala lava ke hoko ha fakatu’utāmaki. Ko e ngaahi hala’ ‘oku lahi taha ‘enau hekeheke ‘i he taimi ko eni’, he ‘oku kei tau pē ‘a e lolo’ he halā mei he ‘ū me’alele’, he’enau feleleaki holo’. Ko e faka’uli ‘i ha hala ‘oku ‘i ai ha lolo mo ha vai’ ‘oku lava pē ke tatau mo e faka’uli ‘i ha ‘aisi. ‘Oku pau ke ke holo ‘o māmālie, toe tokanga ange, pea muimui ‘i he me’alele ‘i mu’ā ‘o liunga ua e vāmama’o angamaheni’.

Ko e fuoloa ko ia e ‘uha’ ‘oku’ ne fakatupu ai ke tānaki ha vai ‘i he funga hala’. Ko e fuoloa ko ia e ‘uha’ ‘oku’ ne fakatupu ai ke tānaki ha vai ‘i he funga hala’. Ko e lele ‘i he maile ‘e 35 ‘i he houa (kilomita ‘e 56 ‘i he houa), ko e ngaahi va’e ko ia ‘oku kei sai honau ngaahi tonā te nau “pae’i” pē e vai ‘i he hala’ hangē ko ha uaipa ‘oku’ ne tafi e sio’ata’. ‘I he hiki ko ia e oma e lele ‘a e me’alele’, ‘e ‘ikai leva ke kei lava ‘e he’ e ngaahi va’e e me’alele’ ‘o pae e vai’ ‘o vase fe’unga pea ‘oku kamata leva ke lele e ngaahi va’e’ ia ‘i he fukahi vai’ hangē ha papa fānifo’. ‘Oku ui eni ko e “hydroplaning” (“fakaheke”).

‘Oku ala lava ke kamata e fakaheke konga ‘a e ngaahi va’e’ ‘i he oma ko e maile ‘e 35 ‘i he houa (kilomita ‘e 56 ‘i he houa). Ko e oma ange ko ia e lele ‘a e me’alele’ mo e lahi ange e vai’ ko e lahi ange ia e fakaheke ‘a e me’alele’. ‘I he a’u ko ia e oma e lele ‘a e me’alele’ ki he maile ‘e 55 ‘i he houa (kilomita ‘e 89 ‘i he houa) ‘i ha ‘uha lahi ‘e ala lava pē e ngaahi va’e’ ke nau heke pē ‘i he fukahi vai’ ‘o ‘ikai toe tau ki he hala’. ‘I he taimi ‘oku hoko ai ‘eni’, he’ikai te ke lava ‘o ta’ofi, hiki ho’o lele’ pe afe; ‘OKU ‘IKAI KE KE TOE LAVA ‘O PULE’I HO’O ME’ALELE’.

Ko hono faka'ehi'ehi ko ia e fakaheke 'a e me'alele' 'oku tonu ke ke:

- Fakapapau'i 'oku kei matolu lelei e tona e 'ū va'e ho'o me'alele'. Ko e ngaahi va'e 'oku kamata pe 'osi molemole e tona' 'e faingofua pē ke fakaheke 'i ha oma pē 'oku 'ikai ke fu'u vave fefē.
- Fakapapau'i 'oku fefeka lelei e ngaahi va'e ho'o me'alele'. 'Oku vave e fakaheke e ngaahi va'e 'oku 'ikai ke fefeka lelei'.
- Holoki e lele e me'alele'. Ko e fakaheke 'a e me'alele' 'oku hoko tu'o lahi taha ia 'i he lele oma ange 'a e me'alele'.

'Oku fa'a viviku e 'ū ta'ofi' hili e faka'uli ko ia 'i he hala 'oku loloto ai e vai' pe ko ha faka'uli 'i ha 'uha fuoloa. 'Oku fa'a mafusi e 'ū ta'ofi' ki ha tafa'aki, pe 'e ala lava pē ke 'ikai toe ma'u. Holoki ho'o lele' pea moloki māmālie e ta'ofi' kae 'oua kuo ngāue fakalelei mai.

'Oku holoki 'e he 'uha' ho'o lava ko ia 'o sio fakalelei mei ho'o me'alele'. 'O kapau 'oku 'uha lahi 'e ala lava pē ke 'ikai ke ke lava sio ki tu'a 'o tatau ai pē he ngāue 'a e uaipa'. 'I he taimi 'oku 'uha lahi ai 'o 'ikai sai ho'o sio ki tu'a', holoki e oma ho'o lele'; fakamo'ui ho'o maama lahi taha' ke lava e ni'ihi kehe' 'o fakatokanga'i ho'o me'alele'. Kapau 'oku lolo e 'uha' 'o lahi ange pea 'ikai ke ke lava 'o sio fakalelei, afe ki he ve'ehala' pe ki ha feitu'u 'oku 'atā 'o tau ai kae 'oua kuo 'osi e 'uha'.

Faka'ehi'ehi mei he faka'uli 'i he ngaahi feitu'u 'oku tāfea'; 'e ala lava ke ke tafia 'o mole ai. 'Oua na'a' ke faka'uli 'i ha ngaahi feitu'u 'oku tāfea pea 'oku fute 'e taha (senitimita 'e 30) e ma'olunga e vai mo oma 'ene tafe'. 'E tafi'i 'e he vai' ho'o me'alele' ki he kauhala'.

Kakapu. 'Oku 'ikai ke fa'a hoko ha kakapu 'i he ngaahi feitu'u ma'olalo. 'Oku fa'a hoko e kakapu' 'i he ngaahi feitu'u mo'unga 'oku ma'olunga' pea 'oku fetaulaki ai e 'ao ololalo' mo e hala'. 'Oku fakatu'utāmaki 'a e ngaahi konga kakapu ko e 'uhinga' 'oku ala lava pē ke ke lele fakafokifā atu ai 'o 'ikai ke ke 'ilo.

'Oku sai taha' ke ke faka'ehi'ehi 'i he faka'uli he kakapu' pea kapau kuo pau ke ke lele ai, 'oku tonu ke ke:*

- Mātu'aki holoki e oma ho'o lele' pea fakamo'ui ho'o maama mu'a'. 'Oua te ke ngāue'aki e maama ulo lahi taha' ko e 'uhinga' ko e tau ko ia e maama' 'i he kakapu' 'o toe tafoki mai tautaufito 'i he taimi po'uli' pea 'e si'si'i 'a ho'o lava 'o sio' pea 'e toe popongi' ai e sio 'a e kau faka'uli 'oku lele mai'.
- Mateuteu ma'u pē ki he tu'u 'i he taimi fakatu'utāmaki.
- Kapau 'oku 'ikai ke ke lava 'o sio 'o mama'o ange 'i ha me'alele 'e ua 'i mu'a (fute 'e 40 pe mita 'e 12), afe kakato ki he kauhala' 'o tu'u. Fakamo'ui e ngaahi maama fakatokanga 'i he taimi fakatu'utāmaki'.

Faka'uli 'i he Taimi Momoko'. Ko e taimi momoko' 'oku' ne fakatupu 'e ia ha ngaahi palopalema 'oku 'ikai hoko 'i Hawaii. Kapau 'oku' ke palani ke ke faka'uli 'i ha ngaahi feitu'u kehe 'i he taimi momoko', ko e ngaahi fakamatala 'i lalo' 'e tokoni atu. Tukukehe 'o kapau 'oku 'i ai ha'o taukei, ko e lelei taha' ke ke faka'ehi'ehi mei he faka'uli 'i he ngaahi taimi ko 'eni'.

- Fakatui ha ngaahi va'e sinou 'i ho'o me'alele'.
- Fakaangaanga 'i he hala'. Kamata māmālie pē. Fakapapau'i 'oku sai pē 'a e 'ū ta'ofi' lolotonga e lele 'a e me'alele'.
- Tauhi e ngaahi matapasio'ata e me'alele ke ma'a mei he sinou, 'aisi, mo e 'aisi folosi.
- Tauhi ha vāmama'o fe'unga mei he me'alele 'i mu'a'. Tokanga ki he ngaahi me'alele 'oku nau faingata'a'ia he hala' ko e 'uhinga ko 'ene hekeheke'.
- Holoki e oma ho'o lele'. Faka'uli ma'u pē 'i he tafa'aki 'o e hala' 'oku 'atā mo mātu'u 'i ha fa'ahinga taimi pē 'oku faingamālie ai.

*Ko e ngaahi fakatokanga ko eni' 'oku toe ngāue'aki pē 'i he taimi 'oku 'ikai faingofua ai ke ke sio tupu mei he; 'uha lahi, kohu, kakapu, sinou lahi, mo e ngaahi me'a pehee'.

- Fakasio ki he ngaahi faka'ilonga 'o ha ngaahi me'a tene ala fakatupu ha fakatu'utāmaki. 'Oku fa'a tātānaki 'a e 'aisi' 'i he hala fakakavakava pe 'i lalo he hala fakakavakava lolotonga 'oku 'atā pē e toenga 'o e hala'. 'Oku tuai ange e vaia e 'aisi' 'i he ngaahi feitu'u malumalu'. Tokanga ki he ngaahi feitu'u ngingila 'i he hala'; 'oku ala lava pē ko ha 'aisi'.
- Mātu'aki tokanga 'auptio he ta'ofi' 'o kapau te ke ta'ofi 'i ha feitu'u 'oku lahi ai e sinou' pe 'aisi he hala'. Kapau 'e loka e ngaahi va'e', 'e 'ikai ke ke lava 'o pule'i e me'alele'. Vilohi e fohe' ki ha feitu'u 'oku 'atā 'o kapau 'e 'i ai ha fepaki 'oku 'amanaki ke hoko.

Faka'uli i he Taimi 'oku Hopo ai pe Tō ai e La'aa'. 'I he taimi 'oku' ke faka'uli hangatonu ai ki he hopo pe tō 'a e la'aa', ngāue'aki e me'a ta'ofi la'aa' pe tui hao matasio'ata la'ā. Fakapapau'i 'oku ma'a e sio'ata mu'a mo e ngaahi matapā sio'ata' ke 'oua 'e popongi pea mo faingofua ho'o sio'.

'I he ki'i taimi nounou ki mu'a pea hopo e la'aa' mo 'ene too' 'oku 'ikai ke maama fe'unga ki he sio 'i he faka'uli'. 'Oku toe kovi ange eni 'i he taimi 'oku 'ao'aofia ai'. 'I he taimi ko eni' fakamo'ui ho'o maama mu'a' ke lava e kakai kehe' 'o fakatokanga'i mai koe. Tokanga ki he ngaahi me'a 'oku ofi he hala' 'oku 'ikai ke 'i ai ha'a nau maama pea mo e kakai fononga lalo'.

Faka'uli he Po'uli'. 'Oku 'ikai ha taha 'oku lava 'o sio lelei he po'uli' 'o hangē ko e lelei 'ene sio he 'aho'. Ko e taimi 'oku fetongitongi ai e sio' 'i he maama' mo e fakapo'uli' 'oku' ne uesia sio lelei 'i he po'uli'.

'HOLOKIE ULO HO'O NGAACHI MAAMA' I HO'O FETAULAKI PE FAKALAKA 'THA ME'ALELE

'Oku tonu ke ke fakahoko e ngaahi founiga ko eni 'i lalo' ke fakapapau'i 'oku' ke faka'uli hao mo malu 'i he po'uli':

- Malu'i ho ongo mata' mei ha maama 'oku ulo lahi 'i ha nai 'e tolu kimu'a pea' ke toki faka'uli.
- Fakapapau'i 'oku ma'a kotoa e sio'ata mu'a' mo e ngaahi sio'ata e matapaa' 'i tu'a mo loto.
- Fakapapau'i 'oku ma'a e ngaahi maaama kotoa pē mo ngāue fakalelei.
- Holoki e oma ho'o lele' ke ke lava pē 'o ta'ofi ho'o me'alele' 'i he vaha'a mama'o pē ko ia 'oku lava 'o sio ki ai 'i mu'a'.
- 'Oua na'a' ke ngāue'aki ho'o maama lahi' 'i he taimi 'oku' ke ofi ai pe muimui 'i ha me'alele.
- Kapau 'oku hulu mai e maama 'a e me'alele 'oku lele mai' 'o fu'u mālohi, kamosi ho'o maama lahi' tu'o taha pea ke sio ki he ve'ehala mata'u' pea' ke ngāue'aki e laine 'o e leini pe ngaahi me'a ngingila 'oku fakapipiki he hala' ke ne tataki koe.
- Fakatokanga'i e ngaahi me'a ngingila lanu kulokula 'i he laine 'o e 'ū leini' 'oku 'uhinga ia 'oku' ke lele 'i he tafa'aki kehe 'o e leini'.

FAKA'ULI HE FILŪUEI'

Ko e ngaahi filūuei' ko ha ngaahi hala 'oku hao mo malu ai e lele oma'. 'Oku malu mo faingofua e lele ai' ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fu'u ma'olunga pe ha ngaahi afe māsila ke ne uesia 'ete sio mama'o atu ki mu'a; 'oku 'ikai 'i ai ha ngaahi faka'ilonga tu'u, 'ikai 'i ai ha faka'ilonga hala, 'ikai 'i ai ha faka'ilonga kolosi'anga lēlue, pea 'oku 'ikai 'i ai ha ngaahi hū'anga ki loto mo tu'a tukukehe 'a e ngaahi hū'anga ko ia 'oku 'osi pau pē hono palani' i. 'Oku kehe e faka'uli he filūuei' mei he faka'uli he ngaahi haiuei'. 'E malu ange ho'o fononga 'i he filūuei' 'i ha'o muimui ki he ngaahi fakamatala makehe mo e ngaahi lao ko 'eni'.

PALANI HO'O FAKA'ULI HE FILĪUEI'

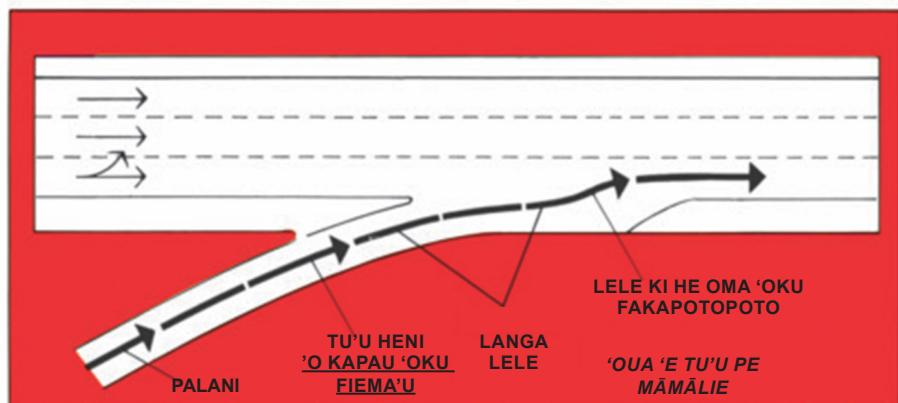

Ngāue'aki ha Mape

- Palani 'o fakapapau'i e feitu'u te ke hū ai ki loto mo tu'a 'i he filīuei'.
- Fakapapau'i 'oku lelei e ngaahi naunau ho'o me'alele' 'o 'i ai e penisini, lolo, vai mo ha ngaahi va'e lelei. Ko e ngaahi fale sēvesi me'alele' 'oku tu'u ia 'i tu'a 'i he filīuei'.
- KA MATE HA ME'ALELE 'I HE FILĪUEI' 'OKU LAVA KE NE FAKATUPU 'E IA HA FAKATU'UTĀMAKI LAHI 'AUPITO.

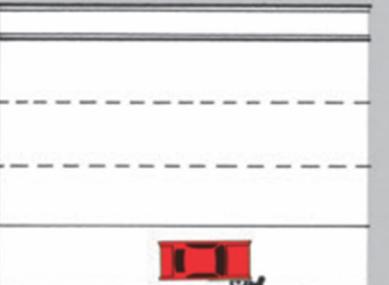
HŪ KI LOTO KI HE FILĪUEI'

- Muimui 'i he ngaahi fakahinohino totonu ki he hū'anga ki he filīuei'.
- Tokanga ki he fefononga'aki 'i he leini 'oku' ke hū atu ai'. Kapau 'oku mo'ua, māmālie pe tu'u 'o ofi ki he hū'anga' (sio ki he fakatāata'). 'OUA TE KE 'UNU MĀMĀLIE KI HE NGATA'ANGA 'O E LEINI HU'ANGA PEA KE TU'U. 'Oku fu'u faingata'a mo fakatu'utāmaki e feinga ke hū ki he filīuei' 'i he taimi 'oku' ke tu'u ai 'i he ngata'anga 'o e leini hū'anga'.
- 'I he 'atā ko ia e leini hū'anga', tā ho'o maama afe' ke faka'ilonga te ke hū ki loto ki he leini hū'anga'; pea langa ho'o me'alele' 'o fakatatau ki he oma ko ia 'a e fefononga'aki he filīuei'.
- Sio pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele 'oku nau lele mai 'i he leini 'e taha ofi mai'. Kapau 'oku 'ikai, 'unu ki he leini ofi mai' pea' ke lele 'i he oma tatau. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele 'oku nau ofi mai, māmālie pea ke toki 'unu ki he leini ofi mai 'i mui he me'alele 'oku ofi mai'.

FAKA'ULI 'I HE FILĪUEI'

- Tokanga ki he ngaahi faka'ilonga hala kotoa pē.
- Ko e ngaahi me'alele 'oku nau lolotonga lele he filīuei' 'oku tonu ke nau ngāue'aki e ngaahi leini hema pe lotomālie' pea lele 'i he oma 'oku 'asi he faka'ilonga hala pe ofi ki ai'.
- Ko e leini mata'u' 'oku lele ai e ngaahi me'alele 'oku 'ikai ke nau lava 'o tulituli hake ki he oma e lele 'a e ngaahi me'alele kehe he filīuei'.
- Ko e leini mata'u' 'oku tonu ke faka'atā ma'u pē ki he ngaahi me'alele 'oku hū mai mo hū kitu'a mei he filīuei'.
- Kapau 'oku' ke 'i he leini mata'u', fakafaingamālie'i e hala ki he ngaahi me'alele 'oku nau hū mai ki he filīuei'.
- Faka'ehi'ehi mei he toutou fetongi leini'.
- Faka'ilonga kei taimi ki mu'a pea' ke fetongi leini.
- Sio 'i he ngaahi sio'ata sio kimui'.
- Sio ki mui, ki mu'a pea' ke toki fetongi leini.

<p style="text-align: center;">NGĀUE'AKI E LEINI TOTONU'</p> <p style="text-align: center;">KONGA LOTO 'O E HALA</p> <p style="text-align: center;">LEINI FAKALAKA</p> <p style="text-align: center;">LEINI LELE'ANGA</p> <p style="text-align: center;">HŪ KI LOTO, HŪ KI TU'A PE LEINI KI HE FAKA'ULI MĀMĀLIE</p> <p style="text-align: center;">LEINI KI HE FAKATAMAKI</p>	 <p style="text-align: center;">NGĀUE'AKI E LEINI KI HE FAKATAMAKI</p>
--	--

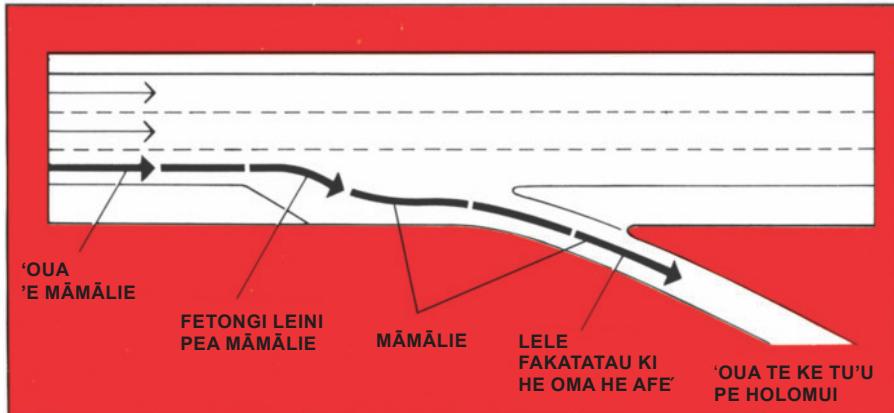
- TE KE TU'U HE FILĪUEI' TUKUKEHE 'O KAPAU 'OKU FU'U MĀTU'AKI 'IKAI PĒ KE LAVA IA KE 'OUA TEKE TU'U.
- 'Oua te ke māmālie ta'e'uhinga.
- 'Oua te ke muimui 'i ha me'alele 'o fu'u ofi. 'Oku fa'a lahi e hoko 'a e fepaki mei mui 'i he filīuei' pea 'oku fa'a kau ai ha ngaahi me'alele 'e tolu pe lahi ange.
- 'Oua na'a' ke kolosi 'i he konga 'i lotomālie 'oku' ne fakamavaea'u'i e filīuei'; 'oua na'a' ke afe takai 'i he filīuei'; 'oua na'a' ke holomui 'i he filīuei'.
- Kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga ia kuo pau ke ke lele 'i he kauhala 'e taha 'o e filīuei', afe ki tu'a 'i he hū'anga hoko ki tu'a' pea' ke toki hū mai 'i he hū'anga 'oku lele 'i he kauhala 'e taha'.

NGAAHI TAIMI TU'U KO HA FAKATU'UTĀMAKI

- Feinga ke ke hū ki tu'a 'i he hū'anga filīuei hoko ki tu'a' 'o kapau te ke lava.
- Kapau 'oku pau ke ke tu'u', afe ki he ve'ehala' 'i he mama'o taha te ke ala lava mei he filīuei'.
- 'Oua na'a' ke tu'u pe lue 'i he filīuei'.
- 'Oua na'a' ke tu'u ke ke tokoni ki ha kau faka'uli he filīuei' ka ke lipooti ki he ngaahi potungāue totonu'.

MAVAHE MEI HE FILĪUEI'

- Sio ki he ngaahi faka'ilonga hala' ke ke 'ilo e hū'anga tonu ki tu'a 'o e filīuei'.
- Tā ho'o maama afe' ke ne faka'ilonga te ke hū kitu'a 'i he filīuei'.
- Hū ki he leini 'oku lele ki he hū'anga ki tu'a'.
- Lele 'i he oma tatau kae 'oua kuo' ke tō kakato ki loto ki he hala hū kitu'a', pea holoki māmālie leva ho'o lele'.
- Kapau 'oku' ke lele koe 'o fakalaka 'i he hū'anga ki tu'a', 'OUA TE KE TU'U; 'OUA TE KE HOLOMUI! Lele pē 'o toki hū ki tu'a 'i he hū'anga hoko ki tu'a'.

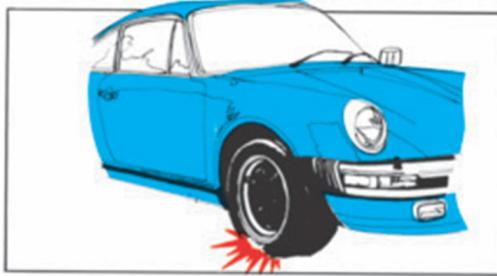
NGAAHI FOUNGA FAKA'ULI LOLOTONGA HA FAKATU'UTĀMAKI

'E 'ikai lava ke 'iai ha founga faka'uli pau ki he taimi kotoa pē 'oku hoko ai ha fakatu'utāmaki lolotonga e faka'uli'. Ko e ngaahi fakamatala 'i lalo' 'oku nau fakahā atu ai ha ngaahi founga angamaheni ki he faka'uli' lolotonga ha fakatamaki. Ko e ngaahi kongakonga lalahi 'oku nau fa'a kaunga ki he ngaahi fakatamaki lolotonga e faka'uli' 'oku kau ai e 'ū ta'ofi, fohe' mo e mālohi e me'alele'. Manatu'i e ngaahi poiñi ko eni':

- Feinga ke 'oua te ke tailitaili.
- Faka'ehi' ehi' mei hono fu'u moloki lahi e ta'ofi' he'e heke 'a e me'alele'. 'Oku 'ikai ke ke lava 'o pule'i ha me'alele lolotonga 'oku heke e va'e'.
- Ko e ngaahi ta'ofi fakahaofii 'oku nau fakahoko 'otometiki eni ma'au. Feinga ke ke pule'i e fohe' ke lele e me'alele' ki ha feitu'u 'oku ngali 'e si'isi'i ai e fakatu'utāmaki'. Moloki e lahi taha e ta'ofi' 'o 'oua te ke fakaheke e ngaahi va'e'. Kapau 'oku 'i ai ha va'e 'oku heke, tukuange e ta'ofi' pea' ke toe moloki 'i he taimi 'oku 'ikai ke toe heke ai e me'alele' pe sifaa'.
- Fakama'u ho leta malu'i' ke ke tangutu ma'u 'i ho sea' 'o faingofua ai ho'o pule'i ho'o me'alele'.
- Hoko atu pē ho'o feinga'i ke mapule'i ho'o me'alele' tatau ai pē 'i he hili ha'o tau 'i ha me'a he hala'.

PĀ E VA'E'

Ko e taimi 'oku pā ai e va'e' ko ha hū fakafokifā ia e 'ea' ki tu'a tupunga ai e pā pe holofa e fo'i va'e, pea 'oku lava ke faingata'a ho'o 'o mapule'i ho'o me'alele'. Ko e lahi taha e hoko e pā e va'e' 'oku tupu mei he 'ikai ke tauhi lelei'i mo tokanga'i'. Vakai'i ma'u pē e mālohi e 'ea mo e tu'unga e va'e' he māhina kotoa pē.

Kapau ‘e pā e va’e ho’o me’alele’:

- ‘OUA NA’A’ KE NGĀUE’AKI E NGAAHI TA’OFI’. ‘E ala lava ke faingata’a ai hono mapule’i ho’o me’alele’.
- Puke ke ma’u u e fohe’ pea’ ke faka’uli pē ke kei lele lelei pē e me’alele’ ‘i he leini’. (‘E ala lava pē ke malele e me’alele’ ki mata’u pe hema, pē ‘e malele pē ki ha tafa’aki ‘e taha pea toe malele ki he faha’i ‘e taha’.)
- Holoki lelei pē e oma e lele ‘a e me’alele’ ‘o ‘ikai ngāue’aki e ngaahi ta’ofi’ kae ‘oua kuo’ ke lele māmālie.
- Moloki lelei pē ‘a e ta’ofi’ pea’ ke afe ki he ve’ehala’ ki ha feitu’u ‘oku malu. (Te ke ala lava pē ‘o faka’uli māmālie ‘aupito ke ki’i mama’o atu pea ‘ikai ke maumau ai e haiane ‘o e va’e’.)

HOMO E VA’E E ME’ALELE’

‘Oku tātaaitaha e hoko e fa’ahinga fakatu’utāmaki ko eni’ pea kapau ‘e hoko, ngāue’aki e founiga tatau mo e taimi ‘oku pā ai e va’e’. ‘E ngali lava pē ke maumau ‘aupito e ta’ofi’ pe ko e konga pē. ‘I he’ene tu’u’, ‘e ‘ikai ke lava ke ke toe ‘unu e me’alele’; kuo pau pē ke tou.

MAUMAU E TA’OFI’

‘Oku tātaaitaha ke maumau ‘aupito e ta’ofi ‘o e ngaahi me’alele uta pāsesē fo’ou ki mui ni’. Ko e anga hono ngaohi ‘o e ta’ofi’ ‘oku fakataumu’ia ke lava pē ‘o ta’ofi vaeua ‘i he meimeī taimi kotoa pē. Ka maumau fakakonga’a e ta’ofi’ ‘e holo ‘ene ngāue pea ‘e ulo mai e maama fakatokanga ‘i loto ‘i he me’alele’.

Kapau ‘e maumau ‘aupito e ngaahi ta’ofi ho’o me’alele’:

- Moloki e ta’ofi’ ke vave; pea’ ke
- Holoki e kia’ ki lalo.
- Fakasio ha afe’anga ‘oku malu ‘i he kauhala’ (ha hala he tafa’aki’ pe ko ha loto ‘ata’atā). Ngāue’aki ho’o ngaahi maama mo e me’ā fakaongo ke fakatokanga’ ki he ni’ihi kehe’.
- Fusi māmālie e ta’ofi nima ho’o me’alele’ ke ne ta’ofi e me’alele’ ‘o tu’u. (‘Oua te ke fusi’i oma e ta’ofi nima’ pe fusi’i mālohi he ‘e ‘ikai ai ke ke lava ‘o mapule’i e me’alele’.)

MAUMAU ‘A E FOHE’

‘Oku tātaaitaha ke maumau ‘aupito e fohe ‘o ha me’alele pea tautaufito ki ha me’alele ‘oku sai hono tokanga’i’. Kapau ‘oku fohe paoa (“power steering”) ho’o me’alele’, ‘oku ala lava pē ke hoko ha maumau fakakonga ki ai. ‘I he taimi ‘e hoko ai’ ‘e fiema’u leva ke ke puke e fohe’ ke ma’u ‘aupito ‘o pule’i e lele ‘a e me’alele’.

‘OUA NA’A’ KE ONGO’I LOTO VAI VAI, PUKE E FOHE’ ‘AKI HO’O MĀLOHI TAHA’ KE KE LAVA ‘O PULE’I.

Kapau ‘e maumau ‘aupito e fohe’:

- Holoki māmālie ‘a e oma ho’o lele’.
- Ngāue’aki e ngaahi ta’ofi’ ke ke lava ‘o kalofī ha ngaahi me’ā he hala’ peā’ ke feinga ke ke tu’u ‘i he’ene faingamālie’ pe.

LELE E ONGO VA’E’ ‘I TU’A HE HALA’

Kapau ‘e heke ho’o me’alele’ ki tu’ā mei he hala’, ko e makamaka’, kelekele’ pe ko e tapa’i hala’ ‘e lava pē kenau fakafaingata’ia’i ho’o feinga ke foki hake ki loto hala’. Kapau ‘e hoko eni:

- ‘OUA TE KE FAKAMĀLOHI’I E ME’ALELE’ KE TAFOKI MAI KI LOTO HALA ‘AKI HA’O FU’U MIMIO E FOHE’.
- Lele lele pē kimu’ā lolotonga ‘oku ‘i tu’ā hala e ongo va’e’ ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i hala lahi’ peā’ ke holoki e oma ho’o lele’.
- Ngāue māmālie ‘aki e ngaahi ta’ofi’.
- ‘I ha’o māmālie fe’unga, afe’i e fohe e me’alele’ ki loto hala. Mateuteu ke ke lele fakatatau ki he fiema’u ko ia e hala’ ‘i ho’o tō ki loto’.

KO HA ME’ALELE ‘OKU FAKALAKA ‘IA KOE KA ‘OKU FAINGATA’A’IA

Kapau ‘oku feinga ha me’alele ke fakalaka ‘ia koe ka ‘oku ‘ikai lava ko e ‘uhī’ ko ha me’alele ‘oku lele mai ‘i he kauhala ‘e taha’, ‘oku ala lava ke ke tokoni ke ‘oua na’ā hoko ha fepaki ‘aki ha’o:

- Lele ki he ofi taha teke lava ‘i he tafa’aki mata’u’ ka ke fakapapau’i ‘oku hao pē mo ‘atā; te ke lava pē ‘o ngāue’aki e tu’ahala’.
- Kapau ‘oku kei feinga pē e me’alele’ ke fakalaka, te ke lava pē ke ke māmālie ange koe ke ne lava ‘o hū hake ‘i mu’ā ‘ia koe.
- Kapau ko e me’alele ‘oku feinga fakalaka’ ‘oku tauai ‘ene fakatō ki mui ki ho leini’, hiki e oma ho’o lele’ ke ne lava ‘o foki hifo ke mo leini tatau. (Kuo pau ke ke fakapapau’i e taumu’ā ‘a e faka’uli’ kimu’ā pea’ ke toki holoki pe hiki e oma ho’o lele’.)

KO HA ME’ALELE ‘OKU LELE MAI ‘I HO LEINI’

Kapau ‘oku’ ke fakatokanga’i ha me’alele ‘oku lele mai ‘i ho leini’:

- Faka’ilonga ki ai ho’o maama’pea’ ke hooni ki ai.
- Holoki e oma e lele ho’o me’alele’ peā’ ke afe ki he mata’u’ ki tu’ā leini ki ha feitu’u ‘oku ‘atā. ‘OUA TE KE ‘ALU KI HE LEINI ‘O E KAUHALA ‘E TAHA’.
- Afe ‘aupito ki tu’ā hala ‘o kapau ‘oku fiema’u. Faka’ehi’ehi mei ha kau fononga lalo pe ngaahi me’ā te ke ala tau ai.

FIHIA PE MA’U E PENISINI ‘O E ME’ALELE’

‘I he taimi ‘oku fihia pe ma’u ai e penisini’ ‘o e me’alele, ‘e hokohoko atu pē ‘ene lele’ ‘ana ‘i he oma tatau pē, ‘o tatau ai pē ho’o to’o ho va’e’ mei he penisini’ ‘e kei lele pē ‘a e me’alele’ ia he oma koia ‘oku lele ai’. ‘Oku fa’ā hoko eni ‘i he hili pē ko ia hano moloki e penisini ki he ‘ene ‘osi’osi taha’. ‘Oku’ ne fakatupu e me’alele’ ke vave ‘ene hiki ‘o oma ‘aupito’. ‘I he taimi ‘oku hoko ai eni’, totonu ke ke:

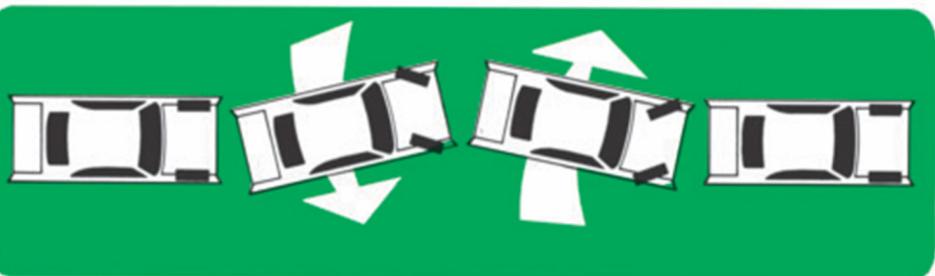
- To e moloki lahi e penisini'.
- Tamate'i e me'alele'. (Tokanga'i hono mio'i e me'akamosi pe kī ke tamate'i e mīsini' ke 'oua na'a loka ai e va'e'. 'E fiema'u e ngāue lahi ange ia he ngaahi taimi pehe ni' kapau 'oku fohe paoa ("power steering") mo ta'ofi paoa ("power brakes") 'a e me'alele').
- Ngāue'aki e 'ū ta'ofi'.
- Afe mei he hala' ki ha feitu'u 'oku malu.

MAUMAU E FOHE PAOA' ("POWER STEERING")

'Oku fa'a hoko e maumau ko eni fakataha mo e maumau 'a e mīsini' pe maumau e leta 'oku' ne fai e vilohi 'o e ngaahi naunau 'i loto'. 'I he taimi 'oku hoko ai' 'oku fiema'u ha ngāue lahi kei lava 'o mapule'i hono faka'uli e me'alele'.

- Holoki ho'o lele'.
- Faka'uli ki ha feitu'u malu 'o tu'u ai.

SĪFĀ E ME'ALELE'

Ko e lahi taha 'a e hoko e sīfā 'a e me'alele' 'oku fakatupu ia mei he liliu fakafokifā ai e feitu'u 'oku fai ki ai e lele' pē ko e fu'u oma e lele 'a e me'alele'. Lahi taha 'ene hoko' 'i he fu'u oma 'a e lele' ki he fa'ahinga tukunga 'o e hala'. 'Oku tonu ke toe tokanga ange 'i he ngaahi hala 'oku viviku', hekeheke pe makamaka'.

Kapau 'oku kamata ke sīfā ho'o me'alele', tokanga leva 'o ngau'e'aki e ngaahi founa ke kei lava pē 'o mapule'i lelei ho'o me'alele'. 'E ngali faikehe 'a e ngaahi founa ko eni 'o kapau 'oku te'eki ke ke a'usia ha sīfā ho'o me'alele. 'Oku mahu'inga ke ke manatu'i ko e taimi 'oku sīfā ai e me'alele' pe faingata'a hono mapule'i', 'oku tonu ke ke tu'u pe fakasi'isi'i e fa'ahinga me'a ko ia na'a' ne fakatupunga e sīfā 'a e me'alele'. Ko e anga eni e faka'uli 'i he taimi 'oku sīfā ai e me'alele':

- Faka'ehi'ehi mei he ngāue'aki e ngaahi ta'ofi'. Kapau na'e kamata e sīfā 'i ho'o ta'ofi', tukuange 'a e ta'ofi 'oua teke toe ta'ofi'.
- Tukutukuange 'a e penisini; to'o ho va'e' mei ai. 'E lava ke tu'u e sīfā 'i he hili pē ko ia ho'o to'o ho va'e' meihe penisini'.
- Vilohi e fohe' ke fakatatau mo e feitu'u 'oku hu'u ki ai e taumuli 'o e me'alele' 'i he taimi 'oku sīfā ai'. Mapule'i e fohe' 'i hono afe'i' kae 'oua 'e fakatu'upakē 'a hono afe'i'. Kapau 'oku sīfā ki he mata'u', vilohi e fohe' ki he mata'u'. Vilohi ki he hemā' 'o kapau 'oku' sīfā ki he hemā'. 'I he 'osi e sīfā e me'alele', vilohi e fohe' ke hangatonu ki mu'a.
- Ko e fu'u lahi ko ē 'a e feinga ke fakatonutonu e fohe' 'oku lava ke ne fakatupu 'e ia e sīfā ki he tafa'aki 'e taha'. Vilohi māmālie pe ki he tafa'aki 'oku sīfā ki ai. Toutou fai pe 'a e founa ko eni' kae 'oua kuo' ke lava 'o mapule'i lelei e me'alele'.

VELA

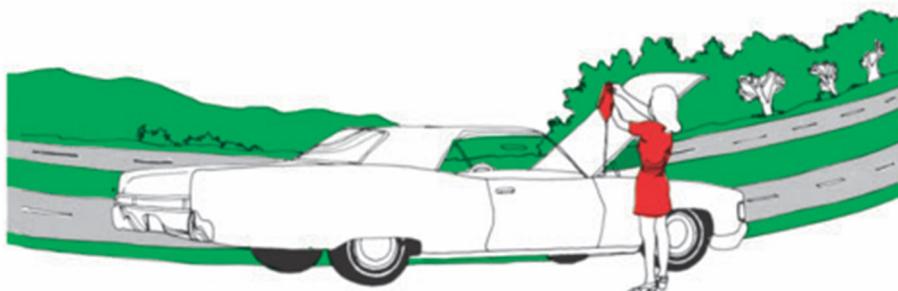
‘Oku ala lava pē ke hoko ha velaki ha konga ‘o e me’alele’ ‘oku ngaohi ‘aki ha naunau ‘oku vela vave. ‘Oku fa’ a tupu ha vela mei he fu’ uvela e mīsini’, nounou faka’uhila, mama e penisini pe mama lolo. ‘Oku tonu ke fakapapau’ i ma’u pē ‘a e me’alele’ ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ai ha namu vela. Kapau ‘oku ‘iai ha vela pe ‘oku mahalo’ i ‘oku ‘i ai ha vela ‘i me’alele’:

- Faka’uli ki ha feitu’ u malu mei he fefononga’aki’ pea’ ke tu’ u ai.
- Tamate’ i e me’alele’ pea mo e me’ a kamosi faka’uhila kotoa pē.
- Fakahifo kotoa e kau pāsesē’ pea’ ke nau mama’ o mei he me’alele’ pea mo e hala’. ‘Oku lava ke vave ‘aupito e fonu kasa kona ‘a e me’alele’.
- Kapau ‘oku si’isi’ i pē e afi’, ngāue’aki ha me’ a tamate afi, kelekele, ‘one’ one pe ha sipi kafu ke tamate’ i ‘aki. ‘OUA NA’ A’ KE HUA’ I HA VAI ‘I HA PENISINI, LOLO PE VELA ‘OKU TUPU MEI HA ME’ A FAKA’UHILA.
- Kapau ‘oku fakalalahi ha vela tupu mei ha penisini pe lolo, ngalingali ‘e ‘ikai ke ke ala lava ‘o tamate’ i. ‘Oua te ke feinga ke tamate’ i ka ke kumi tokoni.

MATE E ME’ALELE’ PE MATE E MĪSINI’

Ko e lahi taha e mate ‘a e ‘ū me’alele’ ‘oku ‘ikai ke fakatu’utāmaki ka te ne lava ‘o fakatupu ha fakatamaki. ‘I he taimi ‘e ni’ ihi ‘oku fa’ a mate ‘a e me’alele’ ‘i ha tūkunga ‘e fakatu’utāmaki ‘i he lolotonga e fefononga’aki’.

- ‘O kapau ‘oku faingamālie, ‘unu e me’alele’ ki ha feitu’ u ‘oku malu.
- Fakahifo e kau pāsesē’ pea’ ke nau mama’ o mei he fefononga’aki’. Kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ‘unu e me’alele’ mei he feitu’ u fakatu’utāmaki ‘oku mate ai’ ka ‘oku ‘i ai ha feitu’ u malu ‘oku lava ke a’ u ki ai e kau pāsesē’, ‘ave kinautolu ki ai.
- ‘I he ngaahi taimi kehe ange ‘oku hā atu ‘i ‘olunga’, tuku pē ‘a e kau pāsesē’ ‘i me’alele.
- Ngāue’aki e ngaahi maama fakatokanga’, ‘one fakatokanga’, ngaahi me’ a ngingila fakatokanga mo e ngaahi me’ ahulu’ ‘i hono fiema’ u’. ‘Oku tonu ke fa’ o ma’u pē ‘a e ngaahi me’ a’ ni ‘i ho’ o me’alele’.
- Tokanga fekau’aki mo e ni’ ihi ‘oku nau fietokoni atu’. Loka malu e me’alele’ pea’ ke nofo pē ‘i loto kae ‘oua kuo’ ke fakapapau’ i e ngaahi taumu’ a ‘a e tokotaha fietokoni’. Kapau ‘oku’ ke veiveiua, fakahā ki ai ‘oku’ ke loto ke fetu’utaki ki he kau polisi’.
- Fakahā ‘oku’ ke fiema’ u tokoni’aki hano fakaava e pōneti ho’ o me’alele’. Ha’ i ha konga tupenu hinehina ki he pou ‘o e letioo’ pe ko e matapaa’ pe ngaohi ha faka’ ilonga ke fakahaa’ i ‘oku’ ke fiema’ u tokoni.
- Kapau ‘oku pau ke ke mavahē mei ho’ o me’alele’, loka’ i ke ma’u pea’ ke foki fakavave ki ai he faingamālie vave taha’.
- Kapau ‘oku pau ke ke lue he haiuei’, lue ‘i he kauhala ‘oku lele mai ai e ‘ū me’alele kehe’ pea’ ke mama’ o mei he hala’. ‘Oua te ke lue ‘i ha filuei; nofo pē mo ho’ o me’alele’ kae ‘oua kuo a’ u mai ha tokoni.

KONGA XI ‘Ū LOLI, ‘Ū TAULANI, ‘Ū PASI MO E ‘Ū PAIKI’

‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai ‘i he hala pule’anga’, kuo pau ke ke vahevahe ‘a e hala’ mo e ‘ū me’alele lalahi ange ‘i he ngaahi kā uta pāsesē’ mo e ngaahi loli ma’ama’ a anga maheni’. Ko e kau faka’uli he ngaahi loli lalahi ange’ hangē ko e ‘ū loli uta koloa’, ‘ū taulani mo e ‘ū pasi’, ‘oku fiema’u ‘a e ngaahi taukei makehe ia ki ai, fiema’u ‘a e ‘atamai lelei pea mo e tokanga makehe ‘aupito ke fai’aki ‘a hono tokangaekina e kau fefononga’aki he hala’. Kuo pau ke tau ‘ilo’i e tūkunga mo e ngaahi fakangatangata ‘o e ‘ū me’alele lalahi’ kae lava ketau fakapapau’i ‘a e malu ‘o ‘etau fefononga’aki.

KAU FAKA’ULI ‘O E NGAAHİ ME’ALELE LALAHİ’

‘Ū Laiseni Faka’uli’

Ko e kau faka’uli ‘o ha ‘ū me’alele lalahi kuo pau ke ma’u ha’ a nau laiseni faka’uli pea ‘oku te’eki ‘osi ‘a hono ‘aonga’, ‘i he kalasi ko ia ‘o e me’alele lalahi te nau faka’uli ai’. Ko e ngaahi fakamatala fekau’aki pea mo e ngaahi kalasi ‘o e laiseni faka’uli’ ‘oku ala ma’u atu ‘i he Konga I, Anga hono Laiseni ‘o e Kau Faka’uli’ (Licensing of Drivers).

Kau Faka’uli Palofesinale’

Ko e tokolahi taha ‘o e faka’uli ‘o e ngaahi me’alele lalahi’, ‘oku fakafalala ‘enau ma’u’anga mo’ui’ mei he faka’uli ‘i he ngaahi me’alele ko eni’; ko ‘enau ngāue’ ia. Ko e ‘uhinga’ ‘oku lahi ange ‘enau taimi faka’uli’ ‘i ha toe kau faka’uli kehe, ‘oku tonu ko kinautolu ‘oku nau taukei taha, ‘ilo lahi taha pea mo toe pōto’i ange ‘i he faka’uli he ‘ū hala pule’anga’. ‘Oku tonu ke nau tāsipinga fekau’aki mo e faka’uli palofesinale mo e faka’uli fakapotopoto ‘i he hala’. Tānaki atu ki ai’, ‘oku toe tu’o lahi ange ‘enau a’usia e ngaahi fakatu’utāmaki ‘o e faka’uli mei he kau faka’uli anga maheni’.

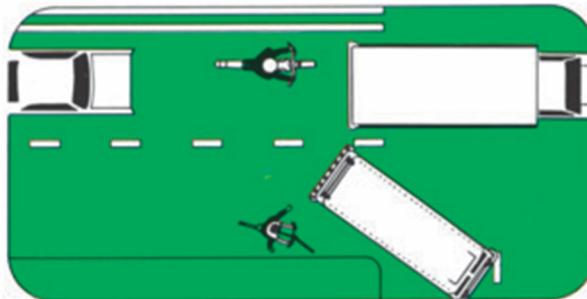
Ngaahi Ngafa ‘o e Tokotaha Faka’uli’

Makatu’unga mei he fu’u lahi mo e toe mamafa ‘o e ngaahi me’alele ko eni’ ‘oku ala lava pē ke nau fakatupu ha maumau lahi mo ha lavelavea ‘i ha taimi ‘o ha fepaki. Ko e kau faka’uli ‘o e ngaahi me’alele ko eni’ kuo pau ke nau fakatokanga’i ma’u pē ‘a e ngaahi fakangatangata pea mo e tu’unga ‘o ‘enau ngaahi me’alele lalahi’ pea mo fakatokanga’i ko honau ngafa ke nau faka’uli tokanga ‘i he hala’ telia ‘a e kau faka’uli kehe’ pea mo ‘enau kau pāsesē mo ‘enau ngaahi uta.

NGAAHI FAKANGATANGATA ‘O E NGAAHİ ME’ALELE LALAHİ’

Feitu’u ‘oku Lava ke Sio Ki ai’

Ko e ngaahi me’alele lalahi’ ‘oku faingamālie ange ke fai ha sio loloa ki mu’a ‘o fakatatau ki he ngaahi me’alele kehe’ ko e ‘uhinga’ he ‘oku ma’olunga ange ‘a e nofo’anga ‘o e faka’uli’. Ka ko e sio ko ia ki he ongo tafa’aki’ mo mui ‘oku mātu’aki fakangatangata ‘aupito; ‘oku lava pē ha sio ki he ngaahi me’alele kehe’ ‘aki e sio ki he ngaahi sio’ata’ pea ‘oku ‘ikai lava e faka’uli’ ia ‘o sio ki he taumuli ‘o e me’alele’.

- Kuo pau ke tukuange ‘e he kau faka’uli ‘o e ‘ū loli pe me’alele lalahi’ ha ‘atā fe’unga ki he lōloa mo e maokupu ‘o ‘ene me’alele ke fakafaingofua’i’ aki ‘a ‘ene afe’, holomui’ pe ko ‘ene fetongi leini.

- ‘Oku tonu ke tukuange ha atā fe’unga ‘e he’e kau faka’uli kehe he hala’ ki he ngaahi me’alele lalahi’ ke fakafaingofua’i ‘a e taimi ke nau afe ai pe nga’unu ki ha fa’ahinga feitu’u.

Feitu’u ke Nga’unu holo ai ha Me’alele Lahi

- ‘Oku fiema’u ha feitu’u ‘atā ange ke fakatafoki mo ‘unu holo ai e ‘ū me’alele lalahi’.
- Ko e kau faka’uli ‘o e ‘ū me’alele lalahi’ ‘oku tonu ke nau tokanga lahi ‘i he’enau afe’ pe holomui’ ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke nau fakafaingata’a’ia’i e fefononga’aki’.
- ‘I he taimi ‘oku faka’uli ai ha ni’ihi ‘o ofi ki ha ngaahi me’alele lalahi, ‘oku tonu ke nau lele pē ‘i ha feitu’u ‘e lava ai e kau faka’uli’ ‘o e ‘ū me’alele lalahi’ ‘o sio kiate kinautolu.

Mama’o Ke fai ai Ha Ta’ofi

Ko e ngaahi me’alele lalahi’ ‘oku lōloange mo tuaiange ‘enau ta’ofi’ ‘i he ngaahi me’alele kehe’.

- Ko e kau faka’uli ‘o e ‘ū me’alele lalahi’ kuo pau ke nau fakapapau’i ‘oku nau ta’ofi fakatatau ki he lōloa fe’unga ko ia ‘oku fiema’u ke tu’u ai e me’alele’.
- ‘I he taimi ‘oku fai ai ha fetongi leini pe ‘i he ngaahi fetaulaki’anga hala kuo pau ke fakapapau’i ‘e he kau faka’uli kehe’ ‘oku nau faka’atā ha vāmama’o fe’unga ki he ngaahi me’alele lalahi’ ke nau tu’u ‘i he taimi ‘oku nau ta’ofi ai’.

Langa ke Lele Oma mo Hono Natula’

Ko e ngaahi me’alele lalahi’ ‘oku langa māmālie pea ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o nga’unu vave holo hangē ko e ngaahi me’alele kehe’.

- Ko e kau faka’uli ‘o e ngaahi me’alele lalahi’ ‘oku tonu ke nau fakafaingamālie’ i e hala ki he fe’alu’aki tau’atāina ‘a e ‘ū me’alele kehe’ ‘i he fefongonga’aki’ pea ‘oua te nau lele ‘o kāpui ha ngaahi leini ‘e 2 pe lahi ange.
- Kuo pau ke fakatokanga’i ‘e he kau faka’uli kehe’ ko e ‘ū me’alele lalahi’ ‘oku nau mei lele pē ‘i ha oma ‘oku tuai ange ‘i he oma ko ia ‘oku ‘asi ‘i he ngaahi faka’ilonga’ pea ‘oku tonu ke nau tokanga ‘i he taimi ‘oku nau ofi ai pe fakalaka ‘i ha ngaahi me’alele lalahi.

Anga hono Holoki ‘o e Oma e Lele’

Ko hono toutou moloki ko ia e ta’ofi’ ke ne holoki e oma e me’alele’ te ne fakatupu ‘e ia e ngaahi ta’ofi’ ke holo ‘enau ngāue’. ‘Oku fakatu’utāmaki ange hono fai eni ‘i he ‘ū me’alele lalahi’.

- Ko e kau faka’uli ko ia ‘o e ‘ū me’alele lalahi’ ‘oku tonu ke nau holoki e kia’ ki lalo ke pule’i e holo e oma ‘a e me’alele’. Ngāue’aki pē e ngaahi ta’ofi’ ‘i he taimi ‘oku ta’ofi ai e me’alele’ ke tu’u’.
- Ko e kau faka’uli ‘o e ‘ū me’alele kehe’ ‘oku tonu ke nau mata’ā ‘i he taimi ‘oku nau fakalaka ai ‘i he ngaahi me’alele lalahi; ‘unu ke mama’o mei honau lele’anga’.

Tu’onimatangi tupu mei ha Me’alele Lahi

Ko e ngaahi me’alele lalahi ko ia ‘oku nau lele ‘i he oma vave taha’ pe ofi ki ai ‘oku nau fakatupu ha tu’onimatangi ‘oku mālohi hono ivi’ ke ne puhi’i e ngaahi me’alele iiki’ ke maliu honau halanga lele’. Ko e kau faka’uli ‘o e ngaahi me’alele iiki ‘oku tonu ke nau mateuteu ke nau ngaue’aki e founiga pule’i totonus ‘o e fohe’ ‘i he taimi ‘oku nau ofi ai pe fakalaka ai ‘i he ngaahi me’alele lalahi ‘oku nau lele oma ‘i he oma vave taha’ pe ofi ki ai.

NGAAHI NAUNAU FAKATU’UTĀMAKI

‘I he ngaahi taimi lahi ko e ‘ū loli lalahi’ ‘oku nau uta ha naunau ‘oku fakatu’utāmaki ki he kakai’ pe ko ha ngaahi ‘api. Ko e naunau ko eni’ ‘e lava pē ko ha naunau ‘e ngali vave ha’ane pā, vave ha’ane vela, fakakonahi e ‘ea’, kona, pea mo e ngaahi me’ā pehee’. Ko e kau faka’uli ‘o e ngaahi me’alele ko eni’ ko honau fatongia’ ke fakapapau’i ‘oku fa’o malu mo faka’ilonga’i pea faka’ilonga’i mo e me’alele’ ‘o fakatatau ki he naunau ‘oku uta ai’ ko e ‘uhinga ke ‘ilo’i ‘o kapau ‘e hoko ha fepaki pea lava ‘o fakahoko e ngaahi ngāue malu’i ‘oku totonus ke fai’.

NGAAHI ME'ANGĀUE KI HE TAIMI FAKATU'UTĀMAKI'

Ko e lahi taha 'o e ngaahi me'alele lalahi' 'oku fiema'u ke nau uta holo 'enau ngaahi me'angāue ki he taimi fakatu'utāmaki' hangē ko e ngaahi me'a tāmate afi, ngaahi felea, ngaahi sio'ata ki he taimi fakatu'utāmaki, ngaahi naunau ki he 'uluaki tokoni, pea mo e ngaahi alā me'a pehē. Ko e kau faka'uli 'o e ngaahi me'alele ko eni kuo pau ke nau 'ilo e ngaahi me'angāue 'oku fiema'u' mo e anga hono ngāue'aki' pea mo e taimi ke ngāue'aki ai'.

TOU 'O E 'Ū TAULANI'

'Oku lahi e 'ū me'alele uta pāsesē mo e 'ū loli iiki 'oku nau tou e ngaahi taulani 'i he ngaahi kalasi kehekehe 'aki 'enau me'alele'. Te ke fakatokanga'i henī 'oku lahi e ngaahi fakangatangata hangē ko ia ki he 'ū me'alele lalahi' 'oku toe pehē pē 'i he taimi 'oku tou ai ha taulani; tautaufitō ki he ngaahi taulani lalahi'.

'Ū Sio'ata Sio Ki Mui'

Kapau 'oku lahi fe'unga ho'o taulani' ke ne fakapuliki ho'o sio kimui 'i he sio'ata 'i loto', kuo pau ke 'i ai ha ongo sio'ata sio ki mui 'oku lahi fe'unga 'i he ongo tafa'aki ho'o kaa'.

'Ū Ta'ofi

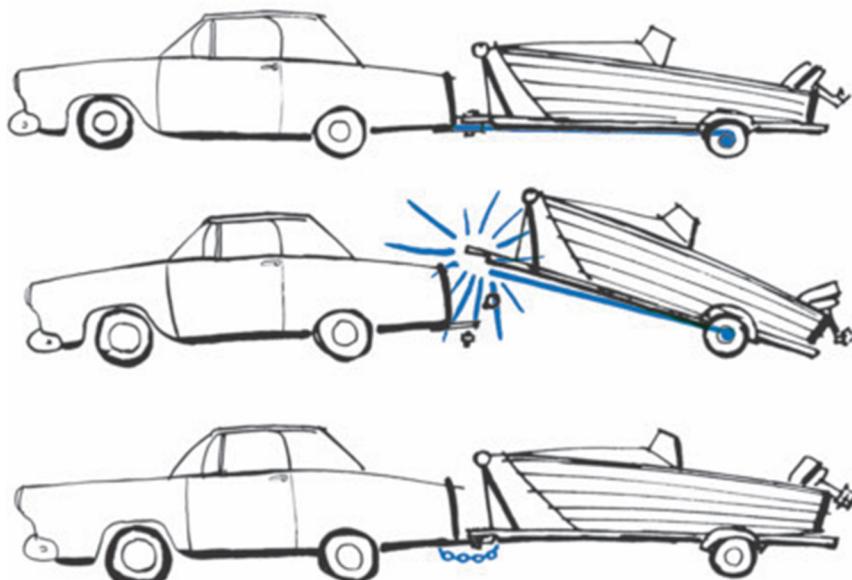
Kapau ko e mamafa 'o e taulani' fakataha'i mo 'ene uta' 'oku lahi ange ia 'i he vaea e mamafa 'o e me'alele tou' pe 'oku pauni 'e 3,000 pe lahi ange, kuo pau ke 'i ai ha 'ū ta'ofi, mo ha naunau malu'i 'o ka homo 'a e taulani'.

Kau Pāsesē

Kuo pau ke ke ta'ofi ha kau pāsesē mei he heka 'i he taulani. Ko e heka 'i he ngaahi fale 'oku taulani' 'oku tapu mo ia.

Ngaahi Seini Malu'i

Kuo pau ke 'i ai ha ngaahi seini malu'i ho'o taulani'. Kuo pau ke fakama'u e ngaahi seini malu'i' ki he sino 'o e me'alele tou' mo e taulani' pea ke 'oua 'e fakama'u ki he hoko'anga taulani'.

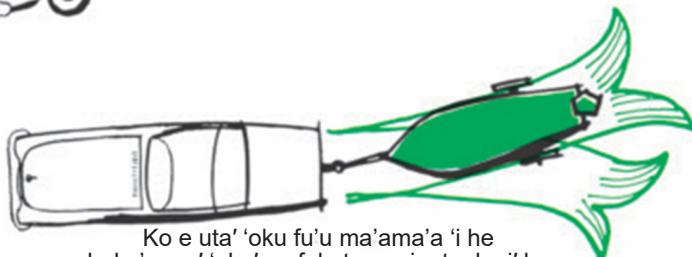
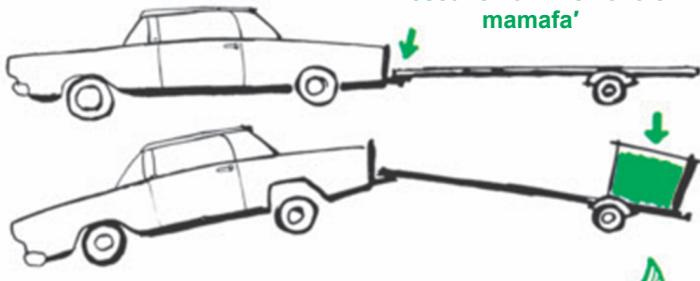
Me'a Hoko 'o e Taulani' ki he Me'alele Tou'.

Fakapapau'i ko ho'o me'alele' 'oku 'i ai 'a e hoko'anga taulani totonu mo lahi fe'unga ki he taulani ko ia e tou'. Ko e ngaahi taulani lalahi' 'oku fiema'u ha'a nau ngaahi hoko'anga makehe. 'Oua te ke fakafalala ki he ngaahi hoko'anga 'i he pamupā ki ha taulani.

Uta 'o e Taulani'

Fakapapau'i ko e uta ko ia 'a e taulani' 'oku palanisi fakalelei. 'Oku meimeい ko e pēseti 'e 10 pe 15 'o e mamafa 'a e uta' ke tō tonu 'i he hoko'anga 'o e taulani'. Kapau 'oku fu'u lahi e uta', 'e faingata'a ho'o faka'uli'. Kapau 'oku fu'u si'isi'i e uta', 'e "feleleaki" e taulani' mei tafa'aki ki tafa'aki. 'Oua te ke fakauta e taulani' ke lahi ange 'i he mamafa totonu'.

Peseti 'e 10 ki he 15 'o e mamafa'

Ko e uta' 'oku fu'u ma'ama'a 'i he hoko'anga' 'oku' ne fakatupu ai e taulani' ke "feleleaki" mei tafa'aki ki tafa'aki.

'Oua te ke fakauta e taulani' ke lahi ange 'i he mamafa totonu.

Fakapapau'i 'oku'oku fakaheka e uta' 'o fakama'u fakalelei.

Ngaahi Naunau Me'angāue

Fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a' ni 'i he taulani':

- Ko e ngaahi fo'i va'e' 'oku fakama'u fakalelei mo vilo lelei, pea 'oku 'i ai honau taliefu mo talipelepela.
- 'Oku 'i ai hono ngaahi va'e lelei pea 'oku fefeka lelei.
- Maama faka'ilonga mui, maama ta'ofi, maama afe, peleti laiseni, pea mo e maama faka'ilonga he ongo tafa'aki' pea mo ha me'a faka'ilonga ngingila.

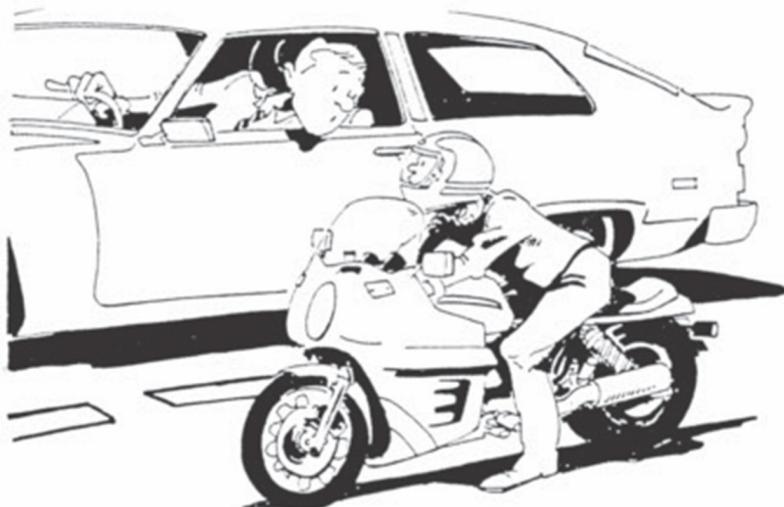
**KAU FAKA'ULI PAIKI MO E 'Ū PAIKI 'I HE FEFONONGA'AKI HE
HALA PULE'ANGA'**

**KAUNGĀ FONONGA LELEI MO E KAU FAKA'ULI PAIKI HE HALA
PULE'ANGA'**

Ko e kau faka'uli paiki 'o e 'aho ni' ko e ngaahi kaungāme'a, fāmili, mo e ngaahi kaungā'api, ka ko e tokolahī 'o e kau faka'uli motokaa' 'oku te'eki pe ke nau feangai mo e ngaahi paiki 'oku 'asi he fefononga'aki'. Ko e paiki' 'oku ngali fakapotopoto hono ngāue'aki ki ha ni'ihi ko e 'uhinga' he 'oku faingofua hono 'utu pea toe si'isi'i fe'unga pe ki he tokotaha pe tokoua pea toe ifo pē ki he heka 'o lele holo ai'. Ka 'oku 'i ai pē hono tamele: ko e kau heka paiki' 'oku lahi ange 'a e faingamālie ke nau lavea 'i ha faka'uli 'o ha kā, 'o kapau 'e hoko ha fepaki. 'Oku pehē 'e he fakatotolo' ko e vahetolu 'e ua 'o e fepaki ha kā mo ha paiki 'oku tupu mei he afe 'a e kā 'i mu'a 'i he paiki'. Ko e 'ū paiki' mo e 'ū kaa' 'oku fiema'u ke nau kaungā fononga lelei he hala' ke 'oua 'e hoko ha fakatamaki. 'E lava eni 'i ha toe mahino ange kia kitautolu 'a e 'uhinga e ngaahi tō'onga 'a e kau heka paiki'.

LAHI 'O E PAIKI'

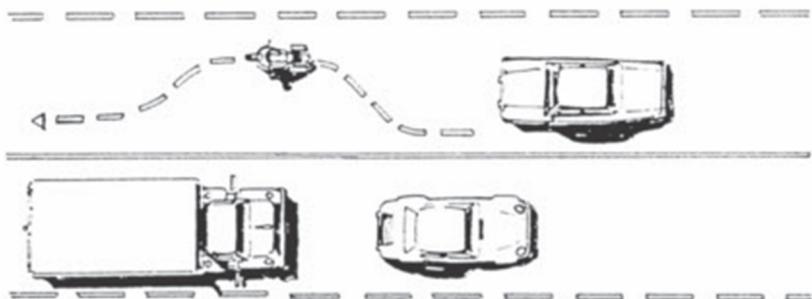

Ko e paiki' 'oku fāsi'i ange pea 'oku toe fa'a nounou ange 'i he me'alele'. Tupu mei he'ene si'isi'i' 'oku 'asi mama'o ai pea hangē 'oku lele māmālie ange ia 'i he taimi anga mahen'i'. 'Oku faingata'a leva ke tala e mama'o mo e oma totonu e lele 'a e paiki pea fiema'u leva ki he faka'uli kaa' ke sio pea toe sio ke fakapapau'i 'a e paiki'. Tupu mei he iiki 'a e paiki', 'oku faingata'a ai ke fakatokanga'i 'o hangē ko ha kā. Ko e kau faka'uli paiki 'e ni'ihī 'oku nau faka'uli futa'aki e si'isi'i 'enau paiki' mo 'enau hū holo 'i he hala'. Te nau ala hū holo 'i he ngaahi kaa' 'ikai lava e kau faka'uli kehe' 'o fakatokanga'i kinautolu. Mātu'aki tokanga 'aupito ki ha 'asi fakafokifā ha motopaiki.

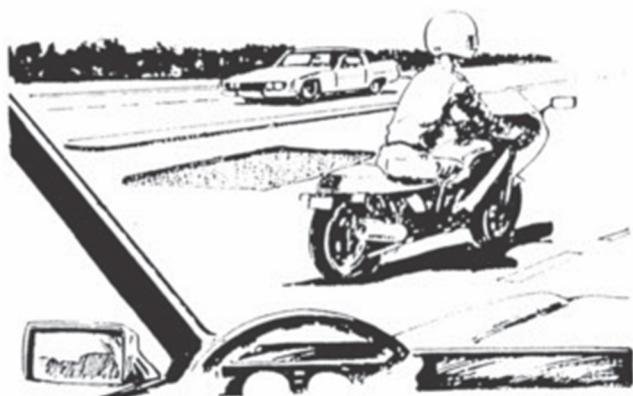
FAKAPAPAU'I 'OKU' KE SIO KI HE PAIKI' PEA' KE 'ILO E OMA 'ENE LELE' KI MU'A PEA' KE AFE PE HŪ ATU KI HA FETAULAKI'ANGA HALA.

FEITU'U KE 'I AI E PAIKI' 'I HA LEINI

Makatu'unga he si'si'i 'a e paiki', e fakatefito e feitu'u 'e 'i ai' 'i loto he leini hala' mei he tükunga 'oku 'i ai e hala mo e fefononga'aki'. 'E ngäue'aki 'e he faka'uli paiki e konga 'o e leini 'e faingofua ai ke fakatokanga'i ia'. 'I he taimi 'e ni'ihhi, 'oku 'uhinga eni ke ne lele 'i he tafa'aki to'ohema 'o e leini' ke ne lava 'o sio lelei ki he fefononga'aki' mo e tükunga 'o e hala'. 'Oku toe hoko eni ke 'asi lelei ai e paiki' ki he toenga 'o e kau fefononga'aki'. 'I he taimi 'oku liliu ai e fefononga'aki' mo e tükunga 'o e hala', 'e nga'unu e faka'uli paiki'. 'E ala lava ke 'unu ki he lotomālie 'o e leini' pe ko e tafa'aki to'omata'u' ke 'atā mei he hala' pē ke fakafaingofua hono fakatokanga'i ia 'e he ni'ihhi kehe 'i he hala'.

Ko e kau faka'uli tokolahī 'oku 'ikai ke nau fu'u tokanga'i e fanga ki'i me'a iiki 'e ngali fakatu'utāmaki ki he'enau me'alele' hangē ko e fanga ki'i luoluo pe ngaahi halanga lēlue. Ko ha fanga ki'i palopalema iiki ki ha me'alele

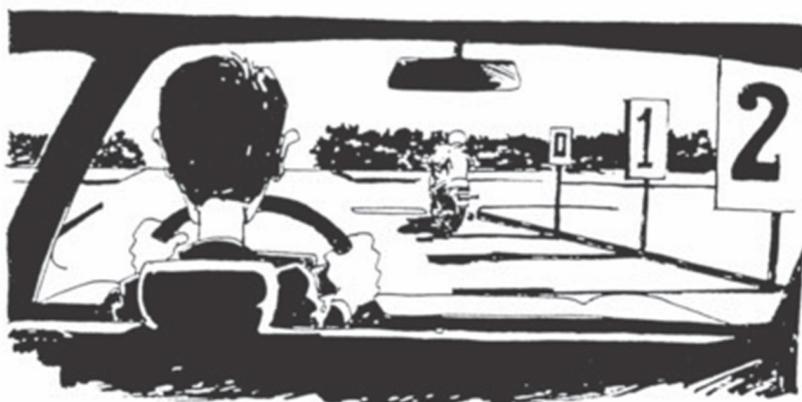
ve'efā 'oku ala hoko pe ia ko ha palopalema lahi ki he 'ū paiki'. Ko e tokotaha faka'uli paiki' 'e lele fakahao holo ia ke fakamama'o mei he ngaahi fakatamaki'. Ko e ngaahi 'unu holo ko eni' mei he tafa'aki ki tafa'aki' 'oku fa'a hoko fakatu'upakē pē 'i he ngaahi taimi 'e ni'ihhi. Ko e kau faka'uli me'alele' 'oku fiema'u ke nau 'ā'ā ki he ngaahi feliliuaki pehe ni', pea' ke nau faka'uli 'o fakatonu ki ai. Faka'apa'apa'i e paiki' mo e feitu'u 'oku 'i ai 'i he hala' he 'oku ngofua ke nau ngäue'aki e falahi kakato 'o ha leini ki he 'enau fe'unuaki holo'. Tukuange kakato ke 'atā 'a e konga 'o e leini 'oku lelei ai e paiki. 'Oua teke lele ke mo palāleli mo ha paiki 'i ha fo'i leini pē 'e taha. 'Oku' ne fakafe'atungia'i 'e ia e tokotaha faka'uli paiki' mei ha'ane lava 'o kalofi ha ngaahi fakatu'utāmaki.

FETAULAKI'ANGA HALA

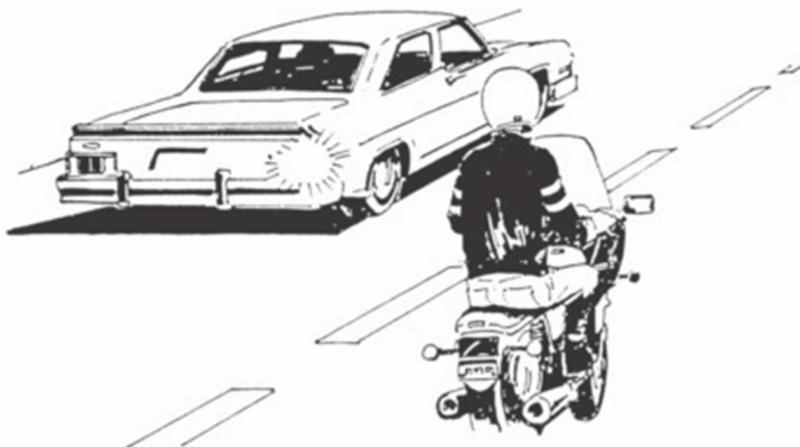
Ko e ngaahi fetaulaki'anga hala' ko e feitu'u ia 'oku ngali lahi taha ai ke hoko ha fepaki ha'a kā mo ha paiki. Hangē ko ia ne fakamatala ki mu'a', 'oku fa'a hoko eni tupu mei ha faka'uli 'o ha kā 'oku 'IKAI LAVA 'O SIO ki he paiki' pea 'oku' ne afe ki he halanga 'o e paiki'. Tupunga mei he 'ikai ke mahino ki he faka'uli 'o e me'alele' 'a e taumu'a 'a e faka'uli paiki' 'oku toe ala lava pē 'o hoko ai ha ngaahi palopalema. Ko e kau faka'uli paiki' 'oku nau fetongi leini ke teuteu ki ha fa'ahinga liliu he tükunga 'o e fefononga'aki pe ko e hala'. E 'unu e faka'uli paiki' ki ha tafa'aki pē 'e taha 'o e leini' 'o teuteu ke afe pe ko ha faingamālie ke fakamama' o mei ha fakatamaki 'oku 'ikai lava e kau faka'uli me'alele kehe' 'o sio ki ai. 'Oua te ke fakamahalo'i e taumu'a 'a ha faka'uli paiki kae 'oua leva kuo' ta'etoeveiveiu e kamata 'ene ngau'unu, 'o hangē ko ia ko ha afe ki ha fetaulaki'anga hala pe hala ki ha 'api. Tānaki atu ki ai', ko e ngaahi maama afe' 'oku 'ikai ke 'otometiki 'enau foki 'i he hili 'a e afe' pea fa'a ngalo he kau faka'uli paiki' ke tamate'i. Fakapapau'i 'oku' ke 'ilo e taumu'a 'a e faka'uli paiki' kimu'a pea' ke toki 'unu ki he halanga 'o e paiki'.

MAMA’O ‘O E MUIMUI ‘I HA PAIKI

‘I he tami ‘oku’ ke muimui ai ‘i ha paiki, tauhi ho mo vāmama’o ke ‘oua ‘e toe si’i hifo he sekoni ‘e 2’. Ko e vāmama’o eni te ne fakafaingamalie’i e paiki ke lava lelei ‘ene nga’unu holo’ pea mo ha’ane tu’u ‘o ka hoko ha fakatamaki. Tupu mei he tu’u lavea ngofua ‘a e paiki’ mo e faingata’ a ke tala lelei ‘e he kau faka’uli me’alele kehe’ ‘a e oma ‘ene lele mai’ pea mo ‘ene mama’o mei he me’alele’, ‘oku totonu ke tukuange pē ke lahi ‘aupito honau vāmama’o’ ke faingamālie ‘o ka ta’ofi fakafokifā. ‘Oku lahi ange ‘a e faingamālie ke hoko ha fakatamaki kapau ‘oku fu’u vāofi e ‘ū me’alele’ mo e paiki’. Te ne fakatupu ha ngaahi ‘ekisiteni. Lahi ange mo e faingamālie ke lavaea ‘a e tokotaha heka paiki he taimi ‘oku feinga ai ke kalofi ha ngaahi fakafe’atungia he hala mei mu’a’ pea toe fu’u ofi mai mo e muimui ‘a e me’alele kehe ‘i hono tu’ a’.

FAKALAKA MO E FAKALAKA ‘A HA’A PAIKI ‘IA KOE

Ko e ‘ū lao ko ia ki he fakalaka ‘i ha me’alele ‘oku tatau pē ki he ‘ū paiki’. Ko ha me’alele ‘oku fakalaka ai ha paiki ‘oku tonu ke ne tauhi pē ‘a e leini ‘oku lolotonga leleia ai’ mo e oma tatau ‘oku pe ‘oku lolotonga lele ai. Faka’atā e paiki’ ke ne fakalaka pea’ ke hū he vave taha’ ki he leini totonu he hū ki ai’. ‘I he taimi ‘oku fakalaka ai ha taha ‘i ha paiki, faka’atā ki he paiki’ ha leini kakato. ‘I he taimi ‘oku fakalaka ai ha taha ‘i ha paiki, faka’atā ki he paiki’ ha leini kakato. ‘Oua na’ā’ ke hū ki ha leini ‘oku ‘i ai ha paiki ‘o lele palāleli mo ia. Ko e afe vave ko ia ke foki ki ho leini’ ‘oku’ ne ue’i e faka’uli paiki’ ke fakahehei ki he mata’u ‘o e hala’ ki he kauhala ‘oku ha’u ai e ‘ū me’alele’ pe ki he tu’ā hala’.

LAISENI FAKA’ULI ‘A E FAKA’ULI PAIKI’

‘Oku kehe ‘a e faka’uli he paiki mei he faka’uli ‘i ha me’alele; ‘oku fiema’u ki he faka’uli he paiki ha ngaahi ‘ilo makehe mo ha ngaahi taukei makehe. Pea ‘i he ‘ene pehee’ ‘oku tonu pē ia ke‘i ai ha liseni faka’uli paiki. Ko e ngaahi siteiti tokolahia kuo pau ke fakakakato ha sivi kehe ia ki he ‘ilo mo e taukei ke toki lava ‘o faka’uli ‘i ha paiki. Ko e lava ko ia ‘i he ongo sivi’ ‘oku’ ne faka’atā ai e faka’uli’ ke ma’u ha’ane liseni faka’uli paiki. Tānaki atu’, ko e ‘ū paiki’ kuo pau ke lesisita mo malu’i ‘o ngāue’aki e ngaahi fiema’u tatau ‘oku ‘ai ki he ngaahi me’alele kehe’.

Ko e ‘uhinga ‘o e ‘ū fakamatala ko eni’ kotoa, ko e ‘ū paiki’ ‘oku nau ma’u e ngaahi totonu pea kuo pau ke nau fononga ‘i he hala’ ‘o tatau pē mo e ‘ū me’alele kehe’. Tokanga ki he ngaahi paiki ‘oku ‘asi fakatu’upakee’ pea’ ke faka’atā kiate kinautolu e konga e hala’ ‘oku tonu ke nau ma’u’; ko hai ‘oku’ ne ‘ilo ‘e malava pē ‘a e tokotaha heka paiki ko ia’ ke hoko ko ho kaungā’api ia.

KONGA XII FEFONONGA'AKI HAO MO MALU 'A E KAU FONONGA LALO'

TO'OTO'O KONGA LALAHİ 'O E NGAahi ME'A KUO HOKO'

- 'I Hawaii, ko e peseti 'e 20 'o e kau mate 'i he ngaahi fepaki' ko e kau fononga lalo.
- Ko e tokolahi taha 'o e ni'ihi 'oku mate' 'oku 'ikai ko ha kau faka'uli.
- 'Oku meimeī ko e peseti 'e 90 'o e kau lavea lalahi pe mate 'i ha fakatamaki he hala', ko e ni'ihi ta'u 15 pe ki lalo mo e ta'u motu'a ange 'i he 65.
- 'Oku meimeī ko e peseti 'e 90 'o e ngaahi fepaki 'o hoko ai ha mate; 'oku hoko 'i ha hala pule'anga'; pea lahi hake he peseti 'e 50 ko e kolosi 'i he hala'.
- 'Oku ki'i lahi si'i hake pē 'i he peseti 'e 10 'a e ngaahi fepaki 'oku hoko ai ha mate' 'oku 'ikai ko ha hoko 'i he hala'.

'I he 'osi ko ia ho'o lau e fakamatala to'oto'o konga lalahi ko eni' 'oku mahino ai ko e hala' 'oku lahi hono pule'i 'e he me'alele'. Ko e taha lue lalo' 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane malu'i mei ha me'alele. Ko 'ene malu mo hao' 'oku fakatefito pe ia 'iate ia mo e 'ā'ā 'a e faka'uli' mo e anga 'ene faka'uli'.

Ko e fakamatala to'oto'o kongalalahi' ni 'oku' ne fakahaa'i ai ko e ngaahi fepaki' 'oku lahi taha 'ene hoko ki he ni'ihi 'oku kei iiki pea mo e ni'ihi 'oku vaivai'. Ko e fānau 'oku vave 'e nau sio 'o fakatokanga'i' ka 'oku 'ikai ke nau feaingainga mo e fefonong'a'aki he hala' pea 'oku 'ikai ai ke tonu 'enau fakafuofua ki he fakatu'utāmaki 'o ha me'alele. Ko e kau vaivai' 'oku faingata'a he 'oku fa'a kovi 'enau sio', tuai kenau ngae 'i ha hoko ha me'a, tuai 'enau 'unu holo', pea 'oku faingofua ange ke nau lavea pe mate.

Ngāue'aki 'a e ngaahi lao ko eni 'i he taimi 'oku' ke LUE ai' mo e taimi 'oku' ke FAKA'ULI ai' ke ne fakasi'isi'i pe ta'ofi e faingamālie ke ke kau ai pe lavea 'i ha fakatamaki he hala 'i Hawaii ni':

Ko ho ngaahi Fatongia 'i he taimi 'oku' ke FAKA'ULI ai'

- Holoki ho'o lele' 'o māmālie pea' ke mateuteu ma'u pē ke ke ta'ofi 'i ha fa'ahinga taimi pē 'oku' ke sio ai ki ha ni'ihi 'oku nau lue pe kolosi 'i he hala' pea mo e fa'ahinga taimi pē 'oku' ke sio ai ki ha fānau iiki 'oku nau ofi ki ha hala. Hooni ho'o me'alele' ke ne fakatokanga ki he kau fononga lalo 'i he hala'. (Ko e fiema'u eni 'a e lao').
- Ta'of i ma'u pē 'o tu'u 'i he hala' ki he ni'ihi 'oku kui' pea 'oku nau 'i he hala' ('oku faka'ilonga 'aki nautolu 'e ha tokotoko hinehina pe ha kulī fakafe'ao) 'o tatau ai pē pe ko e hā e faka'ilonga maama he taimi ko ia' pe ko e tūkunga 'o e fefonong'a'aki'.
- 'Oua na'a' ke lele atu 'o kolosi 'i loto 'i ha kolosi'anga 'a e kau fononga lalo lolotonga 'oku nau ngāue'aki. ('Oku tapu'i eni 'e he e lao')
- 'Oua na'a' ke fakalaka 'i ha me'alele 'oku lolotonga tu'u kae kolosi ha ni'ihi 'i he hala'. ('Oku tapu'i eni 'e he lao').)
- To e mata'ā ange ki he fānau' 'i ha'o ofi ki ha ngaahi 'apiako, ngaahi paaka, ngaahi va'inga anga 'a e fānau' pea mo e ngaahi feitu'u 'api nofo'anga'. Ta'ofi 'o tu'u 'o fakatatau ki ha faka'ilonga kolosi'anga 'o ha 'apiako'.
- Tokanga ki he kau fononga lalo' 'i he taimi 'oku' ke kolosi ai 'i he ngaahi fetaulaki'anga hala' mo e taimi 'oku' ke afe ai ki loto pe ki tu'a mei ha hala ki ha 'api'. (Ko e fiema'u eni 'a e lao').)
- Fakasio ma'u pē 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele 'oku ofi mai kimu'a pea' ke hifo mo ho'o kau pāses'e mei he me'alele'. Hifo mei ho'o me'alele' 'i he tafa'aki ko ia 'oku 'ikai ofi ki he hala' 'i ha fa'ahinga taimi pē 'oku faingamālie ai'.

Ko ho ngaahi Fatongia 'i he taimi 'oku' ke kolosi ai he hala'

- Kolosi ma'u pē 'i he ngaahi kolosi'anga'. Ko e kolosi 'i ha toe feitu'u kehe 'o e hala' 'oku 'ikai fakalao.
- Talangofua ki he ngaahi lao mo e ngaahi faka'ilonga kotoa pē 'o e hala'. (Ko e fiema'u eni 'a e lao').)
- Fakasio ma'u pē 'a e ngaahi me'alele 'i he hala' 'i he taimi 'oku' ke lue ai he hala'. 'Oua te ke ma'uhala teke malu pē he muimui 'i he ngaahi laine vali faka'ilonga kolosi 'i he hala' pe ko e ngaahi faka'ilonga hala kehe'.
- 'Oua te ke kolosi lolotonga ha maama lanu mata kuo 'osi fuoloa 'ene ulo'. Tali ki he maama lanu mata fo'ou hoko'.

- ‘Oua na’ā’ ke kolosi he hala’ pe lue ‘i he kolosi‘anga hala’ ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ai ha ngaahi me’alele ‘oku nau ofi mai. Ngali ‘e ‘ikai lava ke nau ta’ofi. (‘Oku tapu’i eni ‘e he lao’.)
- Fakasio pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’alele ‘oku afe kimu’ā pea’ ke kolosi ‘i he hala’.
- ‘Oua na’ā’ ke lele ‘i he tafa’aki’ pe ki he tafa’aki ‘e taha ‘o e hala’.
- Lue ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’ ‘a ia ‘oku’ ke fehangahangai ai mo e ngaahi me’alele ‘oku lele mai’.
- ‘Oua na’ā’ ke lue pe tu’u ‘i he konga ‘o e hala’ ‘oku lele ai e me’alele’, ke ke tu’uaki fakatau ha fa’ahinga me’ā pe feinga ke malu’i ha me’alele pe ta’ofi ha pākingi’anga. (‘Oku tapu’i eni ‘e he lao’.)
- Tui ha ngaahi vala ‘oku lanu maama ‘i he taimi ‘oku’ ke lue ai ‘i he hala’ pe ve’ehala’.
- ‘Oua na’ā’ ke lue ‘i he hala’ pe ofi ki ai ‘o kapau na’ā’ ke inu kavamālohi pe ngāūe’aki ha faito’o konatapu.
- Fakapapau’i ‘oku ‘ikai va’inga ho’o fānau’ ‘i he hala’.

TA’OFI KI HA PASI AKO

‘I he taimi ‘oku ta’ofi ai ha pasi ako ‘i ha hala pule’anga’ pea ‘oku kamokamo ‘ene ngaahi maama fakatokanga’, kuo pau ke tu’u e me’alele kotoa pē ‘i mui ai pea pehē ki he me’alele ‘i he tafa’aki ‘o e kauhala tatau pē ‘i mui ‘i he pasi ako’ pea’ ke ‘oua na’ā nau lele kae ‘oua kuo kamata lele e pasi ako’ pe tamate’i ‘ene ngaahi maama kamokamo’. Ko e ‘ikai ke ke talangofua ki he lao ko eni (291C-95, HRS) ‘e lava ke ke mo’ua ai \$1000.

Kā ko e ngaahi me’alele ko ia ‘i he kauhala fehangahangai ‘o e hala’, ‘a ē ‘oku vahe’i’, ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke nau tu’u. Ko e hala ‘oku vahe’i ke konga hala kehekehe ‘e ua ‘oku fakamavahe’i kināua’aki ha vaha’ā konga kelekele pe ha ‘ata’atā pē ‘oku ‘ikai fakataumu’ā ke lele ai ha me’alele.

Ko e kau faka’uli ko ia ‘oku nau lele fakataha mo e ‘ū pasi ako’ ‘oku fiema’u ke nau lele tokanga mo kinautolu. Ko e tokolahi ‘a e fānau ‘o tali ‘i he ve’ehala’ ‘i he pongipongi’ ‘oku’ ne fakamahino mai ‘oku ‘i ai ha pasi ako ‘i he feitu’u ko ia’. ‘Ikai ke ngata ai’, ‘oku lava ke fakafokifā ‘a e lele ha leka kī loto hala’.

KONGA XIII ‘U PASIKALA’

KAU FAKA’ULI ‘I HE NGAahi ME’ALELE’

Makatu’unga mei he lahi ange hono ngäue’aki e ‘ū hala pule’anga’, ‘oku fakautuut ai e mahu’inga ke malu mo hao hono ngäue’aki e hala’ fakataha mo e kau faka’uli pasikala’. Ko e ‘ū pasikala’ ‘oku lau pē kinautolu ‘e he lao’ ko e me’alele, pea ko ia ai’ ‘oku nau ma’u e ngaahi totonu mo e ngaahi fatongia ‘a ia ‘oku fiema’u ki he ‘ū me’alele kehe’. Ka neongo ia’, ko e kau faka’uli me’alele’ ‘oku tonu ke nau toe tokanga ange ki he kau faka’uli pasikala’ ko e ‘uhinga’ he ‘oku ‘ikai ke faingofua hono fakatokanga’i kinautolu’. Tänaki atu ki ai’ te nau ala lava pē ke nau ‘asi fakafokifā hake, pe ko e ‘ikai ke nau ma’u e ngaahi ‘ilo pe ngaahi taukei ke nau ngäue’aki lelei mo totonu ‘enau pasikala’ ‘i he fefononga’aki he hala’. Teke lava pe ‘o sio pea ‘ilo e kalasi kehekehe ‘o e taukei ‘o e kau heka pasikala’. Ko e kau faka’uli’ kuo pau ke nau tokanga ki he ngaahi me’a’ ni:

- Ko ha kau heka pasikala ‘oku nau nau lele ki loto ‘i he leini’. Neongo ‘oku fiema’u ke lele ‘a e kau heka pasikala’ ‘i he ve’ehala tafa’aki to’omata’u’, ‘oku ‘i ai e ngaahi taimi makehe te nau lava ai ‘o lele ki loto ‘i ha leini’. ‘Oku kau hen i enau teuteu afe hema, fakalaka ‘i ha pasikala ‘e taha pe fakamama’o mei ha fakatamaki ‘i he ve’ehala’. Ko e kau heka pasikala’ ‘oku fakalao pē ke nau lele ‘i he ve’ehala to’ohema ‘o ha hala ‘oku kauhala taha pē.
- Ko e kau heka pasikala’ ‘oku nau lele ‘i he kauhala hala ‘o e hala’. Neongo ‘oku ta’efakalao e faka’uli pasikala ‘i he kauhala hala ‘o e hala’, ‘oku kei tokolah pē ‘a e kau faka’uli pasikala ta’etaukei ‘oku nau kei faka’uli pehe’ ni ‘i he taimi ‘e ni’ihi. Ko e fa’ahinga tō’onga ko eni’ ‘oku fakafuofua ko e peseti ‘e 25 ‘o e fepaki ‘a ha pasikala mo me’alele ‘i he hala’, ko e tupu’ mei hen. Ko e kau faka’uli me’alele’ kuo pau ke nau tokanga ki he fa’ahinga tō’onga ko eni’ tautautefito ki he taimi afe’.
- Manatu’i ma’u pē ke ke tokanga ‘i he taimi ‘oku’ ke fakalaka ai ‘i ha taha heka pasikala. Ko e kau faka’uli me’alele’ kuo pau ke nau tauhi ha vāmama’o ‘o ‘ikai toe si’i ange ‘i he fute ‘e 3 mei he pasikala’ kae ‘oua kuo’ ke fakalaka kakato ‘o hao pea malu mei he pasikala’. Tänaki atu’, ko e taha heka pasikala’ ‘e ala lava pē ke lele vave ange ia ‘o ‘ikai fakatatau ki ho’o ma’u’. ‘Oku fa’ a hoko ha ngaahi fepaki ‘a ha me’alele mo ha pasikala ‘i he taimi ‘oku fakalaka ai ha me’alele ‘i ha pasikala, pea fakatovave e māmālie ‘a e me’alele’ ‘o ne afe mata’u, pea ‘ikai ke ne tauhi ha vāmama’o fe’unga ma’ae pasikala’.
- Faka’uli mama’o mei he ngaahi leini pasikala’, tautautefito ‘i he taimi ‘oku fai ai ha afe ‘i ha fetaulaki’anga hala. Fakasio pe ‘oku ‘i ai ha kau heka pasikala pea’ ke faka’atā kinautolu ke nau lele ‘i he taimi ‘oku ke kolosi ai ‘i he ngaahi leini pasikala’. Fakasio pe ‘oku ‘i ai ha kau heka pasikala’ pe’ ke faka’atā kinautolu ke nau lele ‘i he taimi ‘oku ke kolosi ai ‘i he ngaahi leini pasikala’. ‘Ai ke ke anga’aki ‘a e fakasio ma’u pē pe ‘oku ‘i ai ha kau heka pasikala ‘i he ve’ehala’ kimu’pe’ ke afe mata’u o tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai pe ‘ikai.
- ‘Uluaki sio ma’u pē kimu’pea’ ke toki fakaava ho matapaa’. ‘Oku maumau lao ‘a e taimi ‘oku ke fakaava fakafokifā ai e matapā ho’o me’alele’ kae ‘ikai ke ke ‘uluaki fakasio pe ‘oku ‘atā e fefononga’aki’ ‘o kau ai e kau heka pasikala’.
- Tokanga’i e kau heka pasikala’ ‘aki ho’o anga’ofa. Ko e pasikala kotoa pē ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘atā e hala’ ‘aki ha me’alele ‘e taha, pea si’isi’i ai e ‘uli’i e ‘ea’ pea ‘e toe ala ‘atā mo e pākingi’ ‘aki ha pākingi ‘e taha ‘i he feitu’u ‘oku’ ke fononga ki ai’.

KAU FAKA’ULI PASIKALA’

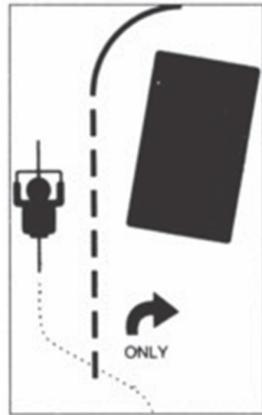
Hangē pē ko e kau faka’uli me’alele kehe’, ko e kau faka’uli pasikala’ ‘oku fiema’u ke nau talangofua ki he ngaahi faka’ilonga hala kotoa pē, ngaahi fakahinohino pea mo e ngaahi lao kehe ‘o e hala pule’anga’. Ko e lao’ ia, pea ‘oku tokoni ia ki hono faka’apa’apa’i mo hono tali e kau faka’uli pasikala’ ko e kau ‘faka’uli’ he hala pule’anga’. Tänaki atu ki ai’ ‘oku tonu ke ‘ilo ‘e he kau faka’uli pasikala’ ‘a e ngaahi me’a’ ni:

Ngaahi Lao ‘o e Fefononga’aki Hala’

- Lele ma’u pē ho’o pasikala’ ‘i he tafa’aki tatau mo e fefononga’aki’, tatau ai pē pe ‘oku’ ke lele ki ha feitu’u ofi pē. Ko e kau faka’uli me’alele’ ‘oku ‘ikai ke nau fakasio kinautolu ki he ‘ū pasikala lele oma ‘oku ha’u fakahangatonu kiate kinautolu. ‘I he taimi ‘oku fai ai ha afe mata’u, ‘oku fa’ a ta’etokanga ‘a e kau faka’uli me’alele’ mo e kau heka pasikala’ ke nau tokanga’i ‘a e kau lue lalo ‘oku nau ha’u ‘i honau tafa’aki to’omata’u’ ko e ‘uhinga’ ko e lahi ange ‘enau tokanga ki he fefononga’aki ‘i honau to’ohema’.

- ‘I he taimi ‘oku’ ke lele māmālie ange ai ‘i he oma angamaheni ‘a e fefononga’aki’, lele ‘aki e ofi taha te ke ala lava ‘i he kauhala to’omata’u’. ‘I he ngaahi hala ‘oku kauhala taha pee’, ‘oku fakalao pē ke ke lele ‘i he kauhala to’ohema’.
- Ko e kau heka pasikala’ ‘oku ala lava pē ke nau lele ki loto ‘i he hala’ ‘i he taimi ‘oku nau afe hemai ai’, taimi faka’ehi’ehi mei ha ngaahi fakatamaki he hala’, taimi ‘oku nau lele oma tatau ai mo e fefononga’aki’ pe ‘o kapau ‘oku fu’u fāsi’i e hala’ ke hao mo malu ‘a e lele fakataha ‘a e pasikala’ mo e me’alele ‘i he leini tatau.
- ‘I he hala’, ko e kau heka pasikala’ kuo pau ke nau lele laine taha mei mui ma’u pē. Te nau ala lava pē ke lele matatatau ha pasikala ‘e ua ‘i ha leini pasikala pe halanga pasikala ‘oku fālahi fe’unga ke ‘oua te nau fakafe’ātungia’i e fofononga’aki’.
- Talangofua ki he ngaahi faka’ilonga hala’ mo e ngaahi fakatokanga hala kotoa pē. Ko e kau faka’uli pasikala ko ia ‘oku ma’u ‘oku nau maumau’i e lao’ ‘e tautea tatau pē kinautolu mo e kau faka’uli me’alele’.
- Muimui ‘i he ngaahi tohi fakahinohino ‘i he leini’. Lele mama’o mei ha leini ‘oku afe mata’u pē ‘o kapau ‘oku’ ke lele hangatonu pē koe.
- Kapau ‘oku’ ke heka pasikala po’uli kuo pau ke ‘i ai ha’o maama hulu’i mu’ a pea mo ha’o me’ a faka’ilonga ngingila ‘i mui. ‘Oku toe fale’i atu ke ‘i ai mo ha’o maama mui mo ha ngaahi me’ faka’ilonga ngingila ‘i he ongo me’ a ‘aka’, pea pehē foki ke ke tui ha vala ‘oku lanu maama.
- ‘Oua te ke fakauta ha pāsesē tukukehe ‘o kapau na’e ngaohi ho’o pasikala’ ke fakauta pāsesē.
- Ko e ‘ū pasikala’ ‘oku ‘ikai ke ngofua ke nau lele ‘i he ngaahi lue’anga ‘i he ngaahi feitu’u fakapismisi’. ‘I he ngaahi feitu’u kehe’, ko e kau heka pasikala’ ‘oku nau ala lava ‘o lele ‘i he ngaahi lue’anga’ ‘o kapau ‘oku nau lele ‘i he oma ko e maile ‘e 10 ki he houa pe si’i ange pea’ ke nau faka’atā ma’u pē ke ‘uluaki ngāue’aki ‘e he kau fononga lalo’ e hala’.

Ngaahi Fale’i ke Hao mo Malu he Heka Pasikala’

- Tui ma’u pē ha tatā malu’i ‘i he taimi kotoa pē ‘oku’ ke heka pasikala ai. Neongo ‘e lava pē ke ‘ikai fiema’u fakalao ia ke ke tui ha tatā malu’i, ‘oku lelei pē ke ke fai pehē. ‘Oku ‘ikai fiema’u ia ke ke lele oma pe mama’o ke tupu ha ngaahi lavea fakatu’utāmaki ki he ‘ulu’.
- Faka’uli ‘aki ma’u pē ‘a e ngaahi founiga ‘oku faingofua ai hono fakatokanga’i koe ‘e he kau faka’uli’. ‘Oua te ke heka pasikala ‘o fai ha ngaahi tō’onga ke ne faka’ohovalē’i ‘a e kau faka’uli me’alele’, hangē ko ha’o hū takai holo ‘i he ngaahi me’alele ‘oku tau’ pe ko e fefononga’aki’.
- Fakasio ki mui kia koe pea’ ke fakapapau’i ‘oku ‘atā kimu’ a pea’ ke afe hemai pe lele ki loto hala. Tānaki atu ki ai’, faka’ilonga ma’u pē ki he kau faka’uli kehe’ ho’o taumu’ a’ ‘aki ha’o faka’ilonga nima ‘i ho taimi afe’ mo e taimi ti’ofi ke ke tu’u’.
- ‘Oua te ke lele ‘o fu’u ofi ki he ngaahi kā ‘oku pākingi’. Faka’atā ma’u pē ha fute ‘e 3 mei ha me’alele ‘oku pākingi ke ‘oua te ke tau ai’ ‘o kapau ‘fakaava fakafokifa’ ‘e he faka’uli’ hono matapaa’. Pea’ ke toe tokanga ki he ngaahi me’alele ‘oku nau ala afe mai ki hala lahi’.
- ‘Oua te ke tui ha ngaahi me’ a fanonga ‘i he taimi ‘oku’ ke heka pasikala ai’. ‘Oku fiema’u ke ke fakaongo ki he fefononga’aki’ ‘i ho’o fononga’ pea’ ke tokanga pe ko e hā e tūkunga ‘oku ‘i ai’. ‘Oku kau ai e fakasio e hala’ pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi luoluo, ngaahi maumau he hala’ pea mo ha ngaahi feitu’u ‘oku hekeheke.
- Fakapapau’i ‘oku malu mo hao ho’o pasikala’. Kimu’ a pea’ ke heka ‘o lele, fakapapau’i ‘oku ngāue e ‘ū ta’ofi’, ko e nofo’ā pea mo e ongo kau’ ‘oku ma’u pea ko e ongo va’e ‘oku fefeka lelei mo fuo lelei.
- ‘Asi ma’u pē ke fakatokanga’i koe. Tui ha ngaahi vala lanu maama ‘i he taimi ‘oku’ ke heka pasikala ai’. ‘Oua te ke fakakaukau ‘oku fakatokanga’i koe ‘e he’ e kau faka’uli me’alele’ ‘o tatau ai pē ‘o kapau kuo mo fesiofaki. Feinga ke fakatokanga’i koe ‘e he kau faka’uli’, pea ‘iai ha fa’ahinga faka’ilonga kuo’ ne fakatokanga’i koe ke fakapapau’i ‘aki kuo’ ne ‘osi fakatokanga’i koe.
- Fili e founiga lelei taha ki he afe hemai’. Ko e kau faka’uli pasikala taukei’ te nau afe hemai hangē pē ko ha afe ‘a ha me’alele’: te nau faka’ilonga, ‘unu ki he loto leini’ pea nau afe ‘i he taimi ‘oku hao mo malu ai’ pea nau fakakakato ‘enau afe’. Ko e ni’ihi te nau kolosi he hala’ hangē pē ko e kau fononga lalo’: te nau heka ki he kolosi’anga’, hifo ‘o lue mo ‘enau pasikala’ ‘i he kolosi’anga’, pea toki hoko atu ‘enau heka pasikala’ mei ai.
- ‘Oua te ke fakalao ‘i he ngaahi me’alele ‘i he tafa’aki to’omata’u’. Ko e kau faka’uli me’alele’ ‘oku ‘ikai ke nau fakakaukau pē ke nau sio kia koe ‘i he taimi ‘oku’ ke afe ai ‘i he tafa’aki to’omata’u’. ‘I he taimi ‘oku’ ke tu’u ai ‘i he ‘i he hala’, ‘oku hao ange mo malu ange pea mo anga faka’apa’apa ange ke ke muimui atu pē ‘i mui ‘i he hokohoko totomu’.

**FAKA'ULI FAKALUUKUFUA
NGAAHI FEHU'I FEKAU'AKI
MO E SIVI LAISENI FAKA'ULI'**

NGAAHI FEHU'I FAKALUUKUFUA

Vakai ki he Peesi

15

1. ‘I he taimi ‘oku’ ke sivi lele hala ai ki ho’o laiseni faka’uli’:
  1. Kuo pau ke ke ‘omai e me’alele teke sivi lele ai’.
  2. Ko e me’alele’ kuo pau ke ‘i he tu’unga malu pea ‘ikai ke ‘iai ha fanga ki’i maumau te ne ala fakatupu ha fakatamaki.
  3. Kuo pau ke fakafe’ao koe ‘e ha taha ‘oku laiseni faka’uli ki he feitu’u fai’anga sivi’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

16

2. ‘I he taimi ‘oku’ ke liliu ai ho tu’asila’ kuo pau ke ke fakahā ki he Vāhenga Faisivi ‘aki ha’o :
  1. Faitohi ki ai, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 30.
  2. Faitohi ki ai, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 10.
  3. ‘Alu ki ai, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 10.
  4. Telefoni ki ai, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 30.

16

3. ‘I he taimi ‘oku’ ke liliu ai ho hingoa’ kuo pau ke ke fakahā ki he Vāhenga Faisivi ‘o e kau faka’uli’ ‘aki ha’o ‘alu ki ai mo ha fakamo’oni ‘o e liliu’ ‘i loto ‘i he:
  1. ‘Aho ‘e 60.
  2. ‘Aho ‘e 20.
  3. ‘Aho ‘e 10.
  4. ‘Aho ‘e 30.

17

4. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai ha me’alele ‘i he hala Pule’anga’ pe haiuei kuo pau ke:
  1. Fakahā ho’o laiseni faka’uli’ ‘i ha taimi ‘oku fiema’u ai.
  2. Fa’o ho’o laiseni’ ‘ia koe.
  3. ‘I ai ha’o laiseni faka’uli fakalao.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

15

5. ‘I he taimi ‘oku ‘osi ai e ‘aonga ‘o ho’o laiseni faka’uli’:
  1. Faka’uli lolotonga e vaha’ a taimi anga’ofa ko e ‘aho ‘e 90.
  2. Faka’uli pē ‘i he taimi ‘oku fakafe’ao ai koe ‘e ha taha ‘oku laiseni faka’uli.
  3. ‘Oku ‘ikai lava ke ke faka’uli ka ‘oku lava pē ke ke fakafo’ou ho’o laiseni faka’uli’ ‘i loto ‘i ha ta’u ‘e taha mei he ‘aho ‘osi ko ia hono ‘aonga’ ‘o muimui pē ‘i he ngaahi founiga angamaheni ‘o hono fakafo’ou ‘o ha laiseni.
  4. Faka’uli pē ki he ngāue’ mo foki.

19

6. Ko e maama lahi kotoa ho’o me’alele’ kuo pau ke nau ulo lelei pea’ ke fakatonutonu fakalelei ‘i he taimi:
  1. Faka’uli ‘i he fefononga’aki ‘i kolo’.
  2. Kotoa pē.
  3. Faka’uli ‘i he ngaahi filīuei.
  4. ‘Oku ofi ai ki he ngaahi me’alele kehe’.

18

7. Ko fē ‘i he ngaahi kongokonga ko eni’ ‘oku ala lava ke ke toki tānaki atu ki ho’o me’alele’?
  1. Ko ha maama kulokula ‘oku ‘asi mei mu’a, pe ko ha maama pulū ke ‘asi mei he me’alele’, tukukehe ‘a e ngaahi me’alele ki he taimi fakatu’utāmāki kuo ‘osi fakamafai’i ke ‘i ai ha’anau ngaahi maama pehē.
  2. Fafangu, mafalā puhi pe me’ a fakaongo.
  3. Mafalā ‘oku tu’usi pe hoko ‘o ka ngāue’aki pē ‘i he ngaahi hala ‘uta’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

8. Ko ha tatau ‘o e setifikeiti sivi me’alele’:
1. ‘Oku tonu ke tauhi ma’u pē ‘i me’alele.
  2. Faile fakataha mo ho’o tukuhau vāhenga he Siteiti’.
  3. Ke tauhi ‘i ha feitu’u malu ‘i ‘api.
  4. ‘E toki ‘oatu mei he Potungāue Pa’anga Fakavahe’.
9. Ko e tu’unga fakamekēnika ‘o e me’alele’ ko e fatongia ‘o e:
1. Tokotaha ‘oku’ ne ma’u fakalao e me’alele’.
  2. Tokotaha ‘enisinia’.
  3. Tokotaha faka’uli’ mo e tokotaha ‘oku lesisita ai e me’alele’.
  4. Kautaha ‘inisiua’.
10. Ko ha mafalā ‘oku mama ‘i ho’o me’alele’ ‘oku fakatu’utāmaki he ko hono ‘uhinga’ ‘oku’ ne lava ke fakatupu:
1. ‘A e mole ‘o e fanongo’.
  2. ‘Uli ‘a e ‘ea’.
  3. ‘Ea kāponi kona.
  4. Holoki e faifatongia ‘a e mīsini’.
11. Ko e ngaahi potungāue *Vehicle* ‘oku nau lesisita mo laiseni e ‘ū me’alele’ ko e:
1. Ngaahi Potungāue Polisi Fakavahe’.
  2. Ngaahi Potungāue Ngāue Fakavahe’.
  3. Potungāue fefononga’aki ‘a e siteiti ‘o hawaii’.
  4. Ngaahi ‘Ofisi Fakavahe kehekehe pē.
12. ‘I he taimi ‘oku’ ke liliu ai ho tu’asila’ ‘o kehe mei he tu’asila ko ia na’a’ ke lesisita ai ho’o me’alele’:
1. Kuo pau ke ke fakahā ki he Potungāue Pa’anga Fakavahe’ ‘i he taimi faka’ou’ e laiseni’.
  2. Kuo pau ke ke fakahā ki he Potungāue Pa’anga Fakavahe’ ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 30 hili e liliu’.
  3. Kuo pau pē ke ke toki fai e liliu’ ‘i he taimi ‘oku’ ke fakatau atu ai e kaa’.
  4. ‘Ikai fiema’u ke ke fai ha me’.
13. Ko e me’ā mahu’inga taha ‘i he taimi faka’uli’ ko e:
1. Me’alele’.
  2. ‘Ātakai’ (haiuei mo e fefononga’aki’).
  3. Faka’uli’ (‘a koe).
  4. Taimi ‘o e ‘aho’.
14. Kimu’ā pea tuku e ngāue’ ‘oku tafulu’i koe ‘e ho pule’. ‘Oku ‘ikai ke ke taungutu mai ki ai, ka ‘oku’ ke fakakaukau ‘oku ‘ikai totonus ‘ene founiga’ pea ‘oku’ ke ‘ita! ‘I he taimi ko ia ‘oku’ ke a’u ai ki ho’o me’alele’ ‘oku tonu ke ke:
1. Fakale’olahi e letioo’ ke ‘oua te ke toe lava ‘o fakakaukau ki he me’ā na’e hoko’.
  2. Lele oma he hala’ ke ne fakanonga koe.
  3. Ki’i taimi ‘i ha ngaahi miniti ke ke fiemālie kimu’ā pea’ ke toki faka’uli ki ‘api’.
  4. Ki’i afe vave atu pē ‘i he pā ‘oku’ ke manako taha ai’ ‘o inu pea’ ke toki faka’uli ki ‘api’.

15. 'Oku ala lava pē 'e he' e kau faka'uli kehe' ke nau fakafetau atu kia koe ke ke faka'ali'ali ho'o ngaahi taukei faka'uli' pea mo e tükunga ho'o me alele' 'i he hala'. 'Oku tonu ke ke:
 1. Kātaki'i ho loto ke ke fakahāhā mo fe'auhi'.
 2. Fakasitū'a'i 'a e ngaahi pole ke ke faka'ali'ali ho'o ngaahi taukei' pe ko ho'o me'alele'.
 3. Kau pē 'i he ngaahi fe'auhi 'oku' ke pehē te ke 'uluaki ai 'aki ha'o faka'uli *fakapotopoto*.
 4. Lōua 'a e tali 1 mo e 2 'i 'olunga'.

16. Ko e fakapapau'i 'e 'ikai ke uesia ho'o faka'uli' 'e he tükunga ho'o mo'ulelei' 'oku tonu ke ke:
 1. Fakamālohi sino ma'u pē pea' ke 'alu ki he toketaa' ke sivi ma'u pē koe.
 2. Nau 'ilo e anga e ngāue 'o e faito'o' 'i he 'enau tükunga faka'uli'.
 3. Faka'uli pe 'o fakatatau ki he mālohi ho sino'.
 4. Kātoa 'a e ngaahi tali 'i 'olunga'.

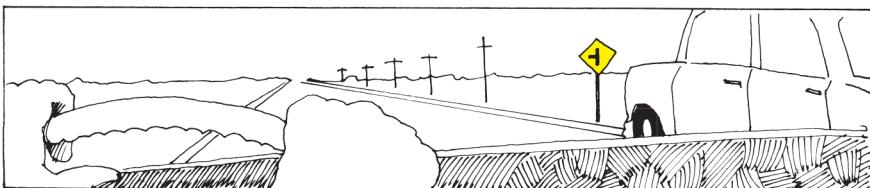
17. 'Oku tu'u 'a e polisi 'i he loto hala' 'o fakahinohino atu e feitu'u ke ke lele ai lolotonga e kulokula 'a e maama'; ko e hā e me'a 'oku tonu ke ke fai'?

1. Tu'u, pea' ke toki lele.	3. Lele 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e polisi'.
2. Tali ke lanu mata e maama'.	4. Afe mata'u.
18. Ko fē 'i he ngaahi me'a ko eni' 'oku' ne usesia lahi taha ho'o faka'uli'?
 1. Ko ho ma'olunga'.
 2. Ko ho ta'u motu'a'.
 3. Ko ho 'ulungaanga lolotonga ho'o faka'uli'.
 4. Ko e lōloa e taimi 'oku' ke ngae ai ke ke tali'i ai ha me'a fakatatau ki he'ene hoko'.

19. Ko e ngaahi faka'ilonga hala' mo e ngaahi tohi fakahinohino 'i he hala' kuo pau pē ke:
 1. Fai talangofua ma'u pē ki ai.
 2. Ngāue'aki pē ko ha founiga fakahinohino ki he fefononga'aki'.
 3. Muimui pē ki ai 'i he taimi pē 'oku 'i ai ha 'ū me'alele kehe he hala'.
 4. Muimui pē ki ai 'i he taimi pē 'oku 'i ai ha polisi'.

20. 'Oku' ke faka'uli atu 'i ha hala fāsi'i pea 'oku' ke fetaulaki mo ha me'alele 'oku lele mai. Kuo pau ke ke:
 1. Afe kakato ki he tafa'aki 'o e hala' 'o tu'u.
 2. Faka'atā e vaeua e hala' ki he me'alele 'oku lele mai'.
 3. Feinga'i ke afe e me'alele 'e taha' ki he ve'ehala' he ko koe na'a' ke 'uluaki a'u mai ki ai'.
 4. Fakamo'ui ho'o ngaahi maama mu'a' ke fakapapau'i 'oku sio mai e faka'uli 'e taha' kia koe.

21. 'Oku' ke kamata fakalaka 'i ha me'alele pea 'oku' ke sio ki he faka'ilonga ko eni 'i he fakatātaa'. 'Oku tonu ke ke:
 1. Hiki e oma ho'o lele' pea' ke fakakakato ho'o fakalaka' 'i he vave taha te ke lava'.
 2. Fakalaka 'i he kauhala to'omata'u'.
 3. Toe taitaimi pē ki mui 'o toki fakalaka 'i he 'osi e fetaulaki'anga hala' 'o kapau 'oku hao mo malu'.
 4. Lele pē 'i he tafa'aki 'o e me'alele' kae 'oua kuo' mo fakalaka 'i he fetaulaki'anga hala'.

29

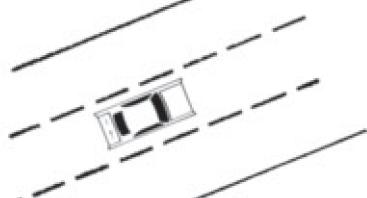
22. ‘Oku’ ke muimui atu ‘i he palau lele māmālie ko ia ‘i he fakatātaa’ ‘i ha hala ‘oku leini ua. ‘Oku ala lava ke:

1. ‘Oua te ke fakalaka.
2. Ke fakalaka ‘i he hema’ ‘o kapau ‘oku ‘ikai ha me’alele ‘e lele mai.
3. Ke fakalaka ‘i he mata’u’ ‘o ngāue’aki e ve’ehala’.
4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

68

23. ‘Oku’ ke lele ‘i ha hala ‘oku faka’ilonga’ i ‘oku hu’u kotoa pē ‘a e lele’ ki he feitu’u ‘e taha. ‘Oku lava ke ke fakalaka ‘i he me’alele ‘i he fakatātaa’:

1. ‘I he hema’ pē.
2. ‘I he mata’u’ pē.
3. Ha fa’ahinga tafa’aki pē.
4. Kuo pau ke ke fakalaka ma’u pē he leini taupotu tahaki he tafa’aki to’ohema’.

27

24. ‘I he taimi ‘oku’ ke afe pe fetongi leini ai’ kuo pau ke ke:

1. Tā ma’u pē ho’o maama afe’ ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘ikai te ke sio ki ha ‘ū me’alele kehe ‘i he fefononga’aki’.
2. Toki tā pē ho’o maama afe’ ‘i he taimi pē ‘oku ‘i ai ha ‘ū me’alele kehe ‘i he fefononga’aki’.
3. Toki tā pē ho’o maama afe’ ‘i he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai he taimi po’uli’.
4. Toki tā pē ho’o maama afe’ ‘i he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai he hala’ ‘i he taimi po’uli’.

27

25. ‘Oku’ ke a’u mai ki ha kolosi’anga lēlue pea ‘oku takemokemo fakatokanga ‘a e maama kolosi’. ‘Oku tonu ke ke:

1. Tu’u pea’ ke fakasio pe ‘oku ‘i ai ha lēlue.
2. Māmālie pea’ ke fakasio pe ‘oku ‘i ai ha lēlue.
3. Fakasio pe ‘oku ‘i ai ha lēlue pea’ ke langa lele.
4. Fai fakatatau ki he me’alele ko ia ‘oku mo fehangaaaki’.

28

26. Kuo pau ke ‘oua na’ a’ ke faka’uli ho’o me’alele’ ‘o oma ange:

1. ‘I he oma ko ia ‘oku ‘asi he faka’ilonga hala’.
2. Kuo pau ke ke faka’uli ‘o ‘oua na’ a toe oma ange ‘i he oma ‘oku fakalao mo fakapotopoto’.
3. ‘I ha oma ‘oku hao mo malu ki he fefononga’aki ‘i he taimi ko ia’.
4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

29

27. ‘I he taimi ‘oku’ ke mavave ai mei ho’o me’alele’ pea ‘oku ‘ikai ‘i ai ha taha ‘i loto ke ne tokanga’i, kuo pau ke ke:

1. Tamate’i e misini’.
2. Loka’i e fohe’ pea to’o e kii’.
3. Fakahū ki he ta’ofi pākingi’.
4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

29

28. ‘Oku’ ke faka’uli atu he haiue’ pea ‘oku’ ke fanongo ki he fakaongo fakatokanga mai ‘a ha me’alele ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ha fakatu’utāmaki ‘i mui ‘ia koe. ‘Oku tonu ke ke:

1. Tu’u.
2. Afe ki he mata’u’ ‘o tu’u.
3. Langa ho’o me’alele’ ke ke lele ‘o ‘atā.
4. Māmālie.

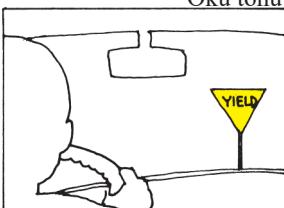
29. ‘Oku’ ke faka’uli atu he haiuei’ pea ‘oku’ ke fanongo ki he fakatokanga mai ‘a ha me’alele ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ha fakatu’utāmaki ‘i mui ‘ia koe pea ‘oku toe kamokamo mo ‘ene ngaahi maama fakatokanga’. ‘Oku ke ‘i ha kiu lahi he hala’ pea ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o hao ki tu’ a. ‘Oku tonu ke ke:
1. Tu’u.
  2. Hooni ho’o me’alele’.
  3. Lele pē ‘o fakamālohi’ i ke ke hū ki he leini ofi mai’.
  4. Nga’unu māmālie pē ki mu’ a kae ‘oua kuo’ ke lava ‘o afe ke ‘atā ‘ene lele’.

30. ‘Oku ala lava ke ke fakalaka ‘i ha me’alele:
1. ‘I ha konga hala ‘oku ngaofe pe ko ha tahake he ko e ‘uhī’ ‘oku ‘ikai ngali’ ‘i ai ha me’alele ia ‘oku lele mai’.
  2. ‘I he tafa’aki to’omata’u ‘o e hala’.
  3. ‘I he taimi ‘oku ‘i ai ai ha laine engeenga hokohoko ‘i ho leini’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

31. ‘Oku ala lava ke ke fakalaka ‘i ha pasi ako mei mu’ a pe ‘i mui ‘i ha haiuei ‘oku vahevahe:
1. Tapu ‘aupito.
  2. ‘I he taimi ‘oku ulo mai ai e ngaahi maama kamokamo kulokula ‘a e pasi ako’.
  3. ‘I he taimi ‘oku mate ai e ngaahi maama kamokamo kulokula ‘a e pasi ako’.
  4. ‘I ha fa’ahinga taimi pē ‘o kapau ‘oku’ ke faka’uli māmālie.

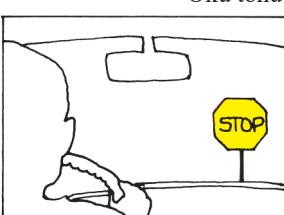
32. ‘I ha fetaulaki’ anga hala ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi faka’ ilonga hala. ‘Oku’ ke a’u fakataha mai mo ha me’alele ‘e taha ki ai. ‘Oku tonu ke ke:
1. Langa lele pea’ ke fakalaka atu ‘i he fetaulaki’ anga hala’.
  2. Māmālie pea’ ke faka’atā e me’alele he mata’u’ ke ‘uluaki lele.
  3. Faka’uli atu ki loto ki he fetaulaki’ anga hala’ ke tu’u e me’alele ‘e taha’.
  4. Hooni ho’o me’alele’ pea’ ke lele ‘o kolosi ‘i he fetaulaki’ anga hala’.

33. ‘Oku’ ke a’u mai ki he fetaulaki’ anga hala ko eni ‘i he fakatataa’. ‘Oku tonu ke ke:

1. Tu’u.
2. Māmālie, tu’u ‘o kapau ‘oku fiema’u pea’ ke faka’atā e ngaahi me’alele kehe’ ke nau ‘uluaki kolosi.
3. Langa lele ke fai mo ke fakalaka ‘i he fetaulaki’ anga hala’.
4. Lele pē koe he ko e faka’ ilonga’ ‘oku ‘uhinga ia ki he me’alele ‘e taha’.

34. ‘Oku’ ke a’u mai ki he fetaulaki’ anga hala ko eni ‘i he fakatataa’. ‘Oku tonu ke ke:

1. Māmāie pea’ ke fakasio e ngaahi me’alele kehe’.
2. Tu’u pea’ ke faka’atā e ni’ihī mo e ‘ū me’alele ‘oku nau kolosi’ ke nau kolosi.
3. Toki tu’u pē ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’alele ‘oku lele mai’.
4. Toki tu’u pē ‘o kapau ‘oku’ ke teuteu afe hemā.

35. ‘Oku’ ke lele mai ki ha fetaulaki’anga hala pea ‘oku lanu mata e maama’. ‘Oku kolosi ha kau fononga lalo ‘i he maama kulokulo’ ki he ta’afaki ‘e taha’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Hooni ho’o me’alele’.
  2. Langa lele pea’ ke fakalaka ‘i mu’ a ‘i he kau kolosi he hala’.
  3. Tu’u ‘o faka’atā e kau fononga lalo’ ke nau kolosi hao ki he faha’i ‘e taha’.
  4. Lele ofi atu ‘o fakailifia’ i e kau fononga lalo’ ke ‘oua te nau toe kolosi ‘i ha maama kulokula.
36. ‘I he taimi ‘oku’ ke afe ai ki hala lahi mei ha hala fakaloto’api:
1. Kuo pau ke ke faka’uli māmālie ke faka’atā e ngaahi me’alele kehe’ mo e kau fononga lalo’ ke nau kolosi ‘i mu’ a ‘ia koe ki he faha’i ‘e taha’.
  2. Kuo pau ke ke hooni ho’o me’alele’ ke faka’atā koe ‘e he ngaahi me’alele kehe’ mo e kau fononga lalo’ ke ke afe ki hala.
  3. Kuo pau ke ke tu’u pea’ ke tokī afe pē ‘i he taimi ‘oku’ ‘ikai ai ke ‘i ai ha kau fononga lalo pe ngaahi me’alele ‘oku nau ofi mai.
  4. ‘Oku lava ke ke tukunoa’ i pē ‘e koe e kau fononga lalo’ ‘o kapau ‘oku’ ‘ikai ‘i ai ha lue’anga kakai he ve’ehala’.

37. ‘Oku’ ke a’u fakataha mai ki ha fetaulaki’anga hala mo ha me’alele ‘e taha ka ‘oku’ ‘ikai ‘i ai ha ngaahi faka’ilonga hala ia ai. Ko fē e me’alele ‘oku pule’?
1. Ko e me’alele ‘i he hema’.
  2. Ko e me’alele ‘i he mata’u’.
  3. Ko e me’alele ‘oku lele vave taha’.
  4. Ko e me’alele ‘oku’ ‘uluaki hū atu ki he fetaulaki’anga hala’.

38. ‘I he taimi ‘oku fai ai ha afe hema ‘i ha fetaulaki’anga hala’ pe ki loto ki ha hala fakaloto’api:
1. ‘Oku tonu ke ke faka’atā e faha’i mata’u’ ke fakalaka ai e ngaahi me’alele kehe’.
  2. Kuo pau ke ke faka’atā e ngaahi me’alele ‘oku nau lele ofi mai ‘i he kauhala ‘e taha’ ke nau lele.
  3. Kuo pau ke ‘oua na’a’ ke kolosi ‘i ha laine engeenga hokohoko.
  4. Kuo pau ke ‘oua na’a’ ke poloka’ i ha me’alele ‘oku ofi mai mei mui.

39. ‘Oku’ ke tu’u ‘i mui ‘i ha ngaahi me’alele ‘i ha fetaulaki’anga hala he ‘oku’ ‘i ai ha faka’ilonga tu’u. ‘I he taimi ‘oku’ ‘atā ai e fetaulaki’anga hala’:
1. ‘Oku ala lava ke ke kolosi ‘o ‘ikai toe tu’u.
  2. Kuo pau ke ke toe tu’u ‘i he fakailonga tu’u’ pe ko e laine ke ke tu’u ai he ‘hala’.
  3. ‘Oku lava pē ke ke lele māmālie pē ‘i he fetaulaki’anga hala’ ‘o ‘oua te ke tu’u ‘o kapau ‘oku’ ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ū me’alele pe kau fononga lalo ‘oku nau ofi mai.
  4. ‘Oku lava ke ke muimui ‘i he me’alele ‘i mu’ a ‘o ‘ikai ke ke toe tu’u.

40. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha hiaeui ‘oku lahi hono ‘ū leini’ pea ‘oku’ ke sio ki ha me’alele ‘o e taimi fakatu’utāmaki’ ‘oku ulo kamokamo hono ngaahi maama fakatokanga’ pe ‘oku’ ke fanongo ki he’ene fakatokanga’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Tukunoa’ i pē ‘e koe ‘ene fakatokanga’ ‘o kapau ‘oku’ ‘i ai ha ngaahi leini kehe’ ‘oku’ ‘atā he hala’ ki ai.
  2. Tu’u ‘i he vave taha ‘oku’ ke lava’.
  3. Māmālie, ‘unu ho’o me’alele’ ke ‘atā mei hono hala’ pea’ ke tu’u.
  4. Hiki e oma ho’o lele’ ke ke faka’atā e lele ‘a e me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’.

41. ‘Oku ‘i ai ha me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’ ‘oku ofi mai ‘i he kauhala ‘e taha’ pea ‘oku taki leini taha pē ongo kauhala ‘o e hala’, pea ‘oku toe mo’ui ‘ene ngaahi maama’ pea lea mo ‘ene fakatokanga’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Tu’u ‘i he vave taha ‘oku ke lava’.
  2. Māmālie, ‘unu ki he tafa’aki to’omata’u’ ‘i he mama’o taha te ke lava’ pea’ ke tu’u.
  3. Tukunoa’i e me’alele ki he taimi fakatu’utāmaki’ he ‘oku lele mai ia ‘i he kauhala ‘e taha’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

42. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha hala ‘oku leini taha pē ‘i he kauhala takitaha pea ‘oku muimui mai ha me’alele tāmate afi ‘i mui ‘ia koe ka ‘oku ‘ikai ke mo’ui ‘ene ngaahi faka’ilonga fakatokanga’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Hokohoko atu pē ho’o lele he hala’ ‘i he founiga angamaheni’ pē.
  2. Ta’ofi ‘aki e vave taha te ke ala lava’.
  3. Langa lele ke ke mama’o mei ai.
  4. Māmālie, ‘unu ki he tafa’aki to’omata’u’ ‘i he mama’o taha te ke lava’ pea’ ke tu’u.

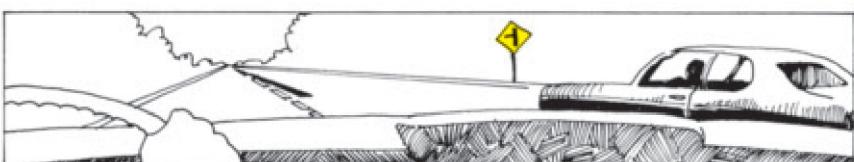
43. ‘I he ngaahi haiuei pau ‘e ni’ihī ko e ngaahi faka’ilonga hala’ mo e ngaahi tohi ‘i he hala’ kuo pau ke ke talangofua ki he’enau fakahinohino’. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku ui ko e:
1. Ngaahi Faka’ilonga Faitū’utū’umi.	3. Ngaahi Faka’ilonga ‘Omi Fakamatala.
2. Ngaahi faka’ilonga fakatokanga.	4. Ngaahi Faka’ilonga Fakahinohino.

44. ‘I he ngaahi haiuei pau ‘e ni’ihī ‘oku ‘i ai e ngaahi faka’ilonga hala mo e ngaahi tohi ‘i he hala fekau’aki mo ha ngaahi tu’unga fakatu’utāmaki. Ko e ngaahi faka’ilonga ko eni’ ‘oku ui ko e:
1. Ngaahi Faka’ilonga Faitū’utū’umi.	3. Ngaahi Faka’ilonga ‘Omi Fakamatala.
2. Ngaahi faka’ilonga fakatokanga.	4. Ngaahi Faka’ilonga Fakahinohino.

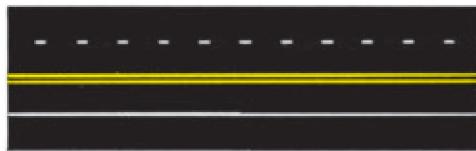
45. ‘Oku’ ke afe atu ki ha haiuei ‘oku vaheua ‘aki ha laine engeenga motumotu. ‘Oku’ ke ‘ilo leva he taimi pē ko ia’:
1. ‘Oku’ ke ‘i ha hala kauhala ua.	3. Ko e hala’ ‘oku lolotonga fai ha ngāue ki ai.
2. ‘Oku’ ke ‘i ha hala kauhala taha.	4. Pau ke ke faka’uli pē ‘i he tafa’aki hema ‘o e laine engeenga motumotu’.

46. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei ‘oku vaheua ‘aki ha ongo laine engeenga hokohoko. ‘Oku’ ke ‘ilo leva ‘oku:
1. ‘E ala lava ke ke kolosi ‘i he ngaahi laine ko eni’ ‘i he taimi pē ‘oku fiema’u ai ke afe hema pe ko ha’o afe mai mei ha hala mutu, hala loto pe hala mei ha ‘api.
  2. Ke ala lava ke ke kolosi ‘i he ngaahi laine ko eni’ ke ke toki fakalaka pē ‘i ha ngaahi me’alele ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me’alele ‘oku nau lele mai.
  3. ‘Oku ‘ikai ala lava ke ke kolosi ‘i he ngaahi laine ko eni’.
  4. ‘Oku ala lava pē ke ke kolosi ‘i he ngaahi laine ko eni’ ‘o kapau te ke afe fakatafoki ki he kauhala ‘e taha’.

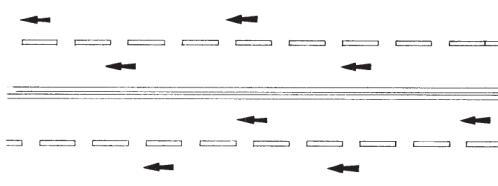
47. ‘Oku’ ke faka’uli pea’ ke kamata fakalaka ‘i he me’alele he fakatātaa’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Langa lele pea’ ke fakalaka ‘i he vave taha te ke lava’.
  2. Moloki lahi e ta’ofi’.
  3. Māmālie pea’ ke afe ki he leini ‘e taha ‘i mui ‘i he me’alele ‘e taha’.
  4. Lele pē ‘i he leini hema’kae ‘oua kuo’ ke fakalaka ‘i he fetaulaki’anga hala’.

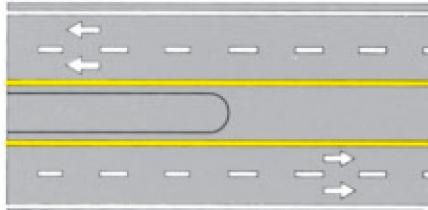
48. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei ‘oku vahevahe ki he leini ‘e fā. ‘Oku tonu leva ke ke ‘ilo:
1. Ko e ngaahi leine laine hinehina’ ‘oku nau fakamavahe’i e ngaahi me’alele ‘oku nau fononga ‘i he kauhala tatau ‘o e hala’ ‘o lele ki he feitu’u tatau.
  2. Ko e ngaahi laine leini hinehina’ ‘oku nau fakamavahe’i e ngaahi me’alele ‘oku nau lele ‘i he kauhala kehekehe.
  3. Ko e ngaahi laine leini engeenga’ ‘oku nau fakamavahe’i e ngaahi me’alele ‘oku nau lele ‘i he kauhala tatau.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.
49. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei ‘oku vahevahe ki he leini ‘e fā. Ko e ngaahi leini’ ‘oku fakamavahe’i ‘aki ha ngaahi laine hinehina hokohoko. ‘Oku tonu leva ke ke ‘ilo:
1. Ko e laine hinehina hokohoko’ ‘oku ‘ikai ala lava ha kolosi ai.
  2. Ko e laine hinehina hokohoko’ ‘oku ala lava pē ha kolosi ai ‘i ha fa’ahinga taimi.
  3. ‘E ala lava ke ke kolosi ‘i ha laine hokohoko hinehina ‘i ha ngaahi taimi ‘oku tātaitahta pea ke ke tokanga lahi ‘aupito ‘i he taimi koia teke kolosi ai’.
  4. Ko e ngaahi leine laine hinehina’ ‘oku nau fakamavahe’i e ngaahi me’alele ‘oku nau fononga ‘i he kauhala tatau ‘o e hala’ ‘o lele ki he feitu’u tatau.

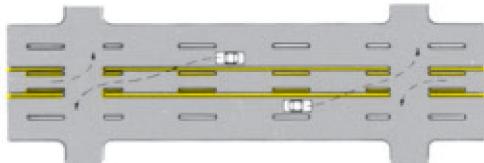
50. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei leini fā. ‘Oku tonu ke ke ‘ilo ko e ongo laine hinehina hokohoko’:
1. ‘Oku ‘ikai ke ala lava ke ke kolosi ai.
  2. ‘Oku ala lava pē ke kolosi ai ‘aki ha tokanga lahi.
  3. ‘Oku ngāue’aki ke ne fakamavahe’i e ngaahi me’alele ‘oku nau lele ‘i he kauhala ‘e taha’.
  4. ‘Oku ‘ikai pē ke ngāue’aki ia he haiuei’.

51. Ko e ngaahi laine ‘i he tapa’i hala’ ko e ngaahi laine hokohoko ‘oku lanu _____ pe lanu _____ ‘a ia ‘oku ngāue’aki kinautolu ke nau faka’ilonga’i e ngata’anga ‘o e lele’anga he hala’.
1. Engeenga; hinehina.
  2. Kulokula; hinehina.
  3. Lanu moli; hinehina.
  4. Lanu mata; hinehina.

52. Ko e Ngaahi Laine Ta'ofi' ko ha ngaahi laine hinehina hokohoko 'oku vali mei he kauhala 'e taha' ki he kauhala 'e taha' i he ngaahi fetaulaki'anga hala' pea mo e ____ ngaahi kolosi'anga' ke fakahaa'i mai e feitu'u ke tu'u ai e me'alele'.
 1. Ngaahi konga hala 'oku ngaofe; ngaahi tafungofunga.
 2. 'U 'apisiasi; 'ū 'apiako.
 3. 'U fetaulaki'anga hala; 'ū kolosi'anga hala.
 4. Ngaahi hū'anga ki he filfuei; ngaahi 'apitanga tāmate afi.
53. Ko e ngaahi laine kolosi'anga he hala' ko ha ongo laine hinehina hokohoko 'oku vali tākolosi he ngaahi leini hala'. I he taimi 'oku' ke faka'uli ai 'oku tonu ke ke 'ilo:
 1. 'Oku pule e ngaahi me'alele' ia kae 'ikai ko e kau fononga lalo' i he a'u mai ki he ngaahi kolosi'anga hala'.
 2. 'I he taimi 'oku kolosi ai 'a e kau fononga lalo 'i he ngaah kolosi'anga hala, ko kinautolu 'oku pule.
 3. 'Oku 'ikai 'i ai ha taha ia 'e pule 'i he ngaahi kolosi'anga hala'.
 4. 'Oku fiema'u ke fakamama'o e kau fononga lalo' ia mei he ngaahi kolosi'anga hala'.
54. 'I he taimi 'oku' ke faka'uli ai 'i ha hala 'oku lahi hono 'ū leini'. 'Oku vaheua 'a e ongo kauhala' 'e ha 'ū laine engeenga hokohoko mo motumotu hangē ko ia 'oku hā atu 'i he fakatātaa. 'Oku' ke 'ilo leva 'oku tonu:
 1. Ko e leini ko eni' 'oku faka'ilonga'i 'e he 'ū laine engeenga hokohoko mo motumotu' 'oku tokī ngāue'aki pē ki he fakalaka' pē.
 2. Ko e leini ko eni' 'oku faka'ilonga'i 'e he 'ū laine engeenga hokohoko mo motumotu' 'oku tokī ngāue'aki pē ki he afe hemā 'i ha fa'ahinga kauhala pē 'i he taimi afe.
 3. Ko e leini ko eni' 'oku faka'ilonga'i 'e he 'ū laine engeenga hokohoko mo motumotu' 'oku tokī ngāue'aki pē ki he afe hemā 'i ha fa'ahinga kauhala pē 'i he taimi afe.
 4. Ko e leini ko eni' 'oku faka'ilonga'i 'e he 'ū laine engeenga hokohoko mo motumotu' 'oku ngāue'aki pē 'e he 'ū lolī' mo e 'ū pasi'.

55. Ko e Ngaahi Laine Faka'ilonga ke Faka'ilonga'i ha Pou pe Fa'ahinga Alā Me'a Pehē He Hala'ko ha ngaahi laine hokohoko 'oku vali he hala' ke nau fakahinohino atu ke ke fakahaohao mei ha ngaahi me'a he hala' hangē ko ha ngaahi pou 'o ha halafakakavakava 'i loto hala. I he taimi 'oku' ke faka'uli ai' 'oku tonu ke ke 'ilo:
 1. 'Oku ala lava pē ke lele 'i ha fa'ahinga tafa'aki pē 'o e ngaahi laine hinehina'.
 2. 'Oku ala lava pē ke lele 'i ha fa'ahinga tafa'aki pē 'o e ngaahi laine engeenga'.
 3. Lōua 'a e tali 1 mo e 2 'i 'olunga'.
 4. 'Ikai ha taha 'o e ngaahi tali 'i 'olunga'.
56. Ko e ngaahi tao faka'ilonga 'i he fakatātaa' 'oku 'uhinga ia:
 1. Ko e 'ū me'alele kotoa pē 'i he ongo leini' 'oku lava ke nau lele hangatonu pe afe mata'u.
 2. Ko e 'ū me'alele 'i he leini hema' kuo pau ke nau lele hangatonu, pea ko e 'ū me'alele 'i he leini mata'u' 'oku lava ke nau lele hangatonu pe afe mata'u.
 3. 'Oku 'ikai ke faka'aonga'i e ngaahi tao faka'ilonga ia ko eni'.
 4. Ko e 'ū me'alele 'i he leini hema' 'oku ala lava ke nau lele hangatonu pe afe hemā pē pea ko e ngaahi me'alele 'i he leini mata'u' kuo pau ke nau afe mata'u.

57. Ko ha maama hala kulokula ‘oku ‘uhinga ia kuo pau:
1. Ke ke tu’u ‘i he laine ‘oku tonu ke ke tu’u ai’.
  2. ‘I he taimi ‘oku ‘ikai ‘i ai ai ha laine ta’ofi, tu’u kimu’ a pea ke ofi ki ha kolosi’anga lue lalo, pe.
  3. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laine ke ke tu’u ai mo ha kolosi’anga hala, tu’u kimu’ a he fetaulaki’anga hala’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga.
58. Ko ha me’alele ‘oku tu’u ‘i ha maama kuolokula, ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tapu’i ‘e ha toe ngaahi faka’ilonga hala kehe ‘e ala lava ke ne:
1. Afe mata’u hili ‘ene faka’atā e ngaahi me’alele kehe’ mo e kau fononga lalo’ ke nau kolosi.
  2. ‘Oku ta’efakalao ke fai ha afe ‘i ha maama kulokula.
  3. Afe mata’u ‘i ha fa’ahinga taimi pē.
  4. Afe mata’u pē hili e hooni ‘ene me’alele’.
59. Ko ha me’alele ‘oku tu’u ‘i ha maama kuolokula, pea ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tapu’i ‘e ha toe faka’ilonga hala kehe ‘e ala lava pē ke ne afe hemā:
1. ‘I he taimi ‘oku ‘ikai ai ha ngaahi me’alele kehe pe kau fononga lalo he hala’.
  2. Tapu ‘aupto.
  3. Ko e afe mata’u pē ‘i he maama kulokula’ ‘oku fakangofua ‘i Hawaii.
  4. ‘I he ‘osi ‘ene tu’u ‘o faka’atā e ngaahi me’alele kehe’ mo e kau fononga lalo’, ‘i he taimi ‘oku afe mai ai ki hala lahi mei ha hala kauhala taha ki ha hala ‘oku toe kauhala taha pē mo ia.
60. Ko e taimi ‘oku engeenga ai e maama hala’ ‘oku ‘uhinga ia:
1. Ke ke langa lele ke oma ange ke kolosi kimu’ a pea kulokula e maama’.
  2. ‘Oku vave ke liliu e maama ‘oku kulokula’.
  3. ‘Oku tonu ke ke faka’ehi’ehi mei he kolosi he fetaulaki’anga hala’ ‘o kapau ‘e lava.
  4. Lōua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.
61. Ko e taimi ‘oku lanu mata ai e maama hala’ ‘oku ‘uhinga ia:
1. ‘Oku’ ke pule ma’u pē koe he hala’.
  2. ‘Oku’ ke ala lava ke ke lele hangatonu pe afe, tukukehe ‘o kapau ‘oku ta’ofi e afe ‘e ha ngaahi faka’ilonga hala kehe.
  3. Ko e ngaahi me’alele mo e kau fononga lalo ‘oku nau’i loto hala’ kuo pau ke nau ‘unu ke mama’o mei ho hala’.
  4. Lōua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.
62. ‘Oku fa’ a ngāue’aki e ngaahi maama tao hala ‘i ha leini ke ne fakahinohino e feitu’u ke fai ai e lele’. Ko ha maama tao kulokula’:
1. ‘Oku ‘ikai pē ke ngāue’aki ia ki he faka’ilonga hala’.
  2. ‘Oku ‘uhinga tatau pē ia mo ha maama kulokula ki he leini ko ia ‘oku ‘asi ai’.
  3. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku ala lava pē ke ke lele ‘i he feitu’u ko ia ‘oku tuhu ki ai e tao’.
  4. ‘Oku ‘uhinga ia ko kinautolu ko ia ‘oku tuhu ki ai e tao’ kuo pau ke nau tu’u.

40

63. ‘Oku fa’ā ngāue’aki e ngaahi maama tao hala’ ‘i ha leini ke ne fakahinohino e feitu’u ke fai ai e lele’. Ko ha maama tao engeenga:
1. ‘Oku ‘ikai pē ke ngāue’aki ia ki he faka’ilonga hala’.
  2. ‘Oku ‘uhinga tatau pē ia mo ha maama engeenga ki he leini ko ia ‘oku ‘asi ai’.
  3. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku ala lava pē ke ke lele ‘i he feitu’u ko ia ‘oku tuhu ki ai e tao’.
  4. ‘Oku’ ne fakatokanga mai ‘oku ‘amanaki ke maliu ‘o hoko ko ha maama tao lanu mata.

40

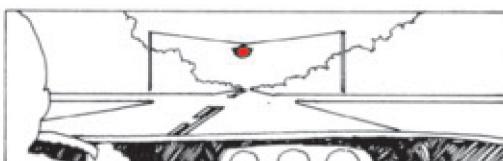
64. ‘Oku fa’ā ngāue’aki e ngaahi maama tao hala’ ‘i ha leini ke ne fakahinohino e feitu’u ke fai ai e lele’. Ko ha maama tao lanu mata:
1. ‘Oku ‘ikai pē ke ngāue’aki ia ‘i he ngaahi hala kauhala taha’.
  2. ‘Oku ‘uhinga tatau pē ia mo ha maama lanu mata, ka kuo pau ke ke lele pē ‘i hefeitu’u ‘oku tuhu ki ai e tao’.
  3. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku ala lava pē ke ke lele ‘o kapau pē ‘oku tu’u fakataha mo ha maama lanu mata.
  4. ‘Oku tuhu ia ki he mala’evakapuna’.

41

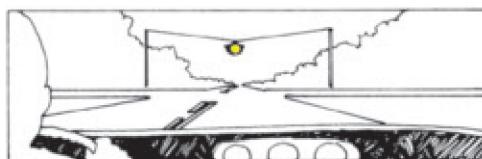
65. ‘Oku ‘uhinga tatau ha maama kamokamo lanu kulokula mo ha:
1. Maama kulokula.
  2. Faka’ilonga tu’u.
  3. Faka’ilonga ke ke faka’atā e ni’ihī kehe’ ke nau ‘uluaki ngāue’aki e hala’.
  4. Faka’ilonga fakatokanga.

41

66. ‘I ho’o ofi mai ki he fetaulaki’anga hala ko eni’ ‘oku ‘i ai ha maama faka’ilonga ‘oku kamokamo lanu kulokula. ‘Oku tonu ke ke:
1. Ta’ofi pea ke tu’u. Fakapapau’i ‘oku ‘ikai ‘i ai ha ngaahi me’alele kehe pea ke lele ‘i he taimi ‘oku hao mo malu ai’.
  2. Māmālie pea’ ke faka’atā ki he fefononga’aki’ ke nau ‘uluaki ngāuea’aki e hala’.
  3. Tu’u pē ‘o kapau ‘oku’ ke afe hema.
  4. Mateuteu ma’u pē ke ke ta’ofi.

41

67. ‘Oku ‘uhinga e maama kamokamo engeenga ‘oku hā ‘i he fakatataa’:
1. ‘Oku ngata e hala’.
  2. Kuo pau ke ke tu’u.
  3. ‘Oku ala lava pē ke ke lele pē mo tokanga.
  4. Kuo pau ke ke tu’u ki he ni’ihī ‘oku nau kolosi’.

41

68. ‘Oku ‘uhinga ha maama kulokula “X” ‘i ‘olunga ‘i ha leini hala:
1. ‘Oku ala lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.
  2. ‘Oku ‘ikai ala lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.
  3. Ko e leini ko ia’ ke lele mai ai e fefononga’aki he kauhala ‘e taha’.
  4. Lōua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.

Vakai ki he Peesi

40

69. ‘Oku ‘uhinga ha maama tao lanu mata ‘i ‘olunga ‘i ha leini hala:
1. ‘Oku ala lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.
  2. ‘Oku ‘ikai ala lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.
  3. Ko e leini ko ia’ ke lele mai ai e fefononga’aki he kauhala ‘e taha’.
  4. Lōua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.

42

70. ‘Oku ‘uhinga ha maama engeenga “X” ‘i ‘olunga ‘i ha leini hala:
1. Kuo pau ke ke afe mei he leini ko ia’ ko e ‘uhinga’ he ‘e fou mai ai e fefononga’aki ‘a e kauhala ‘e taha’.
  2. ‘Oku ala lava ke ke ngāue’aki e leini ko ia’.
  3. Ko e leini ko ia’ ‘oku ngāue’aki pē ki he afe hema ‘ata’atā pē.
  4. ‘Oku’ ke ala lava ‘o lele he leini ko ia’ ka ke tokanga.

42

71. Ko e ngaahi faka’ilonga hala fekau’aki mo e kau fononga lalo’ ‘oku kau ai e ngaahi lea ‘oku ulo hangē ko e “WALK” (“KOLOSI”) mo e “DON’T WALK” (“OUA ‘E KOLOSI”) pea mo e faka’ilonga ‘o ha tokotaha ‘oku kolosi pe ko ha lau’i nima ‘oku ‘asi mai. Ko ha faka’ilonga “DON’T WALK” (“OUA ‘E KOLOSI”) pe ko ha lau’i nima ‘oku ‘asi mai ‘oku ‘uhinga ia:
1. Kuo pau ke ‘oua ‘e kolosi e kau fononga lalo’ ki he tafa’aki ‘e taha’.
  2. Ko e kau fononga lalo ko ia ‘oku nau lolotonga kolosi hala’ ‘oku ala lava pē ke nau feinga ke nau a’u ki he tafa’aki hala ofi taha’, pe ‘ailani hè hala’ pe ha feitu’u ‘oku malu.
  3. Ko e kau fononga lalo ko ia ‘oku nau lolotonga kolosi he hala’ kuo pau ke nau lele ke a’u ki he tafa’aki hala ofi taha’.
  4. Lōua ‘a e tali 1 mo e 2 ‘i ‘olunga’.

45

**REDUCED
SPEED
30
AHEAD**

72. Ko e faka’ilonga “reduced speed ahead” (“holoki ‘o māmālie ho’o lele ‘i mu’ā”) eni. ‘Oku ‘uhinga ia kia koe ko e faka’uli’ ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. Kuo pau ke ke tauhi e oma ho’o lele’ kae ‘oua kuo ke a’u ki he feitu’u ‘oku fiema’u ai ke māmālie hifo e me’ alele’.
  2. ‘Oku tonu ke kamata leva e holoki e oma ho’o lele’.
  3. ‘Oku fakatu’utāmaki ke māmālie ko e ‘uhinga’ ‘e kiu ai e hala’.
  4. Ko e faka’ilonga’ ‘oku ‘uhinga pē ia ki he kau faka’uli māmālie’.

45

73. ‘I he lolotonga ho’o faka’uli’ ‘oku’ ke a’u mai ki ha faka’ilonga ‘oku pehē “reduced speed 35 MPH” (“holoki ho’o lele ki he maile ‘e 35 ‘i he houa”). ‘Oku ‘uhinga ia kia koe ko e faka’uli’ ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. Ko e oma fo’ou ko ia ko e 35 MPH ‘oku kamata ‘i he faka’ilonga ko eni’.
  2. Ko e oma fo’ou ko ia ko e 35 MPH ‘oku kamata ‘i he faka’ilonga “speed limit” (“lele fakangatangata”) hoko’.
  3. ‘Oku lahi pē ho taimi’ ‘o koe ke ke māmālie ai kumu’ a pe a’u ki he feitu’u oma fo’ou ‘oku ‘uhinga ki ai e faka’ilonga hala’.
  4. Ko e faka’ilonga’ ‘oku fakataumu’ a pe ia ke fakaheleleu ki he kau faka’uli “lelei”.

45

**DO
NOT
PASS**

74. Ko e faka’ilonga “do not pass” (“oua te ke fakalaka”) eni. ‘Oku ‘uhinga ia kia koe ko e faka’uli’ ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. Kuo pau ke ‘oua na’ā’ ke fakalaka ‘i ha me’alele ‘oku tu’u ai e ngaahi faka’ilonga ko eni’.
  2. ‘Oku ala lava ke ke fakalaka ‘i ha me’alele ‘oku lele māmālie he feitu’u’ ni ‘o kapau te ke fakalaka fakavave’.
  3. ‘Oku sai pē ke ke fakalaka ‘i he feitu’u’ ni ‘o kapau ‘oku’ ke feangai mo e hala ‘i mu’ā’.
  4. ‘Oku sai pē ke ke fakalaka ‘i he feitu’u’ ni ‘i he po’uli’ he taimi ‘oku ulo mai ai e ngaahi maama e ‘ū me’alele ‘i he kauhala ‘e taha’.

75. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Tapu e afe fakatafoki’.
  2. ‘Oku ngofua e afe fakatafoki’.
  3. Ko e hala’ ‘oku pikopiko.
  4. ‘Oku afe māsila e hala’.

76. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Tapu e afe mata’u’.
  2. ‘Oku ngofua e afe mata’u’.
  3. Tu’u kumu’ea pe’ke afe mata’u.
  4. ‘Oku ngaofe māsila e hala’ ‘i mu’ā.

77. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Tu’u.
  2. ‘Oua te ke hū mai heni.
  3. Kolosi’anga lēlue.
  4. Faka’atā e ngaahi me’alele pe kau fononga lalo’ ke nau kolosi.

78. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Faka’ilonga leini.
  2. ‘Oku tāpuni e leini’ mei hono ngāue’aki’.
  3. Kolosi’anga lēlue ‘i mu’ā’.
  4. Ko e maama hala ‘i mu’ā’.

79. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Hala kauhala taha.
  2. Haiuei ‘oku vahevahē ‘i mu’ā’.
  3. Hala kauhala ua.
  4. Tauhi ki he tafa’aki to’omata’u’.

80. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Hala kauhala taha.
  2. ‘Osi e vahevahē e hala’.
  3. Hala kauhala ua.
  4. Tauhi ki he tafa’aki to’omata’u’.

81. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. ‘Ū loli’ pē.
  2. ‘Oku ala ‘i ai ha ‘ū loli te nau afe mai ki he haiuei’.
  3. Mo’unga.
  4. ‘Oku pule e ‘ū loli’.

82. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. Hekeheke ‘i he taimi ‘oku viku ai’.
  2. Tokanga fekau’aki mo e kau faka’uli konaa’.
  3. Hala ngaofe fakatu’utāmaki.
  4. ‘Oku ‘i ai ha pupula he hala’.

83. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:
1. ‘Apiaiko.
  2. Kolosi’anga ‘i ha ‘apiaiko.
  3. Kolosi’anga e kau fononga lalo’.
  4. Kau ngāue he hala’.

84. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:

1. Hala fakakavakava fāsi’i.
2. Ngata’anga e leini’ pe ‘oku fāsi’i e hala’.
3. Feitu’u ngāue’anga.
4. Hū’anga ki loto pe ki tu’ a ‘i ha hala.

85. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:

1. Laipeli.
2. Kolosi’anga ‘i ha ‘apiako.
3. Kolosi’anga e kau fononga lalo’.
4. Fānau ‘i he loto hala’.

86. ‘Oku ‘uhinga e faka’ilonga ko eni’:

1. Feitu’u ‘apiako.
2. Kolosi’anga ki ha laipeli.
3. Kolosi’anga e kau fononga lalo’.
4. Fānau ‘i he loto hala’.

87. Ko e kau faka’uli konaa’ ‘oku:

1. Hoko ko ha palopalema ki he tokotaha faka’uli kotoa pē ‘o tatau aipē pe ‘oku inu kavamālohi pe ‘ikai.
2. Hoko ko ha palopalema pe ia kiate kinautolu ‘oku nau inu kavamālohi’.
3. ‘Ikai ko ha palopalema ia ‘i Hawaii.
4. Hoko pē ko ha palopalema ‘a e kau polisi’.

88. Ko e inu kavamālohi ko ia hili e ngāue’ kimu’ a pea toki faka’uli ki ‘api:

1. ‘Oku sai ko e ‘uhinga’ he te ke hao ai mei he kiu ‘a e hala’.
2. ‘Oku sai ko e ‘uhinga’ he ‘e tokoni ki hono tafi atu e ha’iha’isia e ‘aho’ pea’ ke faka’uli hao ai mo malu.
3. ‘Oku tonu ke ke faka’ehi’ehi mei ai ko e ‘uhinga’ he teke hoko ai ko ha faka’uli fakatu’utāmaki.
4. ‘E ‘ikai lavea ai ha taha ia.

89. ‘E uesia koe ‘e he’ e kavamālohi’:

1. ‘O vave ange hili ha’o kai.
2. ‘O vave ange ‘i he taimi ‘oku’ ke fiekaia ai’.
3. ‘Oku tatatu pē ‘i he taimi kotoa pē’.
4. ‘I he taimi pē ‘oku’ ke inu ai ha ipu kavamālohi ‘e ua pe lahi ange.

90. ‘I he hili ko ia e hū ‘a e kavamalohi’ ki ho toto’ ‘oku lava ke fakavaivai’ i ‘ene ngaahi uesia’ ‘aki:

1. Ha’o kaukau vai momoko.
2. Inu kofi ‘uli’uli.
3. Lōua ‘a e tali 1 mo e 2 ‘i ‘olunga’.
4. ‘Oku ‘ikai ha me’ a ia te ke lava ‘o fai ke holoki ‘ene uesia’.

91. ‘Oku ta’ofi koe ‘e ha polisi pea ‘oku’ ne tukuaki’ i koe ki he faka’uli konā, pea ‘oku’ ne tala atu kuo pau ke ke fai e sivi ke fakapapau’ i e lahi e ‘olokaholo ‘i ho toto’. Ko koe ko e faka’uli’:

1. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke ke fai e sivi’ ‘o kapau ‘oku’ ke lava ‘o fakamo’oni’ i na’ e ‘ikai ke ke inu.
2. Kuo pau ke ke fai e sivi’ na’ mole ho’o laiseni faka’uli’.
3. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke ke fai e sivi’ ‘o kapau na’ e ‘ikai ke ke maumau’ i ha lao ‘o e hala’.
4. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke ke fai ha me’ a.

92. Kuo tukuaki'i koe ki he faka'uli konā pea 'oku' 'ikai ke ke tali ke ke fai e sivi ke tala e lahi e 'olokaholo 'i ho toto'. 'E ala lava 'o mole ho'o laiseni faka'uli' 'i ha lōloa ko e māhina 'e tahaua:
1. 'O kapau pē kuo' ke halaia ki he faka'uli konā.
  2. 'O kapau pē kuo' ke halaia ki he maumau'i ha lao 'o e hala'.
  3. Ko e 'uhinga' 'oku' ke tali ke ke fai e sivi'.
  4. 'E 'ikai mole ho'o laiseni' 'au.

93. 'Oku lava ke ke inu kavamālohi 'i ha me'alele 'i he hala pule'anga':
1. 'I he taimi 'oku' 'ikai ke ke faka'uli ai'.
  2. 'O kapau pē 'oku' ke heka 'i he sea mui'.
  3. 'O kapau pē 'oku' ke heka 'i he taumuli 'o ha loli piki'apu.
  4. 'Oku tapu 'i he lao' ke inu ha kavamālohi 'i he haiuei'.

94. 'Oku ala lava ke uesia 'a e faka'uli lelei 'a ha taha 'e he faito'o 'oku' ne ngāue'aki':
1. 'O kapau pē na'e fakangofua mai 'e he toketaa' e faito'o'.
  2. 'I he taimi pē 'oku' ne ngāue'aki ai lolotonga e faka'uli'.
  3. 'I he taimi pē 'oku' ne faka'uli ai he po'uli'.
  4. Pea 'oku mahu'inga ke ke fakapapau'i mo ho'o toketaa' ha ngaahi uesia 'o e faito'o' 'i ho'o faka'uli'.

95. Ko e inu kavamālohi fakataha mo ha'o ngāue'aki ha ngaahi faito'o 'oku lava:
1. Ke uesia si'isi'i ange pe ia mei he taimi te ke inu kavamālohi 'ata'atā pē ai pe ngāue 'ata'atā 'aki pē ho'o faito'o' pea 'oku' 'ikai ke fakatu'utamaki ia ha taimi.
  2. Ke uesia lahi ange ia mei he taimi te ke inu kavamālohi 'ata'atā pē ai.
  3. Ke tokoni ke faito'o ha mahaki.
  4. Ke ne tokoni ki ho'o faka'uli'.

96. Ko e uesia 'oku fakahoko 'e he kavamālohi' ki ho 'ulungaanga' mo ho'o faka'uto'uta':
1. 'Oku si'isi'i ange 'o kapau na'a' ke inu pia pē.
  2. 'Oku si'isi'i ange 'o kapau na'a' ke inu uaime pē.
  3. 'Oku lahi ange 'o kapau na'a' ke inu uasikē pe kavamālohi pē.
  4. 'Oku fakafitio 'i he lahi 'o e kavamālohi 'i ho toto'.

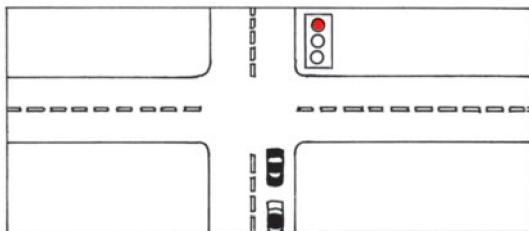
97. Ko e taimi 'oku' ke tafoki ai 'o sio ke fakapapau'i e hala' kimu'a pea' ke toki afe ki ha leini, mavahe mei he ve'ehala' pe afe ki loto ki hala lahi ko ha:
1. Tō'onga faka'uli kovi.
  2. Tō'onga faka'uli lelei.
  3. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke ke fai pehē.
  4. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke ke fai pehē 'o kapau 'oku' ke ngāue'aki e sio'ata ke ke sio ki mui'.

98. 'I he taimi 'oku' ke faka'uli ai', ko e taimi ko ia 'oku' 'ikai ai ke ke tafoki 'o fakasio pe 'oku' 'atā e hala' ki mu'a pea ke fetongi leini', mavahe mei he ve'ehala' pe afe ki loto ki hala lahi 'oku':
1. Sai pē hono kotoa 'o kapau 'oku' ke 'uluaki fakapapau'i 'aki ho'o sio he sio'ata mui'.
  2. Tō'onga faka'uli kovi.
  3. Tu'o lahi 'ene fakatupu ha 'ū fepaki he hala'.
  4. Lōua 'a e tali 2 mo e 3 'i 'olunga'.

99. 'I he taimi 'oku' ke faka'uli ai pea' ke faka'ilonga kimu'a pea' ke afe', fetongi leini pe faka'uli mama'o moi he ve'ehala hala':
1. 'Oku fiema'u pē 'o kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi kehe he hala'.
  2. Ko ha tō'onga faka'uli lelei, pea 'oku toe fiema'u 'e he lao'.
  3. 'Oku fiema'u pē 'i he lolotonga e afe', kae 'ikai kimu'a ai.
  4. 'Oku 'ikai fiema'u 'o kapau 'oku lava pē ke afe māmālie.

100. 'Oku' ke lele atu 'i ha hiaeui leini fā pea 'oku 'i ai ha ongo me'alele 'i he leini takitaha ho hemā' mo ho mata'u', pea 'oku' ke fakavavevave. 'Oku tonu ke ke:
1. Faka'uli ofi 'i mui 'i he me'alele he tafa'aki to'ohema' pea' ke fakaulo ho'o maama lahi'.
  2. Faka'uli ofi 'i mui 'i he me'alele he tafa'aki mata'u'.
  3. Faka'uli pē 'i ha fa'ahinga leini ka ke tauhi ha vāmama'o ko ha sekoni 'e ua 'i mui 'i he me'alele 'i mu'a'.
  4. Faka'uli ofi 'i mui 'i he ngaahi me'alele 'imu'a 'oku nau toutou aafeafe holo ki he ngaahi leini kehe'.

101. 'Oku' ke a'u mai ki he fetaulaki'anga hala ko eni 'i he fakatataa' pea 'oku' ke teuteu afe mata'u. 'Oku 'i ai ha me'alele 'i mui 'ia koe. 'Oku tonu ke ke:
1. Faka'ilonga, māmālie, afe mata'u.
  2. Faka'ilonga, ta'ofi pea' ke tu'u, pea' ke afe mata'u 'i he 'atā 'a e fetaulaki'anga hala' mei ha 'ū me'alele kehe mo e kau fononga lalo'.
  3. Faka'ilonga, ta'ofi pea' ke tu'u, tali ke lanu mata e maama', afe mata'u.
  4. Māmālie, afe mata'u.

102. 'I he taimi 'oku' ke faka'uli ai lolotonga e kiu lahi e hala' 'oku tonu ke ke:
1. Faka'uli ofi 'i he me'alele 'i mu'a' ke 'oua na'a kolosi ha ni'ihi 'i mu'a 'ia koe'.
  2. Faka'uli ofi ki he me'alele 'i mu'a' pea' ke mateuteu ki ha ta'ofi fakafokifā.
  3. Lōua 'a e tali 1 mo e 2 'i 'olunga'.
  4. Tauhi ha vāmama'o ko e sekoni 'e ua mei he me'alele 'i mu'a 'ia koe'.

103. 'Oku' ke faka'uli 'o muimui atu 'i ha me'alele. 'Oku' ke fakatokanga'i e faka'uli 'oku faka'uli nima taha mo talanoa ki ha pāsesē. Ko koe 'a e faka'uli' 'oku:
1. Ke 'ilo 'oku tonu ke ke faka'atā ha konga lahi e hala' ki he me'alele 'i mu'a'.
  2. Ke 'ilo ke ala hoko ha fakatamaki ko e 'uhinga' ko 'ene faka'uli ta'etokanga'.
  3. Ke 'ilo 'oku tonu ke ke faka'ehi'ehi mei he fa'ahinga tō'onga faka'uli kovi ko eni'.
  4. Kātoa 'a e ngaahi tali 'i 'olunga'.

104. Ko ha tokotaha faka'uli ta'etokanga ko ha faka'uli 'oku:
1. Heva 'ene fakakaukau' pe mo'usioa 'i ha ngaahi me'a kehe 'i he tafa'aki hala' lolotonga 'ene faka'uli'.
  2. Talanoa pe ia mo sio ki he pâsese' lolotonga 'ene faka'uli'.
  3. Ne tokanga taha pê ia ki he me'alele 'i mu'a'.
  4. Kâtoa 'a e ngaahi tali 'i 'olunga.
105. Ko ha tokotaha faka'uli hiikisia ko ha faka'uli 'oku:
1. Taumu'a pe ke lele oma pea fe'auhi mo e ni'ihi kehe he hala'.
  2. Si'isi'i pe 'oku 'ikai pê ke ne toka'i e ngaahi lao e hala', pe ko e totonus 'a e ni'ihi kehe he hala'.
  3. 'Oku tonu ke ke faka'ehi'ehi mei ai he hala'.
  4. Kâtoa 'a e ngaahi tali 'i 'olunga.
106. Ko e faka'uli fakapotopoto' ko ha tō'onga faka'i ia 'oku':
1. Fakatokanga'i ai e ngaahi taimi fakatu'utâmaki' pea' ke faka'ehi'ehi mei ha'ane hoko.
  2. Faka'uli fakafekiki ke ke 'i mu'a 'i he ni'ihi'oku 'ikai ke fu'u fefé 'enau faka'uli'.
  3. Faka'uli faka'ehi'ehi mei ha sepaki 'aki ha'o muimui ofi ki he me'alele 'i mu'a'.
  4. 'Oku' ke faka'uli faka'ehi'ehi mei ha sepaki 'aki ha'o lele fakavave ke ke mama'o ange na'a kiu e hala'.
107. Ko ho'o toutou ako ke ke faka'uli fakapotopoto' 'oku tonu ke:
1. Ke fakatokanga'i ma'u pê 'a e tükunga 'oku 'i ai e hala' 'i ho'o faka'uli'.
  2. Ke fakasio ki mu'a pea' ke tauhi havāmama'o 'oku taau.
  3. 'I ai ma'u pê ha'o palani talifaki. (Mateuteu ma'u pê ki ha founiga ke ke hao ai)
  4. Kâtoa 'a e ngaahi tali 'i 'olunga.
108. Ko e anga 'o hono fakatokanga'i e ngaahi me'a 'oku hoko he hala' ke makatu'unga mei ai ha faka'uli hao mo malu 'oku ma'u ia mei he:
1. Sio'.
  2. Talanoa pê kia koe.
  3. Muimui 'i he ngaahi me'alele kehe'.
  4. Fakamo'ui e letioo'.
109. Ko e lele oma ange ko ia ho'o me'alele' 'oku' ne:
1. Fakatupu ho'o sio' mo e tokanga ki mu'a ke lahi ange.
  2. Fakatupu ho'o sio' mo e tokanga ki mu'a ke si'i ange.
  3. Fakafaingofua'i ange e sio ki he 'ū me'alele he tafa'aki'.
  4. 'Ikai uesia 'e ia ho'o sio mo tokanga ki mu'a'.
110. Ko e tükunga fakasino' mo e faka'atamai' 'o ha faka'uli:
1. 'Oku 'ikai mahu'inga ia.
  2. Ko ha ngaahi me'a mahu'inga 'aupito ia ki he faka'uli hao mo malu 'i he hala'.
  3. 'Oku 'ikai ke uesia ai ho'o faka'uli' 'a koe.
  4. Lōua 'a e tali 1 mo e 3 'i 'olunga'.

111. ‘I he taimi ‘oku’ ke fakatokanga’ i ai ha maumau ‘i ho’o me’alele’ te ne ala uezia ha’ofaka’uli hao mo malu. ‘Oku tonu ke ke:
1. Ngaohi ke sai e maumau’ ‘i he vave taha te ke ala lava’.
  2. Ngaohi ke sai e maumau’ ‘i he taimi ‘oku’ ke lava ai ke fakatau mai ha konga fo’ou.
  3. Faka’uli māmālie pē ‘i he me’alele’.
  4. ‘Oua te ke fakauta ha kau pāsesa kae ‘oua kuo’ ke ngaohi fakalelei e maumau’.
112. ‘Oku’ ke ngāue’aki e me’alele ha’o kaungāme’ a. ‘Oku te’eki ke ke faka’uli ai ki mu’ a. ‘Oku tonu ke ke:
1. Faka’uli pē koe ‘olele he ‘oku tatau pē e ‘ū me’alele kotoa.
  2. ‘Oua te ke fakahā ki ho kaungāme’ a ‘oku ‘ikai ke ke feangai mo ‘ene me’alele’.
  3. Tukunoa’ i ha ngaahi maumau ‘oku ‘asi ke ‘oua teke fakamaa’ i ho kaungāme’ a’.
  4. Ki’i taimi ‘i ha ngaahi miniti ‘o fakaangaanga ke ke ‘ilo e anga e lele ‘ene me’alele’ mo e feitu’ u ‘oku tu’ u ai e ngaahi konga mahu’ inga ki he faka’uli’.
113. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai ki ha feitu’ u ‘oku ‘ikai ke ke feangai mo ia ‘oku:
1. Ke fakafalala ki he ngaahi faka’ilonga hala’ ‘i ho’o fononga’.
  2. Tonus ke ke palani ho’o fononga’.
  3. Tonus ke ke ‘ilo fakalukufua pē ‘e koe ‘a e feitu’ u ‘oku’ ke ‘alu ki ai’.
  4. Tonus ke ke fili ma’u pē ‘a e hala vave taha ke a’u ki ai’.
114. Ko e ngaahi me’alele fo’ou ange’ ‘oku ‘i ai honau ngaahi naunau maama faka’ilonga ‘i loto he pēnolo. Ko fē ‘i he ngaahi fakamatala ko eni’ ‘oku mo’oni’?
1. Ki mu’ a pea fakamo’ui e me’alele’ ‘oku tonu ke ulo mai e ngaahi maama pēnolo’ ‘i he fuofua fakamo’ui ko ia e me’alele’.
  2. ‘Oku ‘ikai tonu ke ulo mai ha ngaahi maama kae ‘oua kuo lele e mīsini’.
  3. ‘Oku ‘ikai tonu ke ulo mai ha ngaahi maama tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha maumau’.
  4. ‘E toki ulo mai pē e ngaahi maama’ ‘o kapau ‘oku toki fakaulo e ngaahi maama lahi ‘i mu’ a’.
115. Ko e ngaahi me’alele fo’ou ange’ ‘oku fakanauau ‘aki kinautolu ha maama ta’ofi fakatokanga. Ko e maama ko eni’:
1. ‘Oku tonu ke ulo mai ‘i he taimi ‘oku tukuange ai e ta’ofi nima’.
  2. ‘Oku tonu ke ulo mai ‘i he taimi ‘oku moloki ai e ta’ofi’.
  3. ‘Oku ‘ikai tonu ia ke ulo mai.
  4. ‘Oku’ ne fakahaa’ i mai ‘oku kei ngāue lelei pē e maama ta’ofi’.
116. Ko e ngaahi leta malu’ i’ ko e ngaahi leta fakahao’fi mo’ui pea. Pea:
1. Kuo pau ke fakama’u ma’u pē ‘i he taimi faka’uli’ pe taimi heka ai ‘i ha me’alele’.
  2. ‘Oku tonu ke toki fakama’u pē ‘i he taimi ‘oku lele oma ai e me’alele’.
  3. ‘Oku tonu ke fakama’u fakangatōtō pē.
  4. ‘Oku fiema’u ke fakama’u pē ‘o kapau ‘oku’ ke heka ‘i mu’ a he me’alele’.
117. ‘Oku tonu ke tui e leta malu’ i’ pea’ ke fakama’ u ke:
1. Ngatōtō.
  2. Ma’u lelei ‘i mu’ a ‘i he ongo hui kongaloto’ mo e konga ki lalo he kete’.
  3. Puli ‘i lalo ‘i he sea’.
  4. ‘Oua ‘e ulo mai e maama fakatokanga’ pe ongo mai e le’o fakatokanga ke fakama’u e leta’.

118. Ko e fānau valevale ‘oku nau heka ‘i ha me’alele:
- ‘Oku ala lava ke fua kinautolu ‘e ha taha matu’otu’ a sino mālohi.
  - ‘E hao mo malu ‘o kapau ‘oku fokotu’ u kinautolu ‘i he faliki ‘i mu’ a’ pe ‘i mui ‘i he me’alele’.
  - ‘E ‘ikai ke nau lavea kinautolu ‘i ha fepaki ko e ‘uhinga’ ‘oku nau kei valevale.
  - Kuo pau ke ‘oua te nau tu’ u ‘i ha sea.

119. ‘Oku ke tōmui ki he ngāue’ pea ‘oku’ ke fakavavevave. Kimu’ a pea’ ke holomui ki hala lahi:
- Hooni ho’ o me’alele’.
  - Fakasio ‘a e ngaahi tafa’ aki ho’ o me’alele’ ‘o fakapapau’ i ‘oku ‘ikai ‘i ai ha longa’ i fānau pe ngaahi me’ a te ke ala tau ai.
  - Langa’ i le’olahi ho’ o mīsimi’ ke mavahe ha fanga monumanu ‘oku tauhi ‘i ‘api mei he hala’.
  - Fakapapau’ i e hala’ ‘oku ‘atā ki mu’ a pea’ ke heka ki ho’ o me’alele’.

120. ‘Oku’ ke hū ki tu’ a mei he hala ‘o ho ‘api’ pea ‘oku hanga ki mu’ a ho’ o mealele’:
- Kuo pau ke ke ta’ offi kakato ‘o tu’ u kimu’ a pea’ ke kolosi ‘i he lue’ anga he ve’ehala’.
  - Kuo pau ke ke māmālie kimu’ a pea’ ke kolosi ‘i he lue’ anga he ve’ehala’.
  - ‘Oku’ ke pule koe ‘i he kau fononga lalo’ ‘i ha feitu’ u lue’ anga he ve’ehala’.
  - Kapau te ke hooni ho’ o me’alele’, ‘oku lava ke ke kolosi pē koe ‘i he lue’ anga he ve’ehala’ ‘o ‘ikai toe ta’ofi.

121. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei ‘oku lahi hono ‘ū leini’ pea ‘oku’ ke fie fetongi leini. *Kuo pau ke ke faka’ ilonga afe:*
- I he taimi pē ko ia kimu’ a pea’ ke fetongi leini’.
  - I he taimi pē ‘oku’ ke toki fetongi leini ai’.
  - I he fute ‘e 50 pe lahi ange ki mu’ a pea’ ke fetongi leini’.
  - I he fute ‘e 100 pe lahi ange ki mu’ a pea’ ke fetongi leini’.

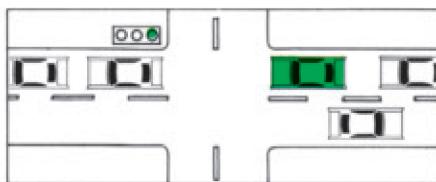
122. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha haiuei leini fā. ‘Oku ‘i ai ha me’elele ‘oku lele māmālie ‘i ho leini’. ‘Oku ngaongao pē e hala’. Ki mu’ a ‘i ha’ o fetongi leini kuo pau ke ke:
- Faka’ ilonga afe he fute ‘e 100 pe lahi ange.
  - Fakapapau’ i ‘oku ‘atā e tafa’ aki ho’ o me’alele’ ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o sio ki ai he sio’ata’.
  - Fakapapau’ i ‘oku ‘atā lahi e hala’ ke ke afe. (‘Oua na’ a’ ke maumau’ i e lao e hala’ ‘aki ha’ o afe kimu’ a ‘i ha sekoni ‘e ua)
  - Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

123. Ko e muimui ofi ‘i ha me’alele ‘oku pehē ko e tupu’ anga ia ‘o e ngaahi fepaki he hala’. Ke faka’ ehi’ ehi mei ha hoko ha fepaki, ko e vāmama’ o lelei ki he muimui ‘i ha me’alele ko e:
- Lele fakafe’unga pē ke ‘oua na’ a lava ha taha ‘o kolosi ‘i mu’ a ‘ia koe.
  - Ma’ u ‘i hono Vahavaha ho’ o me’alele ‘o ‘oua na’ a toe si’ i hifo he sekoni ‘e 2 ‘i he tu’ a me’alele.
  - Fute ‘e 100.
  - Fute ‘e 75.

124. ‘Oku’ ke faka’uli he hala’ pea ‘oku kamata ke ‘uha. ‘Oku tonu ke ke:
- Faka’uli oma ange ‘i he ngaahi me’alele kehe’.
  - Faka’uli fakatatau ki he oma fakangangata ‘oku fiema’ u’.
  - Māmālie pea’ ke faka’uli fakatatau ki he tūkunga ‘o e ‘ea’.
  - Faka’uli ofi atu ‘i mui he me’alele ‘i mu’ a’.

125. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli atu ai ‘i ha ngaahi afe māsila pe ha ‘ū tafungofunga ‘oku ma’olunga ‘oku tonu ke ke:
1. Faka’atā ma’u pē ki he me’alele ‘oku lele mai’ ha vaeua pe lahi ange ‘o e hala’.
  2. Fetongi ki ha kia ma’ulalo ki hono pule’i e lele hifo ‘i he ngaahi tafungofunga ma’olunga ‘oku lōloa.
  3. Lele ofi ki he tafa’aki to’omata’u ‘o e hala’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.
126. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ofi atu ai ki ha me’alele ‘oku toki tu’u ‘o pākingi, ‘oku tonu ke ke:
1. Fakakaukau pē ‘e fakaava ‘e he faka’uli’ hono matapaa’ ‘i ho’o ofi atu’.
  2. Langa lele ke oma.
  3. Moloki lahi ho’o ta’ofi’.
  4. Fakakaukau pē ‘e talitali pē ‘a e faka’uli’ ke ke fakalaka kimu’ā pea’ne fakaava hono matapaa’.

127. ‘Oku’ ke tu’u ‘i ha fetaulaki’anga hala’ pea ko e ‘ū me’alele ‘i mu’ā’ ‘oku nau tu’u. Lolotonga eni’ ‘oku lanu mata e maama’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Lele atu pē ki he kolosi’anga ki he ofi taha te ke ala lava’.
  2. Tali kae ‘oua kuo ‘atā fe’unga ke hao kakato ho’o me’alele’ ki he tafa’aki ‘e taha ‘o e fetaulaki’anga hala’ ki mu’ā pea’ ke toki lele’.
  3. Hooni ho’o me’alele’.
  4. Lele atu ke tō fakakonga atu ki he loto fetaulaki’anga hala’.

128. ‘Oku fiema’u ‘e he’e lao e hala’ ke ke tā ho’o maama afe’ ‘i he lōloa ma’ulalo taha ko e fute ‘e _____ kimu’ā pea ke afe pe fetongi leini.
1. Fute ‘e 50.	3. Fute ‘e 100.
2. Fute ‘e 75.	4. Fute ‘e 25.

129. Ko e ‘ū maama kamokamo fakatu’utāmaki (maama ‘e 4 ‘oku nau kamokamo kotoa) ‘oku fakataumu’ā ke nau fakahaa’i ki he kau faka’uli kehe’ ‘oku ‘i ai ha fakatamaki ‘oku hoko ki ha me’alele he hala’. Ko e maama fakatokanga ko eni’ ‘oku tonu ke ngāue’aki ‘i he taimi:
1. Faka’uli ai ‘i ha loto tānolo.
  2. Faka’uli ai ha loli mamafa pe ha pasi ‘oku hake ‘i ha mo’unga.
  3. ‘Oku fakahoko ai hano ngaohi ‘o ha me’alele ‘i he ve’ehala’.
  4. Löua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.

130. ‘I he taimi faka’ilonga ke afe pe fetongi leini’ ‘oku tonu ke ke:
1. Faka’ilonga pē ‘i ho’o afe pe fetongi leini’.
  2. Faka’ilonga pē ‘i he taimi kotoa ‘oku’ ke fakataumu’ā ai ke ke afe pe fetongi leini’.
  3. ‘Ilo ko e ‘osi ko ia ho’o faka’ilonga’ ‘i he fute ‘e 100 ‘oku ‘i ai leva ho’o totonu ke afe pe fetongi leini’.
  4. ‘Oku tonu kotoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

131. ‘I he taimi ‘oku’ ke fakalaka ai ‘i ha paiki ‘oku tonu ke ke:
1. Faka’atā ki he faka’uli paiki e tafa’aki mata’u ‘o hono leini’.
  2. Faka’atā ki he faka’uli paiki e leini’ ‘o hangē pē ko ha kā ‘oku lele he hala’.
  3. Lele ‘i he tafa’aki hema’ ke ke lava pē ‘o fakalaka ‘o ‘ikai tau he paiki’.
  4. ‘Oua te ke faka’ilonga koe ke ‘ilo ‘e he’e faka’uli paiki’ te ke fakalaka.

132. ‘Oku toki afe mai ha ngaahi me’alele lalahi ki he hala’ mei ha feitu’u pelepela. Ko koe ko e faka’uli’ ‘oku tonu ke ke:
1. Māmālie ‘i ho’o ofi mai ki he feitu’u ko ia’.
  2. Faka’atā ke ‘oua toe si’i hifo he liunga ua’ ‘a e vāmama’o angamaheni mo e ngaahi me’alele kehe.
  3. ‘Ilo ko e ‘uha’ ‘oku’ ne fakatupu e feitu’u ko ia ke fu’u hekeheke ‘aupito.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

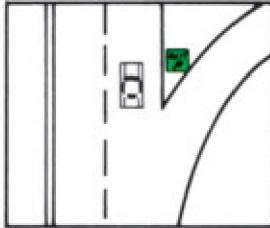
133. ‘Oku hoko e fakaheke ‘a e me’alele’ ‘i he taimi ‘oku lele ai e ‘ū va’e’ ‘i he fukahi vai ‘i he hala’ lolotonga ha ‘uha lahi. Ko hono faka’ehi’ehi ko ia e fakaheke ‘a e me’alele’ ‘oku tonu ke ke:
1. Fakapapau’i ‘oku matolu lelei e ngaahi tona e ‘ū va’e ho’o me’alele’.
  2. Fakapapau’i ‘oku fefeka fe’unga e ‘ū va’e ho’o me’alele’.
  3. Holoki e oma e me’alele’ ‘i he taimi faka’uli he ‘uha’.
  4. ‘Oku tonu kotoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

134. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i he po’uli’ pea ‘oku lele ofi mai ha me’alele. Ko ho’o ngaahi maama lahi ‘i mu’a’:
1. ‘Oku tonu ke nau ulo ‘i he lahi taha’ (piimi lahi).
  2. ‘Oku tonu ke nau ulo ‘i he vaivai taha’ (piimi vaivai).
  3. ‘Oku tonu ke tamate’i ka ke ngāue’aki e ngaahi maama pākingi’.
  4. ‘Oku ala lava pē ke ulo ‘i he lahi taha’ (piimi lahi) pe ulo ‘i he vaivai taha’ (piimi vaivai).

135. ‘Oku ke faka’uli atu ‘i he hū’anga ki ha filīuei. ‘Oku tonu ke ke:
1. Faka’uli ki he ngata’anga ‘o e leini hū’anga ki he filīuei’, ta’ofi, fakapapau’i ‘oku ‘atā mei he ngaahi me’alele lele mai’, faka’ilonga pea’ ke afe ki he leini ofi mai’.
  2. Tu’u, fakapapau’i ‘oku ‘atā e leini ofi mai’, langa vave ‘i he hū’anga ki he filīuei’, faka’ilonga pea’ ke afe ki he leini ofi mai’.
  3. Fakapapau’i ‘oku ‘atā e leini ofi mai’, taimi’i totonu e oma ho’o lele’ fakatatau ki he ‘ū me’alele ‘oku lele mai’, faka’ilonga pea’ ke afe ki he leini ofi mai’.
  4. Tu’u ma’u pē kimu’ a pea’ ke afe ki he filīuei’.

136. ‘Oku’ ke fie hū ki tu’ a mei he filīuei’ ‘i he hū’anga ki tu’ a ko eni’. Ko e oma ko ia ‘oku ‘asi he papa hū’anga ki tu’ a’ ko e oma ia ‘oku tonu ke ke:
1. Māmālie ki ai kimu’ a pea’ ke mayahe mei he filīuei’.
  2. Māmālie ki ai lolotonga ‘a ho’o ‘i loto ‘i he hū’anga ki tu’ a mei he filīuei’.
  3. ‘Oua na’ a’ ke lele māmālie ange ‘i he oma ko eni ‘i loto ‘i he hū’anga ki tu’ a mei he filīuei’.
  4. ‘Oua na’ a’ ke lele vave ange ‘i he oma ko eni ‘i loto ‘i he hū’anga ki tu’ a mei he filīuei’.

137. ‘Oku’ ke fie afe ki tu’ā mei he filīuei’ ka kuo’ ke fakalaka koe mei he afe’ānga’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Holomui ki mui ‘i he ve’ehala’ ki he hū’ānga ki tu’ā’.
  2. Fakatafoki ‘i he ve’ehala’ ‘o lele ki mui ki he hū’ānga ki tu’ā’.
  3. Tākolosi ‘i he musie’ ki he hū’ānga ki tu’ā’.
  4. Lele atu pē ke ke a’u ki he hū’ānga ki tu’ā hoko’.

138. ‘Oku’ ke faka’uli atu pea ‘oku pā ha va’e ho’o me’alele’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Moloki lahi ho’o ta’ofi’.
  2. Puke ma’u e fohe’, pea’ ke faka’uli ‘o tu’u he ve’ehala’.
  3. Lele pē koe.
  4. Fakamo’ui ho’o ngaahi maama fakatokanga’.

139. Lolotonga ho’o faka’uli’ ‘oku heke e ongo va’e ho’o me’alele’ ki tu’ā he hala’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Vilohi e fohe’ ke fakamālohi’ i e afe ki loto hala ‘a e me’alele’.
  2. Langa lele ke oma pea’ ke vilohi e fohe’ māmālie ke foki e me’elele’ ki loto hala.
  3. Moloki lahi ho’o ta’ofi’ pea’ ke tu’u.
  4. Māmālie ‘aki ha’o moloki māmālie e ta’ofi’ pea ‘i ho’o māmālie fe’unga’, vilohi e fohe’ ke foki e me’alele’ ki loto hala.

140. ‘Oku’ ke lele atu ‘i ha hala ‘oku kiu ‘a e ‘ū me’alele’ pea ‘oku fihia pe ma’u e penisini ‘o e me’alele’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Hooni ho’o me’alele’.
  2. Moloki lahi ho’o ta’ofi’.
  3. Fakamo’ui ho’o ngahi maama fakatokanga ki ha fakatu’utāmaki’.
  4. Tamate’i ho’o me’alele’, pea’ ke fakaalaala ke ‘oua ‘e loka e fohe’.

141. ‘Oku’ ke faka’uli atu pē pea fakafokifā pē kuo ‘ikai ke toe ngāue e fohe’ ia. ‘Oku tonu ke ke:
1. Hooni pea’ ke tamate’i e me’alele’.
  2. Fakamo’ui ho’o ngahi maama fakatokanga ki ha taimi fakatu’utāmaki’ pea’ ke piki ma’u ‘i loto me’alele’.
  3. Feinga mālohi ke ke pule’i e fohe’, māmālie, faka’uli ki ha feitu’u malu pea’ ke tu’u ai.
  4. Moloki lahi ho’o ta’ofi’.

142. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai’ ‘oku tonu ke ke faka’atā ha konga lahi e hala’ ki he ‘ū lolī’ mo e ‘ū pasi’ko e ‘uhinga’:
1. Ko e ‘ū lolī’ ‘oku lava ke vave ange ‘enau ta’ofi’ ‘o tu’u ‘i ha ki’i vāmama’o nounou ange ‘i he ‘ū kaa’.
  2. Ko e ‘ū lolī’ ‘oku fiema’u ha konga lahi e hala’ ke nau nga’unu holoiā.
  3. Ko e ‘ū lolī’ ‘oku fiema’u ha feitu’u lōloa ange ke nau ta’ofi ai ‘i he ‘ū kaa’.
  4. Lōua ‘a e tali 2 mo e 3 ‘i ‘olunga’.

143. Kapau ‘oku’ ke fie faka’uli ha loli uta mamafa ‘i Hawai’i. Kuo pau ke ke:
1. Ke ke ta’u 21 pe motu’ a ange.
  2. Ke ‘i ai ha’o laiseni faka’uli ‘i hekalasi me’alele ‘oku’ ke fie faka’ulia’i.
  3. ‘Ikai fiema’u ia ke ‘i ai ha’o fa’ahinga fakamo’oni lavame’ a makehe.
  4. Ke ke faka’uli he loli ‘i he ‘ū hala pē ki he loli’.

144. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai ha loli uta mamafa pe ha pasi ‘i he haiue’ ‘oku’:
1. Toe hilifaki atu ‘a e fatongia ke ke toe tokanga ange ki he ni’ihi kehe he hala’.
  2. Lahi ange ho’o loli’ pea ko ia ai’ lele pe koe ki ho’o fiemālie he hala’.
  3. Ke ‘ilo ‘e faka’ehi’ehi ‘a e fanga ki’i me’alele iiki’ meia koe.
  4. Ke tokanga taha pē koe ki ho’o loli’ mo ho’o uta’.

145. ‘I he taimi ‘oku’ ke faka’uli ai ‘i mui ‘i ha loli uta mamafa pe ha pasi kuo pau ke ke toe tokanga lahi ange ko e ‘uhinga’:
1. He ‘oku ‘ikai ala lava e faka’uli loli uta mamafa’ pe ko e faka’uli pasi’ ‘o fakatokanga’i mai koe.
  2. He ko ho’o sio ki mu’ a’ ‘oku poloka’i ia ‘e he loli’ pe pasi’.
  3. Löua ‘a e tali 1 mo e 2 ‘i ‘olunga’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

146. ‘I he taimi ‘oku’ ke fetongi leini ai pe ofi ai ki ha ‘ū loli uta mamafa ‘i ha fetaulaki’anga hala, kuo pau ke fakafaingamālie’i ‘e he kau faka’uli kehe’:
1. ‘A e lōloa ange ko ia e feitu’u ‘oku fiema’u ke ta’ofi ai ‘a e ‘ū me’alele lalahi’.
  2. ‘A e nounou ange ko ia e feitu’u ‘oku fiema’u ke ta’ofi ai ha ‘ū me’alele lalahi’.
  3. ‘A e longoa’ a ange ko ia ‘oku fakatupu ‘e ha ‘ū me’alele lalahi ange’.
  4. ‘A e vave ange ‘a e ‘ū me’alele lalahi ange’.

147. ‘Oku’ ke faka’uli hake ‘i ha mo’unga pea ‘oku’ ke muimui ‘i ha loli uta mamafa. ‘Oku tonu leva ke ke ‘ilo’:
1. Mahalo ko e loli’ ‘oku lele māmālie ange ia ‘i he oma ko ia ‘oku ‘asi ‘i he faka’ilonga hala’.
  2. ‘E ‘ikai ke ke lava ke fakalaka hao mo malu ‘i he loli’.
  3. ‘E ‘ikai ke ke lava ke fakalaka fakalao ‘i he loli’.
  4. ‘Oku tonu kotoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

148. ‘Oku’ ke faka’uli hifo ‘i ha mo’unga pea ‘oku’ ke fakatokanga’i ha loli uta mamafa ‘oku muimui mai ‘ia koe. ‘Oku tonu ke ke:
1. ‘Oua te ke tokanga koe ki ai he ‘oku fa’ a lele oma hifo ma’u pē e me’alele uta mamafa’ ia ‘i he hala’.
  2. Ke ‘ilo ‘oku’ ke pule koe he hala’ pea ko e fatongia ia ‘o e faka’uli loli uta mamafa’ ke ne fakatokanga’i mai koe.
  3. Ke ‘ilo ‘oku’ ala lava pē ke ke ‘unu kae ‘atā e lele ‘a e me’alele uta mamafa’.
  4. Ke faka’uli ‘i he tafa’aki to’omata’u ‘o e hala’ pea’ ke māmālie.

149. ‘I he taimi ‘oku’ fakalaka ai ha me’alele si’isi’ ‘i ha me’alele lahi, kuo pau ke mateuteu ‘a e faka’uli ‘i he me’alele si’isi’ i’ ki he:
1. Fu’u longoa’ a le’o lahi’.
  2. ‘Ea ‘uli lahi ko ia ‘oku’ ne tukuangé mai’.
  3. Havili lahi mei’ he me’alele uta mamafa’.
  4. Ngangana ‘o e ngaahi kongokonga ‘o e me’alele’.

150. ‘I he taimi ‘oku’ ke tou ai ha taulani pea ‘oku’ ne poloka’i ho’o sio ‘i he sio’ata mui’, ‘oku fiema’u ke:
1. Fakama’u ha sio’ata sio ki mui ‘i tu’a he me’alele’ ‘i he tafa’aki ‘o e faka’uli’.
  2. Fakama’u ha sio’ata sio ki mui ‘i tu’a he me’alele’ ‘i he tafa’aki ‘o e pāsesē mu’ā’.
  3. Fakama’u ha sio’ata sio ki mui ‘i tu’a he ongo tafa’aki ‘o e me’alele’.
  4. Kole ki ha taha ‘i loto me’alele ke ne fakatonutonu koe ‘i ho’o afe mata’u’i.

151. ‘I he taimi ‘oku tou ai ha taulani ‘oku ‘i ai ha’ane uta pea ‘oku mamafa ange ‘a e fakataha’i ‘a hona mamafa’ ‘i he vaeua e mamafa ‘o e me’alele tou’, pe pauni ‘e 3,000 pe mamafa ange, kuo pau ke fakanaunau’aki e *taulani*’ ‘a e:
1. ‘Ū ta’ofi.
  2. Naunau hoko malu’i.
  3. Me’ā malu’i va’e.
  4. ‘Ū ta’ofi mo ha naunau hoko malu’i.

152. ‘I he taimi ‘oku tou ai ha taulani pe ko ha taulani ‘oku ‘i ai hano fale, ‘oku tonu ma’u pē ke:
1. ‘I ai ha taha ‘e heka he taulani’ ke ne fakapalanisi e uta’.
  2. Fakangofua pē ‘a e kakai lalahi’ ke nau heka ‘i he taulani’.
  3. Tapu’i ha heka ‘a ha taha ‘i he taulani’.
  4. Fakangofua ki ha ni’ihī ke nau heka pē ‘i he ngaahi taulani fale’.

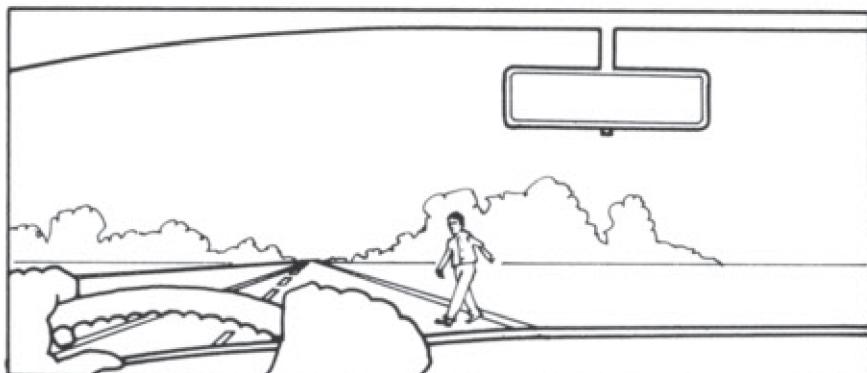
153. ‘I he taimi ‘oku tou ai ha taulani kuo pau ke ke fakapapau’i:
1. Ko e taulani’ ‘oku ‘i ai ha’ane seini malu’i ‘oku fakama’u fakalelei ki he pou tou ‘o e taulani’.
  2. Ko e taulani’ ‘oku ‘i ai ha’ane seini malu’i ‘oku fakama’u fakalelei ki he pamupā ‘o e me’alele tou’.
  3. Ko e taulani’ ‘oku ‘i ai ha’ane seini malu’i ‘oku fakama’u fakalelei ki he sino’i me’alele ‘o e me’alele tou’.
  4. Ko e pou tou ‘a e taulani’ ‘oku fakanaunau’aki ha loka ke ‘oua ‘e nga’unu ki tu’a.

154. ‘I he taimi ‘oku tou ai ha taulani ‘oku mahu’inga ke fakapapau’i ‘oku palanisi ‘ene uta’. Ko e meimeī peseti ‘e _____ ki he _____ ‘a e mamafa ‘o e taulani’ ‘oku tonu ke fe’unga tonu mo e pou tou e taulani’.
1. 5 ki he 10.	3. 15 ki he 20.
2. 10 ki he 15.	4. ki he 25.

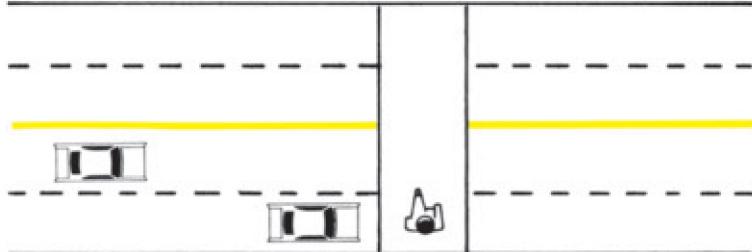
155. ‘I he taimi ‘oku tou ai ha taulani kuo pau ke ke fakapapau’i ‘oku fakanaunau’aki ‘a e:
1. Ko e ngaahi fo’i va’e’ ‘oku fakama’u fakalelei mo vilo lelei, pea ‘oku ‘i ai ha’anau me’ā malu’i pe tali pelepele.
  2. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi va’e lelei pea ‘oku fefeka lelei.
  3. Maama faka’ilonga mui, maama ta’ofi, maama afe, peleti laiseni, pea mo e maama faka’ilonga he ongo tafa’aki’ pea mo ha me’ā faka’ilonga ngingila.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

156. ‘Oku’ ke kau ‘i ha fepaki. ‘Oku tonu ke ke:
1. Ta’ofi e me’alele’ ‘i he taimi pē koia’.
  2. Tokoni’i e ni’ihī ‘oku lavea’.
  3. Tā ki he kau polisi’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

157. ‘Oku’ ke kau ‘i ha fepaki pea ‘oku hanga ‘e ho’o me’alele’ ‘o poloka’i e hala’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Kapau ‘oku lava pea nga’unu ho’o me’alele’ ki tu’a mei he lele’anga he hala’.
  2. ‘Oua ‘e ‘unu ho’o me’alele’ ‘a koe tataau ai pē pe ko e hā.
  3. Tali ke toki a’u mai e kau polisi’ ki mu’a pea’ ke ‘unu ho’o me’alele’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.
158. ‘Oku’ ke kau ‘i ha fepaki pea ‘oku lavea ai ha taha. ‘Oku tonu ke ke:
1. Ke ‘unuaki’i e tokotaha lavea’ ke mama’o mei he feitu’u fepaki’ ‘i he taimi pē ko ia’.
  2. Tuku ma’u pē ‘a e tokotaha lavea’ ‘i he feitu’u ‘oku ‘i ai’.
  3. ‘Oua te ke ‘unuaki ta’etokanga e tokotaha lavea’, fakamāfana’i e tokotaha lavea’ pea fakahoko ki ai ‘a e ‘uluaki tokoni’.
  4. Fakamama’o mei he tokotaha lavea’.
159. ‘I he taimi ‘oku’ ke kau ai ‘i ha fepaki ‘i ha feitu’u ‘oku pulipulia mei he ngaahi me’alele ‘oku nau lele mai’, ‘oku tonu ke:
1. ‘I ai ha taha ke ne fakatokanga ki he ngaahi me’alele ‘oku nau lele mai’.
  2. Tuku pē e ngaahi me’alele ia ‘oku nau lele mai’ ke nau toki fakatokanga’i mai pē ‘e nautolu.
  3. Tuku pē ki he kau polisi’ ke nau tokanga’i e me’ a kotoa.
  4. Mavahe mei he hala’.
160. ‘Oku’ ke faka’uli atu he hala’ pea ‘oku’ ke ta’etokanga pea’ ke tau ai he tafa’aki ‘o ha me’alele ‘oku pākingi he ve’ehala’ pea ‘oku ‘ikai ke ma’u e tokotaha ‘oku ha’ana e me’alele’. Ko koe ‘a e faka’uli’ ‘oku:
1. Kuo fe’unga ho’o feinga ki he tokotaha ‘a’ana e me’alele’.
  2. Kuo pau ke ke tali ai kae ‘oua kuo a’u mai e kau polisi’.
  3. Kuo pau ke ke tuku ai ha tohi ‘oku ‘asi ai ho hingoa’, tu’asila, founga ne hoko ai ‘a e fepaki’.
  4. ‘Oku ‘atā ke hoko atu pē ho’o fononga’ ‘a koe.
161. Ko e tokotaha fononga lalo ko ia ‘i he fakatātaa’ ‘oku kamata kolosi ‘i mu’a ‘i ho’o me’alele’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Hooni ho’o me’alele’.
  2. Māmālie.
  3. Langa ke oma pea’ ke fakalaka ‘i mu’a ‘i he tokotaha fononga lalo’.
  4. Tu’u ‘o faka’atā ki he tokotaha fononga lalo’ ke kolosi.

162. ‘Oku’ ke faka’uli atu ‘i ha hala ‘oku lahi hono ‘ū leini’. ‘Oku’ ke fakatokanga’i ha me’alele ‘oku tu’u ‘i mu’a ‘i ha kolosi’anga kakai hangē ko ia ‘i he fakatatafa’. ‘Oku tonu ke ke:
1. Fakalaka ‘i he mata’u ‘o e me’alele’.
  2. Fakalaka ‘i he hema ‘o e me’alele’.
  3. ‘Oua na’a’ ke fakalaka he me’alele’.
  4. Hooni ho’o me’alele’ ki mu’a pea’ ke fakalaka ‘i he me’alele’.

163. Kapau ko ha tokotaha fononga lalo koe ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. ‘I he taimi ‘oku’ ke ‘i loto ai ‘i ha kolosi’anga ‘oku tonu ke ke fakahaa’i ma’u pē ‘oku’ ke pule ‘i he ngaahi me’alele’.
  2. Kuo pau ke ‘oua na’a’ ke kolosi ‘i ha hala pe kolosi’anga ‘i he taimi ‘oku ofi mai ai ha ‘ū me’alele’.
  3. ‘Oku lava ke ke kolosi ‘i ha kolosi’anga ‘i ha fa’ahinga taimi pē pea ko e fatongia pe ia ‘o e faka’uli’ ke tu’u.
  4. Kuo pau ke ke kolosi pē ‘i he ngaahi kolosi’anga ‘i he taimi ‘oku faingamālie ai’.

164. Kapau ko ha tokotaha fononga lalo koe ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. ‘Oku tonu ke ke fakasio pe ‘oku ‘i ai ha ‘ū me’alele ‘oku afe ki mu’a pea’ ke tokis kolosi he hala’.
  2. ‘Oku ‘ikai tonu ke ke lele he ve’ehala’ pe lele kolosi ‘i he hala’.
  3. ‘Oku tonu ke ke lue ‘i he tafa’aki to’ohema ‘o e hala’ ‘o fehangahangai mo e ‘ū me’alele ‘oku nau lele mai’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

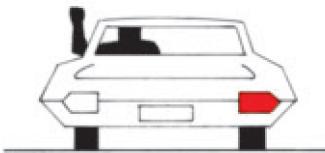
165. Kapau ko ha faka’uli koe ‘oku tonu ke ke ‘oange ki ha taha heka pasikala:
1. ‘A e ngaahi tototonu tatau pē mo ia ‘oku ma’u ‘e he kau faka’uli me’alele’.
  2. Ha konga e hala’ ‘o liunga ua ‘i he lahi ko ia ‘oku’ ke pehē ‘oku’ ne fiema’u’.
  3. Ke pule ‘i he hala ‘i he taimi ‘oku’ ke kolosi ai ‘i ha halanga pasikala.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

166. ‘Oku fiema’u ‘a e kau heka pasikala’ ke nau:
1. Talangofua ki he ngaahi faka’ilonga hala’, ngaahi fakatokanga mo e ngaahi lao kotoa pē ‘o e hala’ tukukehe ‘a e ngaahi lao ko ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ki ha pasikala.
  2. Lele ‘i he tafa’aki hala ‘i he ngaahi vāhenga pisinisi’.
  3. Lele ‘i loto mālie ‘i he ‘ū leini hala’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

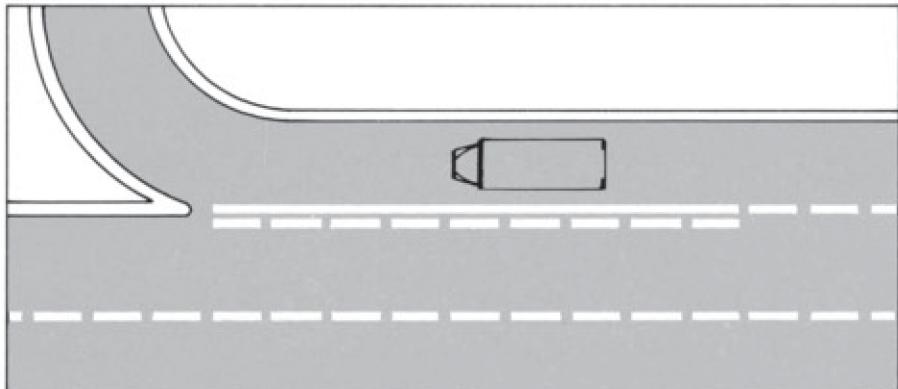
167. Ko e kau heka pasikala’:
1. ‘Oku nau lava ke nau lele fakataha matatatau ‘i he hala’.
  2. ‘Oku lava ke nau lele fakataha matatatau ‘i ha halanga pasikala’ tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi faka’ilonga ‘oku’ ne tapu’i’.
  3. ‘Oku nau pule kinautolu ‘i he kau fononga lalo’.
  4. ‘Oku lava ke fakama’u kinautolu ki ha me’alele pea nau lele ‘i he tafa’aki ‘o e me’alele ko ia’.

168. Ko e kau heka pasikala' kuo pau ke nau faka'ehi'ehi mei he:
1. Fakauta ha pāsesē tukukehe 'o kapau 'oku fakanaunau e pasikala' ke fakauta pāsesē.
  2. Lele 'i he hala fononga lalo' 'i ha fa'ahinga taimi pē.
  3. Lele pasikala he po'uli'.
  4. Lele 'i ha hala 'i ha vāhenga pisinisi.

169. Ko e faka'uli 'i he me'alele 'i he fakatataa' 'oku' ne faka'ilonga nima te ne:
1. Tu'u.
  2. Afe hema.
  3. Afe mata'u.
  4. Māmālie.

170. 'Oku 'i ai ha laine hinehina hokohoko 'i he leini 'oku lele ai 'a e loli he fakatataa'. Ko e lol'i':
1. 'Oku ala kolosi 'i he laine hinehina hokohoko' 'i ha fa'ahinga taimi pē.
  2. 'Oku ala kolosi 'i he laine hinehina hokohoko' ke hū ki he filiuei'.
  3. 'Oku 'ikai tonu ke kolosi 'i he laine hinehina hokohoko'.
  4. 'Oku 'i he tafa'aki hala 'o e laine hinehina hokohoko'.

171. 'Oku' ke ofi atu ki ha mangafā 'oku 'i ai 'a e faka'ilonga tu'u 'i he ngaahi fo' i hala' kotoa:
1. Kuo pau ke ke tu'u pea' ke faka'atā e ngaahi me'alele 'i loto 'i he fetaulaki'anga hala' ke nau mu'a lele.
  2. 'Oku ala lava pē ke ke lele fakalaka pē koe 'i he faka'ilonga' tu'u 'o kapau 'oku 'ikai 'i ai ha me'alele ia 'oku kolosi.
  3. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke ke tu'u 'o kapau 'oku' ke afe mata'u.
  4. Lōua 'a e tali 2 mo e 3' 'oku tonu.

172. ‘Oku tapu’i ‘e he lao ‘o Hawaii’ ke tuku ha tamasi’i pe ta’ahine valevale ‘o ‘ikai tokanga’i ‘i ha me’alele:
1. ‘E koe pe ko ha taha lahi ‘oku pāsesē ‘i he me’alele.
  2. ‘I he miniti ‘e nima pe fuoloa ange.
  3. ‘O kapau ‘oku ta’u si’i hifo e leka’ he ta’u hiva’.
  4. Kātoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

173. Ko e faka’uli’, ‘oku tonu ke ke ‘ilo ko e founiga malu taha fekau’aki mo e ngāue’aki ‘o ha telefoni pe ko ha ‘ū naunau mopaila ‘i he taimi faka’uli’:
1. Ngāue’aki e ‘ū naunau lea ‘oku ‘ikai fiema’u’ ke puke’aki e nima’ kae lava ke ke puke e fohe’ lōua’aki ho ongo nima’, tukukehe ‘o kapau ‘oku’ ke ta’u si’i hifo he tahavalu’.
  2. Tuku ho’o telefoni’ pe ko ho’o me’a fanongo hiva’ ‘i ha feitu’u ofi mai kia koe ke faingofua ho’o a’u ki ai’.
  3. Fakapapau’i e fika’ ki mu’a pea’ ke toki tali e telefoni’.
  4. ‘Ikai ha taha ‘o e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

174. ‘I he taimi ‘oku’ ke fakatokanga’i ai ha tokotaha fononga lalo mo hano tokotoko hinehina pe ha kulī ke tataki ia he hala’ ‘oku tonu ke ke ‘ilo:
1. Ko e ngāue’aki e tokotoko hinehina’ ‘oku’ ne fakahaa’i ‘oku kui ‘a e tokotaha fononga lalo ko eni’ pe ‘oku uesia ‘ene sio’.
  2. Ko e ngāue’aki e kulī tataki’ ‘oku’ ne fakahaa’i ‘oku kui ‘a e tokotaha fononga lalo’, uesia ‘ene sio’ pe ‘oku’ ‘i ai ha’ane ngaahi fiema’u makehe.
  3. Kuo pau ke ke tu’u ki he kau fononga lalo kotoa pē ‘o kau ai ‘a e kau fononga lalo ‘oku nau kui pe uesia ‘enau sio’.
  4. ‘Oku tonu kotoa ‘a e ngaahi tali ‘i ‘olunga’.

175. Ko e ngaahi leta malu’i’ ko e ngaahi leta fakahaofi mo’ui pea. Pea:
1. Kuo pau ke fakama’u ma’u pē ‘i he taimi faka’uli’ pe taimi heka ai ‘i ha me’alele.
  2. ‘Oku tonu ke toki fakama’u pē ‘i he taimi ‘oku lele oma ai e me’alele’.
  3. ‘Oku tonu ke fakama’u fakangatōtō pē.
  4. ‘Oku fiema’u ke fakama’u pē ‘o kapau ‘oku’ ke heka ‘i mu’a he me’alele’.

176. Ko hai ‘e ala lava ‘o pākingi ‘i ha pākingi ma’ a kinautolu ‘oku faingata’ a’ia fakaesino’?
1. Ha fa’ahinga me’alele pē ‘oku ne uta ha taha faingata’ a’ia fakaesino.
  2. Ha fa’ahinga me’alele pē ‘oku ne fakahaa’i ha faka’ilonga pākingi ‘o e kau faingata’ a’ia fakaesino’.
  3. Ha fa’ahinga me’alele pē ‘oku ne fakahaa’i ha faka’ilonga pākingi ‘o e kau faingata’ a’ia fakaesino’ na’e ‘oange ma’ae tokotaha faingata’ a’ia fakaesino’ ‘a ia ‘oku lolotonga uta he me’alele’.
  4. Ha me’alele pē ‘o kapau ‘oku mo’ua kotoa e ‘ū pākingi’ ia.

177. Ko e hā e taumu’ a ‘o e ‘ēlia he tafa’aki ‘o e pākingi ma’ae ni’ihi faingata’ a’ia fakaesino’?
1. Ke pākingi e ‘u me’alele ki he taimi fakatu’utamaki’.
  2. Ke ngāue’aki ki he fakahifo pe fakaheka ‘o ha halanga sea teketeke pe ha ngaahi naunau tokoni ki he fefononga’aki mei ha me’alele ‘oku pākingi ‘i ha pākingi ma’ae ni’ihi faingata’ a’ia fakaesino’.
  3. Ke pākingi ai e ngaahi paiki, ‘ū mōpeti pe ‘ū pasikala.
  4. Ke pākingi fakataimai ai ha ‘ū me’alele ‘o tali ki ha pāsesē.

NGAAHI FAKAMATALA

NGAAHI FAKAMATALA

NGAAHI FAKAMATALA

NGAAHI ‘ŌFISI LESISITA ME’ALELE

Siti mo e Vāhenga ‘o Honolulu

Ngaahi ‘Ōfisi (<http://www.stallitecityhall.com/>)

Houa ngāue: Mōnīte – Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 7:45 pongipongi ki he 4:00 efiafi.

Ala Moana Shopping Center, 1450 Ala Moana Boulevard #1286, **Tā ki he** 808-768-4300

Fort Street Mall, 1000 Fort Street Mall, **Tā ki he** 808-768-4103

Hawaii Kai, 6600 Kalanianaole Highway #101, **Tā ki he** 808-768-4800

Kapahulu Station, 1112 Kapahulu Avenue

Houa ngāue: Mōnīte – Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 11:00 & 12:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi. Me’alele fakamuimui taha he 3:30 efiafi; **Tā ki he** 808-768-2524

Kapalama Hale Stellite City Hall, 925 Dillingham Blvd, #101, **Tā ki he** 808-768-4500

Kapolei, 1000 Uluohia Street, **Tā ki he** 808-768-3400

Pearlridge Shopping Center, 98-1005 Moanalua Road (9:00 pongipongi ki he 5:00 efiafi), **Tā ki he** 808-768-5000

Wahiawa, 330 N. Cane Street, **Tā ki he** 808-768-4700

Waianae, 85-670 Farrington Highway, **Tā ki he** 808-768-4900

Windward City Shopping Center, 45-480 Kaneohe Bay Drive C06, **Tā ki he** 808-768-4100

Vāhenga Hawai’i

Vakai ki he peesi he ngaluope: <http://www.hawaiicounty.gov/finance-dl-general-info>

Houa Ngāue: 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi. Mōnīte-Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō; **Tā ki he** 808-961-8351

Hilo, 101 Pauahi Street, Suite #5

Vāhenga Maui

Vakai ki he ope: <https://www.mauicounty.gov/1328/Motor-vehicle-Licensing>

Houa ngāue: Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi. **Tā ki he** 808-270-7363

Kahului Service Center, Maui Mall, 70 E. Kaahumanu Avenue, Suite A17

Lahaina, Lahaina Gateway, 335 Keawe Street, Suite 209

Pukalani, Hannibal Tarvares Community Center, 91 Pukalani Street

Kihei, Kihei Community Center, 303 East Lipoa Street

Hana Office, County Public Works Office, Hana Hwy & Uakea Road

Houa ngāue: Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 10:45 pongipongi mo e 12:00 ho’atā ki he 3:30 efiafi. **Tā ki he** 808-248-7280

Molokai Office, Mitchell Pauole Center, 100 Ailoa Street

Houa ngāue: Mōnīte – Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 4:00 efiafi. **Tā ki he** 808-553-3430

Lanai Office, 309 Seventh Street #101

Houa ngāue: Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 11:00 pongipongi mo e 1:00 ho’atā ki he 4:00 efiafi. **Tā ki he** 808-565-7878

Vāhenga Kauai

Vakai ki he ope: <https://www.kauai.gov/MVR>

Lihue Civic Center, Kapule Building, 4444 Rice Street, Suite 466, Houa ngāue: 7:45 pongipongi ki he 4:15 efiafi. Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō, **Tā ki he** 241-6577

NGAAHI FEITU’U KI HE ‘Ū ME’ALELE NA’E TOE NGAOHI TĀNAKI ATU

Siti mo e Vāhenga Honolulu Kapahu Station: 1112 Kapahu Avenue

Houa ngāue: Mōnīte ki he Falaite tukukehe ‘a e ‘ū ‘aho mālōlō 8:00 pongipongi ki he 11:00 pongipongi mo e 12:00 ho’atā ki he 4:00 efiafi. Ko e sivi me’alele fakamuimui ‘oku kamata he 3:30 efiafi. **Tā ki he** 808-768-2542

**Ko e Tohi Ako Laiseni Faka'uli Hawaii 'oku paaki mo pulusi ia 'e he'e Hagadone Printing Company
'a ia ko 'enau ngäue fakataha mo e Potungäue Fefononga'aki 'a e Siteiti'.**

9 781884 485022